Barcode : 99999990252891
Title -
Author -
Language - sanskrit
Pages - 168
Publication Year - 1905
Barcode EAN.UCC-13
9 999999 025289

साङ्ख्यसूत्रवैदिकवृत्तिः।

अर्थात्

श्रीमन्महर्षिकपिलवर्णितसूत्राणां वेदानुसारिणी वृत्तिः।

श्रीमन्निखिलशास्त्रनिष्णातपण्डितस्वामि
हरिप्रसादेन निर्मिता।

मुम्बय्यां

"श्रीवेङ्कटेश्वर" यन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्राकाश्यंनीता

सम्वत् १९६२.

प्रथमावृत्तिः १०००   मूल्यं १)

१८६७ तम खिस्ताब्दिक २५ तम राजनियमानुसारेण राजलेख्येन
सर्वथा पण्डितदेवदत्तशर्म्मायत्तीकृतोऽयं ग्रन्थः।

ओ३म्

सांख्यसूत्रवैदिकवृत्तिः ।

अर्थात्

श्रीमन्महर्षिकपिलप्रणीतसूत्राणां वेदानुसारिणी वृत्तिः ।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्यात्माराम
भगवत्पादशिष्येण.

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्यपण्डितस्वामि
ज्वाहिरदासभगवत्पादाधिगतवेदवेदाङ्गविद्येन ।

श्रीमन्निखिलशास्त्रनिष्णातपण्डितस्वामि
हरिप्रसादेन निर्मिता ।

साच

विहारप्रान्तीय भागलपुरनिवासि महामान्य श्रीयुत चौधरी बाबू छेदी
प्रसाद हरिमोहनमिश्र बैजनाथ मण्डल महाशयैः ।

मुम्बय्यां

"श्रीवेङ्कटेश्वर" यन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्राकाश्यंनीता

सम्वत् १९६२.

प्रथमावृत्तिः १०००　　　　मूल्यं १)

१८६७ तम खिस्ताब्दिक २५ तम राजनियमानुसारेण राजलेखेन सर्वथा
पण्डितदेवदत्तशर्म्माधीनीकृतोऽयं ग्रन्थः ।

१५

ओ३म्

सांख्यसूत्रवैदिकवृत्तिः

अर्थात्

श्रीमन्महर्षिकपिलप्रणीतसूत्राणां वेदानुसारिणी वृत्तिः ।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्यात्माराम
भगवत्पादशिष्येण.

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्यपण्डितस्वामि
ज्वाहिरदासभगवत्पादाधिगतवेदवदाङ्गविद्येन ।

श्रीमन्निखिलशास्त्रनिष्णातपण्डितस्वामि हरिप्रसादेन निर्मिता ।

साच

विहारप्रान्तीय भागलपुरनिवासि महामान्य श्रीयुत चौधरी बाबू छेदी
प्रसाद हरिमोहनमिश्र वैजनाथ मण्डल महाशयैः ।

मुम्बय्यां

"श्रीवेङ्कटेश्वर" यन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्राकाश्यंनीता

सम्वत् १९६२.

प्रथमावृत्तिः १००० मूल्यं १)

१८६७ तम खिस्ताब्दिक २५ तम राजनियमानुसारेण राजलेखेन सर्वथा
पण्डितदेवदत्तशर्म्मायत्तीकृतोऽयं ग्रन्थः ।

अथ साङ्ख्यदर्शनम् ।

द्रष्टव्यं यो विवेकेन प्रधानपुरुषेश्वरम् ।
व्याचख्यौ मोक्षकामानां वन्दे तं कापिलं वरम् ॥ १ ॥
सांख्यसिद्धान्तजिज्ञासुबालधीबोधहेतवे ।
पुण्यां कपिलसूत्राणां वैदिकीं वृत्तिमारभे ॥ २ ॥

अथ परमपुरुषार्थसाधनत्वेनेप्सिततमप्रकृतिपुरुषविवेकप्रत्ययं विस्तरेणोपदिदिक्षुः करुणैकनिलयो भगवान् कपिलाचार्य्यस्तदुपदेशपरं शास्त्रमारभमाणः परमपुरुषार्थस्वरूपं दर्शयन् तदारम्भन्तावत्प्रतिजानीते—

"अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" ॥ १ ॥

अथेति शास्त्रारम्भमाह । त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिः=आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकेति तिस्रो विधा यस्य,तत् त्रिविधं, तच्च दुःखञ्चेति त्रिविधदुःखं, तस्य याऽत्यन्तनिवृत्तिः=अन्तमतिक्रान्ता बाधिताबाधितसाधारण्येन निःशेषतोनिवृत्तिः सोऽत्यन्तपुरुषार्थः=अन्तमतिक्रान्तः पुरुषमात्रेणार्थनीयः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः ।

भोगापवर्गौ हि पुरुषार्थौ । यत्कृते प्रधानप्रवृत्तिरिति सांख्याः । तत्र भोगस्तावज्जन्यभावतया नान्तमतिक्रामति । तेनैष पुरुषार्थोऽपि नात्यन्तपुरुषार्थः। अन्तमतिक्रामतःपुरुषार्थस्यैवात्यन्तपुरुषार्थत्वात् । अत एव तत्साधनोपदेशपरं शास्त्रमपि नारम्भणीयम् । मन्दप्रयोजनत्वापत्तेः । किन्तु दुःखात्यन्तनिवृत्तिसाधनोपदेशायैव । यतो दुःखात्यन्तानिवृत्तिरेवान्तमतिक्रामन्ती

पुरुषमात्राभिलाषगोचरतया परमपुरुषार्थ इति । तथाच—'पुरुषमात्राभिलाषगोचरदुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणपरमपुरुषार्थसाधनस्य प्रकृतिपुरुषविवेकप्रत्ययस्योपदेशपरम् । "अथेत्यादि," "पुरुषार्थ इत्यन्तं षडध्यायात्मकं शास्त्रमेतदारब्धमिति सूत्रार्थो निष्पन्नः ।

यद्यपि सांख्यानां दुःखादि सर्वं बुद्धेरेव । नपुरुषस्यात्मनः । तस्य कूटस्थ नित्यत्वेन दुःखादिपरिणामानभ्युपगमात् । तथापि दुःखादिमत्या बुद्धेः सन्निधानाद पुरुषस्यात्मनः तत्र प्रतिबिम्बिततया बुद्धेरेव वा तत्र प्रतिबिम्बिततया दुःखादिच्छायापत्तौ विवेकग्रहाभावेन सूर्ये बिम्बे जलकम्पादिवदौपाधिकं पुरुषेऽपि दुःखादिसर्वमस्त्येव, तेन तदत्यन्तनिवृत्तिः परमपुरुषार्थ इत्युपपद्यते। निवृत्तिश्चात्र न ध्वंसः । सांख्यानांसत्कार्यवादित्वेनाभावपदार्थानङ्गीकाराद, किन्त्वतीतानागतावस्थयोरेव तेषां ध्वंसप्रागभावस्थानितयाऽतीतावस्थैव । तस्याश्चात्यन्तत्वं तद्दुःखानागतावस्थयाऽसहवृत्तित्वमिति । तत्र चातीतं दुःखं स्वयमेवातीतावस्थां यातम् । वर्तमानञ्च भोगारूढतया क्षणान्तरे स्वयमेव यास्यति । परिशेषादनागतं दुःखमेवातीतावस्थां यापनीयम् । तद्यथोक्तं समानतन्त्रेऽपि । यो. पा. २ सू. १६ । **'हेयंदुःखमनागतम्'** इति । तस्य चात्मनि पुरुषेऽविवेकमूलकतया विवेकप्रत्यय एव सम्यगुच्छेदोपायो नान्यः कश्चनेति तदुपदेशाय शास्त्रारम्भ इति भावः,

तत्रात्मानं=शरीरंमनश्चाधिकृत्य प्रवृत्तं व्याध्याद्युत्थं कामक्रोधाद्युत्थञ्च दुःखमाध्यात्मिकम् । भूतानि=प्राणिनो=व्याघ्रचोरादीनधिकृत्य प्रवृत्तं दुःखमाधिभौतिकम् । देवान्=विद्युदग्निवाय्वादीनधिकृत्य प्रवृत्तं दाहाद्युत्थं दुःखमाधिदैविकम्।यद्यप्येतत्सर्वं दुःखं मानसमेव, तथापि मनोमात्रजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां विशेष इति विवेकः ॥ १ ॥

ननु भवतु त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः, तथापि सा दृष्टोपायादेव सेत्स्यति । कृतं बह्वायाससाध्येन शास्त्रीयोपायेन विवेकप्रत्ययेन । तत्राह—

"न दृष्टात्तत्सिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात्" ॥ २ ॥

दृष्टात्=लोकसिद्धादौषधाद्युपायात्; तत्सिद्धिः=तस्यास्त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तेः सिद्धिः=निष्पत्तिर्न=न भवति । कुतः ? निवृत्तेपि=लोकसिद्धोपायेन कथञ्चिन्निवृत्तेऽपि दुःखेऽनुवृत्तिदर्शनात्=कालान्तरे पुनस्तदनुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ।

नह्यत्यन्तनिवृत्तं पुनरनुवर्तते । तस्मान्न तेन तदत्यन्तनिवृत्तिरिति भावः ॥ २ ॥

नन्वेवन्तर्हि दृष्टोपायजन्यायास्तदुःखनिवृत्तेर्लोकसिद्धं पुरुषार्थत्वं न स्यात् । तत्राह—

" प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत्तत्प्रतीकारचेष्टनात्पुरुषार्थत्वम्" ॥ ३ ॥

दृष्टादित्यनुवर्तते । प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत=**'उपसर्गस्य घञि'**[1] इति वा दीर्घः । प्रतीकारो निवृत्तिमात्रं न त्वत्यन्तनिवृत्तिः । प्रात्यहिकः=प्रत्यहं जायमानो यःक्षुत्प्रतीकारः=भोजनादितः क्षुतः=बुभुक्षायाः प्रतीकारः=निवृत्तिमात्रं तद्वत्=तस्य यथा पुरुषार्थत्वं, तथा 'यदा दुःखं तदा तत्प्रतिकर्तव्यम्' इतिन्यायेन दृष्टात्=दृष्टोपायतोऽपि तत्प्रतीकारचेष्टनात=तस्याध्यात्मिकादिदुःखस्य यः प्रतीकारः=निवृत्तिमात्रं, तस्य चेष्टनात्=अन्वेषणात कथञ्चिज्जायमानायास्तद्दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं=पुरुषार्थत्वमात्रं न त्वत्यन्तपुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु तथापि पुरुषार्थोऽसौ दृष्टोपायजन्यो दुःखप्रतीकारः पुरुषैरुपादेयः किन्नस्यादित्याशंक्य पुरुषैरुपादेयोऽपि निपुणैर्हेय एवेत्याह—

"सर्वासंभवात् संभवेऽपि सत्तासंभवाद्धेयः प्रमाणकुशलैः" ॥ ४ ॥

दृष्टादित्यनुवर्तते । दृष्टात्=दृष्टोपायादेकस्मिन् कस्मिँश्चित्प्रतिकृतेऽपि दुःखे

१ अष्टा० अ० ६ पा० ३ सू० १२२ ।

सर्वासंभवात्=सर्वेषामाध्यात्मिकादीनां तेषां प्रतीकारासंभवात् । संभवेऽपि= कथञ्चित्काकतालीयन्यायेन स्थूलरूपतया तत्प्रतीकारसंभवेऽपि सत्तासंभवात्= सूक्ष्मरूपाणां तेषां सत्तायाः संभवात्=अवश्यंभावाद् हेयः=सर्वसाधारणवत् परमपुरुषार्थत्वबुद्ध्या नोपादेयो दृष्टोपायजन्यो दुःखप्रतीकारः प्रमाणकुशलैः= निपुणैरित्यर्थः ॥ ४ ॥

हेयत्वे हेत्वन्तरमाह—

" उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः" ॥ ५ ॥

हेयः प्रमाणकुशलैरित्यनुवर्तते । मोक्षस्य=शास्त्रीयोपायजन्यस्य दुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणस्य कैवल्यस्योत्कर्षादपि=दृष्टोपायजन्यदुःखप्रतीकारापेक्षयोत्कृष्टत्वादपि हेयः स प्रमाणकुशलैरिति पूर्ववत् । ननु मोक्षोत्कर्षे किं मानम् । तत्राह—सर्वोत्कर्षश्रुतेः=[१]**' अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः '** । [२]**' एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपत् '** इति सर्वस्माद् दृष्टोपायजाद्दुःखप्रतीकारान्मोक्षस्यौत्कृष्ट्यश्रुतेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु माभूद् दृष्टोपायाद् दुःखात्यन्तनिवृत्तिः । अदृष्टोपायात्तु वैदिककर्मणःस्यात् । तत्राह—

" अविशेषश्चोभयोः " ॥ ६ ॥

एवार्थश्चः । उभयोः=द्वयोर्दृष्टादृष्टयोर्लौकिकवैदिकोपाययोरविशेषश्च=दुःखात्यन्तनिवृत्त्यसाधकतायामविशेष एव=विशेषो नास्त्येव=तौल्यमेवेत्यर्थः ।

यथा दृष्टोपायस्यौषधादेर्नदुःखात्यन्तनिवृत्तिसाधकत्वम् । तथाऽदृष्टोपायस्यापि केवलयज्ञादेर्वैदिककर्मण इति भावः ॥ ६ ॥

ननु दुःखात्यन्तनिवृत्तेर्मोक्षत्वाद्दुःखयोग एव बन्धो वक्तव्यः, स च स्वाभाविकश्चेत् कथं दृष्टादृष्टोपायवच्छास्त्रीयोपायेन विवेकप्रत्ययेनापि निव-

---

१ छान्दो० प्रपा० ८ खं १२–१० । २ बृहदा० अ० ६ ब्रा० ३–३२.

वेतित्याशंक्य बन्धस्य तस्य विवेकप्रत्ययनिवर्त्यत्वसंपत्त्यर्थमविवेकमात्रप्रयोज्यत्वं व्यवस्थापयिष्यन्नादौ तावत्स्वाभाविकत्वे दोषमाह—

"न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः"॥७॥

पुरुषस्य स्वभावतो बन्धो न संभवतीति प्रतिज्ञाशेषः । कुतो न संभवति । यतः स्वभावतो बद्धस्य=स्वरूपतो दुःखयोगवतः पुरुषस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः=मोक्षाय=दुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणाय कैवल्याय साधनोपदेशस्य=शास्त्रेण कृतस्य तदुपायोपदेशस्य विधिः=विधानं=करणम्=अनुष्ठानं न=न घटते इत्यर्थः ॥

यस्मिन् सति कारणान्तरविलम्बाद्विलम्बो यस्याभिव्यक्तौ न भवति, तस्य तत्स्वाभाविकं यथाग्नेरौष्ण्यमिति भाष्यकारः ॥ ७ ॥

ननु कस्मादनुष्ठानं न घटते । मा वा घटतामनुष्ठानं किन्तेन । तत्राह-

"स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्" ८॥

स्वभावस्य=स्वरूपस्यानपायित्वात्=यावद्द्रव्यभावित्वेनाग्न्यौष्ण्यवदनिवर्त्यत्वादिति पूर्वत्र हेतुः । शास्त्रोपदेशस्यानुष्ठानाभावे दूषणम् 'अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्'=अननुष्ठानं=तदुपदेशाननुवर्तनं=तद्विहिताकरणमिति यावद् लक्षणं=ज्ञापकं यस्य तादृगप्रामाण्यम्=अप्रमाणत्वं शास्त्रस्य तस्य स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वेवं तर्हि शास्त्रबलादेवानुष्ठानमस्तु । तत्राह—

"नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः" ॥ ९ ॥

अशक्योपदेशविधिः=अशक्याय=साधयितुमशक्याय फलायोपदेशस्य=शास्त्रीयस्य तदुपायोपदेशस्य विधिः=अनुष्ठानं न=न संभवति । कुतः? यतः उपदिष्टेऽपि=शास्त्रेणोपदिष्टेऽप्यशक्यस्योपायेऽनुपदेशः=स तस्य शास्त्रस्योपदेशोऽनुपदेश एव=उपदेशाभास एव भवतीत्यर्थः ।

असंभवार्थप्रतिपादनादिति भावः ॥ ९ ॥

अत्र स्वाभाविकापायवादिमतमाशंकते ।

"शुक्लपटवद् बीजवच्चेत्" ॥ १० ॥

ननु शुक्लपटवत्=यथा शुक्लपटस्य रागेण स्वाभाविकं शौक्ल्यं बीजवत्=यथा वा बीजस्य वह्निना स्वाभाविकं तत्तदंकुरजननसामर्थ्यमपैति, तथा पुरुषस्यापि स्वाभाविको बन्धः शास्त्रीयोपायेनापैष्यति न कश्चिद्दोष इति चेदित्यर्थः ॥ १० ॥

समाधत्ते ।

"शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः" ॥ ११ ॥

नाशक्योपदेशः=उक्तोदाहरणाभ्यामप्यशक्योपदेशो न भवति । कुतः ? शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्याम्=उत्तेजकेन प्रतिबन्धकेन च तत्तच्छक्तेरुद्भवानुद्भवाभ्यां सर्वत्रोत्पादापायव्यवहारयोरभ्युपगमादित्यर्थः ।

तथा च शुक्लपटबीजयोरपि रागेण वह्निना च प्रतिबन्धकेन शौक्ल्यांकुरशक्त्योरनुद्भव एव जायते नात्यन्तापायः । रजकस्य व्यापारेण योगिनः संकल्पेन चोत्तेजकेन पुना रक्तपटभृष्टबीजयोस्तयोः शौक्ल्यांकुरशक्त्योराविर्भावस्योपलब्धेः । तस्मान्नास्तिकुत्रापि स्वाभाविकस्यापायः शक्यनिदर्शन इति न पुरुषस्य स्वाभाविको बन्ध इति फलितम् ॥ ११ ॥

ननु मास्तु पुरुषस्य स्वभावतो बन्धः । कालवादिनो मे कालतो निमित्ताद्भविष्यति, तत्राह—

"न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसंबन्धात्" ॥ १२ ॥

निमित्ते तसिलर्थः । पुरुषस्य बन्ध इति प्रकरणलाभः । न=नापि कालयोगतः=कालसंबन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? व्यापिनः=सर्वपदार्थसंयोगिनो नित्यस्य=सततस्य त्वदभ्युपगतकालपदार्थस्य सर्वसंबन्धात्=सर्वतः सर्वदा मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसंयोगादित्यर्थः ।

बन्धकस्य कालस्य मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसंबन्धाविशेषादमुक्तस्येव मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरिति भावः ।

सांख्यानां तु क्षणात्मकः कालो नित्यः तदन्यः सर्वोऽप्यनित्य इत्यग्रे विस्पष्टम् ।

'अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते । श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात् । किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव प्रतिषिध्यते । पुरुषबन्धस्यौपाधिकत्वाभ्युपगमात्' इति भाष्यकृतः ॥ १२ ॥

एतेनैव हेतुना दिग्योगतोऽपि पुरुषस्य बन्धं निराचष्टे ।

" न देशयोगतोऽप्यस्मात् " ॥ १३ ॥

देशयोगतोऽपि=दिक्संबन्धनिमित्तकोऽपि न=पुरुषस्य बन्धो न । कुतः? अस्मात्=व्यापिनो नित्यस्य सर्वसंबन्धादित्यर्थः ।

कालवद् दिशोऽपि मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसंबन्धाविशेषादमुक्तस्येव मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरिति भावः ॥ १३ ॥

नन्वस्तु तर्ह्यवस्थातो बन्धस्तत्राह—

" नावस्थातो देहधर्मत्वात्तस्याः " ॥ १४ ॥

अपिरनुवर्तते । नाप्यवस्थातः=बाल्यकौमारयौवनादिलक्षणावस्थातः पुरुषस्य बन्धः । कुतः? तस्याः=अवस्थाया देहधर्मत्वात्=आत्मातिरिक्तस्यानात्मनो देहस्य धर्मत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु देहधर्मत्वेऽपि पुरुषस्यात्मनो धर्मः किं न स्यात्, तत्राह—

"असङ्गोऽयं पुरुष इति" ॥ १५ ॥

इतिशब्दो हेतुमाह । यतोऽसंगः=न विद्यते संगः=केनापि कथमपि विकारहेतुसंबन्धविशेषो यस्य, स तथायं=प्रत्यगात्मा पुरुष इति=अतोऽवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमेव न पुरुषधर्मत्वमित्यर्थः ।

अन्यथा देहवत्पुरुषस्यापि परिणामिता स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

ननु मा भूत् कलादियोगतः पुरुषस्य बन्धः । कर्मणा भविष्यति, तत्राह—

"न कर्मणाऽन्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च" ॥ १६ ॥

न=नापि कर्मणा=विहितेन वा निषिद्धेन वा कर्मणा पुरुषस्य बन्धः । कुतः? अन्यधर्मत्वात्=कर्मणस्तस्य पुरुषातिरिक्तदेहादिधर्मत्वात् । अन्यधर्मेणान्यस्य बन्धांगीकारेऽतिप्रसक्तेश्च=अन्यत्वाविशेषादमुक्तस्येव मुक्तस्यापि बन्धापत्तेश्चेत्यर्थः ॥ १६ ॥

दूषणान्तरमाह—

"विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे" ॥ १७ ॥

अपिरनुवर्तते । अन्यधर्मत्वे=बन्धकस्य कर्मणः पुरुषातिरिक्तदेहादिधर्मत्वेऽपि पुरुषबन्धहेतुतायामभ्युपगतायां विचित्रभोगानुपपत्तिः=अनुभूयमानस्य विचित्रस्य=मिथो विलक्षणस्य भोगस्य=पुरुषाणां सुखदुःखानुभवात्मकस्य भोगस्यानुपपत्तिः=अव्यवस्थितिः=संगतिर्न स्यादित्यर्थः ।

न ह्यनादिसंसारे केनापि सुखहेतु कर्म वा दुःखहेतु कर्म वा न कृतम् । अन्यधर्मेणान्यत्र कार्य्यजनने तु नियमाभावात् सर्वे सुखिनो वा दुःखिनो वा भादुःष्युरिति भावः ॥ १७ ॥

नन्वस्तु तर्हि साक्षात्प्रकृतिनिमित्ततः पुरुषस्य बन्ध इत्याशंक्य नेत्याह—

" प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न, तस्या अपि पारतन्त्र्यम् "॥१८॥

ननु प्रकृतिनिबन्धनाच्चेत्=साक्षात्प्रकृतिनिमित्ताच्चेत्पुरुषस्य बन्ध इति न । कुतः? यतस्तस्या अपि=प्रकृतेरपि बन्धकतायां पारतन्त्र्यम्=अविवेककृतसंयोगविशेषपराधीनत्वमस्तीत्यर्थः ।

नहि प्रकृतिरन्तरेणाविवेककृतसंयोगविशेषं कस्यापि साक्षात्=संबन्धसामान्याद्बन्धिका भवति । भवेच्चेत् । तदा तस्या व्यापकतया सामान्यतः सर्वपुरुषसंबन्धाविशेषान्मुक्तस्यापि बन्धः स्यादिति भावः ॥ १८ ॥

ननु स्वभावतो वा निमित्ततो वा पुरुषस्य बन्धो नास्ति चेत्तर्हि कस्मात्तस्य बन्धस्तत्राह—

"न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते" १९

नित्यत्वं=कूटस्थनित्यत्वम् । शुद्धत्वं=गुणासंगित्वम् । बुद्धत्वं=अलुप्त-चिद्रूपत्वम् । मुक्तस्वभावत्वं=मुक्तशीलत्वम् । न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य पुरुषस्यात्मनस्तद्योगः=बन्धयोगः=बन्ध इति यावत् तद्योगादृते=अविवेककृतप्रकृतिसंयोगविशेषं विना संभवतीत्यर्थः ।

अविवेककृतः प्रकृतिपुरुषसंयोगो बन्धहेतुरिति परमार्थः । तथा चोक्तं समानतन्त्रेऽपि । **यो० पा० २ सू० १७ ।**

'द्रष्टृदृश्यसंयोगो हेयहेतुः' इति । प्रकृतिपुरुषसंयोगस्य च बन्धकस्याविवेककृतत्वमग्रे पञ्चपञ्चाशत्तमे सूत्रे वक्ष्यते । तस्मादविवेककृत एव बुद्धिसत्वोपाधिकः पुरुषस्य बन्धो न स्वभावसिद्धो न वा निमित्तजन्य इति भावः ॥ १९ ॥

ननु नास्माभिः प्रकृत्यादिवाह्यं वस्त्वन्यदभ्युपगम्यते येनाविवेककृतत-त्संयोगविशेषादौपाधिकः पुरुषस्य बन्धः स्यात् । किन्तु चित्तापरपर्यायं क्षणिकविज्ञानमेवाद्वितीयं पारमार्थिकमात्मतत्वम् । तस्य च संसारलक्षणः सर्वोऽपि बन्धः सांवृत्तिकः । संवृत्तिरवस्तुभूताऽनिर्वचनीयाऽविद्या तन्मात्रविलसित इति यावदिति बौद्धभेदेषु योगाचाराभिमतं बन्धकारणन्तावन्निराकुरुते ।

"नाविद्यातोऽप्यवस्तुनाबन्धायोगात्" ॥ २० ॥

अपि शब्दः पूर्वोक्तकालाद्यपेक्षया । तद्योग इत्यनुवर्तते । अविद्यातोऽपि=त्वदभ्युपगतसंवृत्तितोऽपि पुरुषस्य तद्योगः=बन्धयोगो न=न संभवति । कुतः ? अवस्तुना=अवस्तुभूतया=मिथ्याभूतयाऽनिर्वचनीयया त्वदभ्युपगतयाऽविद्यया पुरुषस्य बन्धायोगात्=स्वाप्नरज्ज्वेव बन्धानौचित्यादित्यर्थः ।

इदमत्र बोध्यम् । यद्यपि वैदिकदर्शनेषु सांख्ययोगन्यायवैशेषिक-पूर्वोत्तरमीमांसास्वपि बन्धहेतुतयाऽस्त्यविद्याभ्युपगमः । तथापि सा नेदृशी । यथा सौगतैरभ्युपगम्यते । किन्तु तद्विलक्षणा चित्तधर्मोऽपि वासनारूपेणानादिर्मिथ्याज्ञानलक्षणाऽविवेकापरपर्यायैव, इति ॥ २० ॥

ननु नाविद्या सर्वथाऽवस्तु । येन तया बन्धनं न स्यात् । तत्राह—

"वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः" ॥ २१ ॥

वस्तुत्वे=अविद्याया वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः=सिद्धान्तस्य=स्वाभ्युपगतस्य तदनृतत्वस्य हानिः=हानं स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

दूषणान्तरमाह—

"विजातीयद्वैतापत्तिश्च" ॥ २२ ॥

वस्तुत्वे इत्यनुवर्तते । अविद्याया वस्तुत्वे विजातीयद्वैतापत्तिश्च स्यादित्यर्थः । सन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात्सजातीयद्वैतमिष्यत एवेत्याशयेन विजातीयद्वैतमिति विशेषणमिति भाष्यकृतः ॥ २२ ॥

शंकते—

" विरुद्धोभयरूपा चेत् " ॥ २३ ॥

ननु नाविद्याऽवस्तुभूता । नापि वस्तुभूता । किन्तु विरुद्धोभयरूपा=न वस्तु, नावस्तु=वस्त्ववस्तुविलक्षणेति यावत् । वस्त्ववस्तूभयरूपा वेति चेदित्यर्थः ॥२३॥

निराचष्टे—

"न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः " ॥ २४ ॥

न=यदुक्तं तन्न । कुतः ? तादृक्पदार्थाप्रतीतेः=जगति तादृशो वस्त्ववस्तुविलक्षणवस्त्ववस्तूभयरूपस्य पदार्थस्याप्रतीतेः=अप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥२४॥

पुनराशंकते ।

"न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्" ॥ २५ ॥

ननु न वयम्=अद्वैतिनो बौद्धा वैशेषिकादिवत्=नैयायिक आदिपदार्थः । कणभक्षाक्षचरणा इव षट्पदार्थवादिनः=उपलक्षणञ्चैतत् षट्षोडशनियतपदार्थवदनशीलाः । तेनाप्रतीतोऽपि मिथ्याभूतोऽविद्यालक्षणस्तादृक्पदार्थोऽभ्युपेतव्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥

परिहरति ।

"अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकसंग्रहोऽन्यथाबालोन्मत्तादिसमत्वम्" ॥ २६ ॥

अनियतत्वेऽपि=वैशेषिकादिवत्पदार्थनियमाभावेऽपि नायौक्तिकस्य=युक्तिमसहमानस्य लोकाप्रसिद्धवस्त्ववस्तुविलक्षणवस्त्ववस्तूभयात्मकस्य कस्यचित्पदार्थस्य संग्रहः=स्वीकारो भवद्वचनमात्रादर्हति भवितुम् । अन्यथा=अयौक्तिकस्यापिसंग्रहे बालोन्मत्तादिसमत्वं=व्युत्पत्तिशून्यो बालः । उन्मत्तो विभ्रान्तः । तदादितुल्यत्वं सङ्ग्रहीतुः स्यादित्यर्थः ।

तथा च लोकाप्रसिद्धमिथ्याभूताविद्यायाः संग्रहासंभवान्न तया पुरुषस्यात्मनोदुःखयोगलक्षणो बन्धः शक्यसंभव इति भावः ।

एतेन शांकरं मतमप्यपास्तं वेदितव्यम् । तत्रापि योगाचारवदनिर्वचनीयाविद्यया पुरुषस्य बन्धो विद्यया च मोक्ष इत्यभ्युपगमात् ॥ २६ ॥

ननु बाह्यं विषयजातमपलपतो योगाचारस्य तादृशाविद्यया क्षणिकविज्ञानात्मनः पुरुषस्य बन्धो माभूत् । अनादिविषयवासनानिमित्ततो भविष्यति । परमाणुपुञ्जात्मनो बाह्यविषयजातस्यावयोः सौत्रान्तिकवैभाषिकयोरङ्गीकारात्, तत्राह—

"नानादिविषयोपरागनिमित्ततोऽप्यस्य" ॥ २७ ॥

अस्य=क्षणिकविज्ञानात्मनःपुरुषस्यानादिविषयोपरागनिमित्ततोऽपि=प्रवाहरूपेणानादिर्यो विषयोपरागः=उपरञ्जकस्य बाह्यविषयस्य वासनालक्षणः सम्बन्धविशेषः । तन्निमित्ततोऽपि=तन्निमित्तकोऽपि न=बन्धो नेत्यर्थः ।

मोक्षहेतोर्भावनाप्रचयस्य स्थिरैकाश्रयाभावेन विशेषानाधायकतया वासनोच्छेदकत्वानुपपत्तौ विगतविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानसन्तानोदयलक्षणमोक्षानुपपत्तेरितिभावः ॥ २७ ॥

किञ्च—

"न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरञ्ज्योपरञ्जकभावोऽपि, देशाव्यवधानात्, स्रुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव" ॥ २८ ॥

बाह्याभ्यन्तरयोः=विषयविज्ञानयोरुपरञ्ज्योपरञ्जकभावोऽपि=परस्परमुपरञ्जकत्वमुपरञ्ज्यत्वमपि न=न घटते । कुतः ? देशव्यवधानात्=मध्ये शरीररूपदेशेन व्यवधानात् । तत्रोदाहरणम्—स्रुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव= यथा स्रुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोः पुष्पस्फटिकयोर्देशव्यवधानान्न परस्परमुपरञ्ज्योपरञ्जकभावो घटत इत्यर्थः ।

यथा हि वैदिकैरात्मातिरिक्तं चित्तं तद्व्यतिरिक्तश्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं जीवात्मनि पुरुषे विषयसमर्पणायाभ्युपगम्यते । न तथा बौद्धैरभ्युपेयते । येन वैदिकानामिव परम्परयाऽप्यात्मनि विषयोपरागः संभवेत् । ते हि क्षणिकमेव चित्तमात्मा । तस्यैव क्षणिकं विज्ञानं, क्षणिका च बुद्धिरिति नामान्तरम् । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकञ्च नगोलकव्यतिरिक्तं विषयसमर्पकमित्यभ्युपयन्ति । तस्मात्तेषां समर्पकान्तराभविनात्यन्तव्यवहितयोर्देहाभ्यन्तरबाह्यदेशस्थयोश्चित्तचैत्तयोः परस्परमुपरञ्ज्योपरञ्जकभावोऽपि नोपपद्यत इति भावः ॥ २८ ॥

ननु क्षणिकमपि विज्ञानात्मा चित्तं न देहाभ्यन्तरमेव । किन्तु बहिरन्तः सर्वतः पूर्णमिति न विषयोपरागानुपपत्तिस्तत्राह—

"द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था" ॥ २९ ॥

एवन्तर्हि क्षणिकविज्ञानवादिनस्ते द्वयोः=बद्धमुक्तात्मनोरुभयोरविशेषेणैकदेशलब्धोपरागात्=भावप्रधानो निर्देशः । एकस्मिन् विषयदेशे लब्धो विषयोपरागो याभ्याम्, तयोर्भावस्तत्त्वम्, तस्मान्न व्यवस्था=बन्धमोक्षव्यवस्था नस्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

अदृष्टतो व्यवस्थां चोदयति ।

"अदृष्टवशाच्चेत्" ॥ ३० ॥

ननु बद्धमुक्तात्मनोर्विषयसंयोगसाम्येऽपि यस्यादृष्टमस्ति, तस्यैवादृष्टवशाद्विषयोपरागलाभोनान्यस्य मुक्तस्यादृष्टाभावादिति न बन्धमोक्षाव्यवस्थेति चेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

भङ्ग्यन्तरेण दूषयति ।

"न द्वयोरेककालायोगादुपकार्य्योपकारकभावः" ३१॥

तथापि बौद्धस्य ते चित्तस्यात्मनः क्षणिकत्वाभ्युपगमाद्द्वयोः=अदृष्टस्य कर्तृभोक्तृचित्तात्मनोरेककालायोगात्=समानकालकत्वाभावान्नोपकार्य्योपकारकभावः=न कर्तृचित्तनिष्ठादृष्टेन भोक्तृचित्तनिष्ठो विषयोपरागलक्षण उपकारः संभवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एककालायोगेऽप्युपकार्य्योपकारकभावं शङ्कते ।

"पुत्रकर्मवदितिचेत्" ॥ ३२ ॥

ननु यथा पितृनिष्ठेन गर्भाधानादिना कर्मणा तद्भिन्नकालकस्य पुत्रस्य संस्कारलक्षण उपकारो भवति, तथाऽत्रापि कर्तृनिष्ठादृष्टेन भोक्तृनिष्ठो विषयोपरागलक्षण उपकारः सेत्स्यतीति चेदित्यर्थः । पुत्रकर्मवत्=तदसमानकालकपितृकृतपुत्रसंस्कारककर्मवदित्यक्षरार्थः ॥ ३२ ॥

दृष्टान्तासिद्ध्या परिहरति ।

"न, अस्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा, यो गर्भाधानादिना संस्क्रियते" ॥ ३३ ॥

न=यद्भवतोक्तं, तद्युक्तं न । कुतः ? हि=यस्मात् । तत्र=येषां वैदिकानामुदाहरणं, तेषां सिद्धान्ते । यः=यो जीवात्मा । गर्भाधानादिना=गर्भपात्रशोधनपूर्वकगर्भनिषेको गर्भाधानं, गर्भः शुद्धतयाऽऽधीयतेऽनेनेति तद्व्युत्पत्तेः। तदादौ यस्य संस्कारकर्मणस्तेन संस्क्रियते=सतोऽर्थस्य गुणान्तराधानं संस्कारस्तद्युक्तो विधीयते । सोऽस्ति=विद्यते स्थिरः=स्थास्नुरेकात्मा=एको जीवात्मा पुरुष इत्यर्थः ।

भवत्सिद्धान्ते च स तथा नास्तीत्युदाहरणासिद्धिः । तदसिद्ध्याचादृष्टस्याव्यवस्थापकत्वेन बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तौ तदवस्थैव विषयोपरागनिमित्ततोऽप्यस्य बन्धानुपपत्तिरिति भावः ॥ ३३ ॥

अथ बन्धविषयं बौद्धमतं निराकृत्य 'ग्रामंगच्छन्' इति न्यायेन विशेषतस्तन्मतं निराचिकीर्षुर्वैभाषिकन्तावत्पुनरुत्थापयाति ।

"स्थिरकार्य्यासिद्धेः क्षणिकत्वम्" ॥ ३४ ॥

ननु स्थिरकार्य्यासिद्धेः=स्थिरस्य=स्थायिनः कार्य्यस्य=एकस्यापि भावकार्य्यस्यासिद्धेः=अनुपलब्धेरुदाहरणाभावान्न कस्यापि भावपदार्थस्य स्थिरत्वम् । किन्तु 'यत्सत् तत क्षणिकं ' यथा दीपशिखा, सच्चेदं भावजातमिति भावमात्रस्य क्षणिकत्वं=स्वोत्पत्तिक्षणमात्रावस्थायित्वं=स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिध्वंसमतियोगित्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

दूषयति—

"न प्रत्यभिज्ञाबाधात् ॥ ३५ ॥

क्षणिकत्वमित्यनुवर्तते । न=कस्यापि भावपदार्थस्य क्षणिकत्वन्न । कुतः ? प्रत्यभिज्ञाबाधात=यदेवाहमद्राक्षं तदेवाहं स्पृशामीति प्रत्यभिज्ञया घटपटादिसर्ववस्तुषु वह्नावनुष्णत्वाभाववत् क्षणिकत्वाभावस्य निश्चयादित्यर्थः ३५॥

ननु प्रत्यभिज्ञेयं सादृश्यमवलम्बताम् , को दोषस्तत्राह—

"श्रुतिन्यायविरोधाच्च" ॥ ३६ ॥

नेति पदमनुवर्तते । **'सदेवसोम्येदमग्र आसीत्'** इत्यादिश्रुतिः । **'कथमसतः सज्जायेत'** इत्यादिश्रौतन्यायः । **' असदकरणात् '** इत्यादिस्मार्तन्यायो वा । ताभ्यामसत्त्वप्रतिषेधेन भावमात्रस्य सत्त्वप्रतिपादकाभ्यां विरोधाच्च=क्षणिकत्वानुमानस्य बाधाच्च न प्रत्यभिज्ञेयं सादृश्यावलम्बिनीभवितुमर्हतीत्यर्थः ।

अथवा दूषणान्तरमाह—**'श्रुतिन्यायविरोधाच्च'** । हेत्वन्तरापेक्षया चः । न क्षणिकत्वमिति पदद्वयमनुवर्तते । पूर्वोक्तश्रुतिन्यायविरोधाच्च न क्षणिकत्वं कस्यापि भावस्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु श्रुतिन्यायाभ्यां भावमात्रस्य सत्त्वमवगम्यते, नाक्षणिकत्वम् तच्चास्माकमनुकूलमेव, न प्रतिकूलम् । यत्सत तत् क्षणिकं यथा दीपशिखा । सच्चेदं भावजातमिति प्रयुक्तत्वात्, तत्राह—

---

१ छां॰प्रपा॰ ६—खं॰२—१ । २ छां॰प्रपा॰ ६—खं॰२—१ । ३ सां॰का॰९।

"दृष्टान्तासिद्धेश्च" ॥ ३७ ॥

न क्षणिकत्वमिति पदद्वयमनुवर्तते । दृष्टान्ते दीपशिखादौ क्षणिकत्वासिद्धेश्च न क्षणिकत्वं कस्याप्यमनुमातुं शक्यमित्यर्थः ।

दीपशिखादौ हि सूक्ष्मानेकक्षणानाकलनमात्रेण क्षणिकत्वभ्रमो न परमार्थतस्तथात्वमिति भावः ॥ ३७ ॥

किञ्च क्षणिकत्ववादे कार्य्यकारणभावोऽपि न संभवतीत्याह–

"युगपज्जायमानयोर्न कार्य्यकारणभावः" ॥ ३८ ॥

युगपज्जायमानयोर्वा क्रमिकयोर्वा कार्य्यकारणभावो वक्तव्यः । तत्र युगपज्जायमानयोर्मृद्घटयोः सव्येतरविषाणयोरिव न कार्य्यकारणभावः शक्यसंभव इत्यर्थः ।

कारणस्य कार्य्यनियतपूर्ववृत्तित्वनियमादिति भावः ॥ ३८ ॥

अथ क्रमिकयोरिति चेत्, तत्राह–

"पूर्वापाये उत्तरायोगात्" ॥ ३९ ॥

न कार्यकारणभाव इत्यनुवर्तते । क्रमिकयोरपि कार्य्यकारणभावो न संभवति। कुतः? पूर्वापाये=पूर्वं कारणं, तदपायवेलायामुत्तरायोगात्=उत्तरस्य कार्य्यस्योत्पत्तेरनौचित्यादित्यर्थः ।

नहि मृदपाये घट उत्पद्यते । कार्य्यस्योपादानकारणानुगततयैवानुभवादिति भावः ॥ ३९ ॥

किञ्च–

"तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न" ॥ ४० ॥

कार्य्यकारणभाव इत्यनुवर्तते । भावमात्रस्य क्षणिकतया तद्भावे=तयोः पूर्वोत्तरयोः कारणकार्य्ययोर्भावे=सत्वे । तदयोगात्=तयोरुत्तरपूर्वयोः कार्य्यकारणयोरयोगात्=असत्वादुभयव्यभिचारादपि=उभयोरन्वयव्यतिरेकयोःकार्यकारणभावनियामकयोर्व्यभिचारादपि । न=कार्यकारणभावो नेत्यर्थः ।

अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारस्यैव कार्य्यकारणभावविघटकत्वादिति भावः ॥ ४० ॥

ननु निमित्तकारणस्येवोपादानकारणस्यापि पूर्वभावमात्रेणैव कारणत्वमस्तु किं तस्य कार्य्यकाले सत्वेन, तत्राह—

" पूर्वभावमात्रे न नियमः " ॥ ४१ ॥

पूर्वभावमात्रे=उपादानकारणस्य कार्य्यापेक्षया पूर्वभावमात्रेऽभ्युपगम्यमाने न नियमः=इदमेवोपादानकारणं नेदमिति नियमो न स्यादित्यर्थः ।

निमित्तकारणस्यापि पूर्वभावाविशेषादिति भावः ॥ ४१ ॥

योगाचारमतं निरस्यति ।

" न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः " ॥ ४२ ॥

विज्ञानमात्रं=विज्ञानमेव । न=तत्त्वं न । कुतः ? बाह्यप्रतीतेः=विज्ञानवद् बाह्यार्थानामपि प्रतीतेरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु स्वाप्नप्रतीतिरिवास्तु बाह्यप्रतीतिस्तत्राह—

" तदभावे तदभावाच्छून्यन्तर्हि " ॥ ४३ ॥

तर्हि=बाह्यार्थाभावे शून्यं=शून्यमेव प्रसज्येत । कुतः ? तदभावे=तस्य बाह्यार्थस्याभावे । तदभावात्=विज्ञानस्याप्यभावादित्यर्थः ।

नास्ति निर्विषयं किमपि विज्ञानम् । स्वप्नेऽप्यर्थानामभ्युपगमादिति भावः ॥ ४३ ॥

शून्यवादिनमुत्थापयति ।

"शून्यं तत्वं, भावो विनश्यति, वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्य" ॥ ४४ ॥

अस्तु तर्हि शून्यं तत्त्वं=शून्यमेवैकं तत्वम् । कुतः ? यतो भावो विनश्यति=यो यो भावः स सर्वो विनश्यत्येव । कस्मात् ? विनाशस्य वस्तुधर्मत्वात्=वस्तुनो=भावमात्रस्य धर्मत्वात्=स्वभावत्वादित्यर्थः ।

स्वभावस्तु निरनियोज्य इति भावः ॥ ४४ ॥

प्रत्याह–

"अपवादमात्रमबुद्धानाम्" ॥ ४५ ॥

अबुद्धानाम्=अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां शून्यवादिनां माध्यमिकानामपवादमात्रं= 'यो यो भावः स सर्वो विनश्यत्येव' इत्यपवादमात्रम्=अपवादो मिथ्याम-वादस्तन्मात्रमित्यर्थः।

निरवयवभावानां विनाशासंभवादिति भावः ॥ ४५ ॥

किन्तर्हि विधेयं ? तत्राह–

"उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि" ॥ ४६ ॥

उभयपक्षसमानक्षेमत्वात्=सौत्रान्तिकवैभाषिकयोर्द्वयोःक्षणिकबाह्यार्थस्ता वदेकः पक्षः। तद्भिन्नस्य च तृतीयस्य योगाचारस्य क्षणिकविज्ञान-मात्रं द्वितीयः पक्षः। तदेतदुभाभ्यां पक्षाभ्यां समानः=तुल्यः: क्षेमः= रक्षणम्=तत्तन्निरासकहेतुभिर्निरसनकोटौ व्यवस्थापनं यस्य पक्षस्य। स तथा। तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्=तुल्यनिरसनहेतुकत्वादयमपि=माध्यमि-कानां तुरीयः शून्यपक्षोऽपि तदुभयपक्षवत्परित्याज्य इत्यर्थः।

नहि सर्वं शून्यमित्यभ्युपगमे 'यदेवाहमद्राक्षं, तदेवाहम्' इत्यादिमत्यक्ष मत्यभिज्ञा " घटोऽयं पटोऽयमित्यादिमत्यक्षाभिज्ञा वा कथञ्चिदुपपद्यते। तस्मात्तदनुपपत्तिरेव क्षणिकबाह्यविज्ञानपक्षयोरिव तन्निरासे हेतुः। तन्नि रस्यत्वाच्च तदुभयवदयमपि परिहेय इति भावः ॥ ४६ ॥

ननु नायं परित्याज्यः दुःखनिवृत्तितत्साधनयोरेकरूपत्वात् तत्राह–

" अपुरुषार्थत्वमुभयथा " ॥ ४७ ॥

अपिरनुवर्तते। शून्यस्येति विपरिणम्यान्वयः। उभयथाऽपि=प्रकारद्वये-नाप्यपुरुषार्थत्वं=शून्यस्य पुरुषार्थत्वं न संभवतीत्यर्थः।

आत्मनः शून्यभावो दुःखनिवृत्तिरूपतया तत्साधनरूपतया वा

पुरुषार्थो नोपपद्यते । सर्वथाऽनिष्टत्वात् । तस्मात्परित्याज्य एवायं पक्ष इति भावः ॥ ४७ ॥

ननु क्षणिकबाह्यार्थविज्ञानमात्रशून्यानां बौद्धपक्षाणामयुक्तत्वान्माभूत्तदभ्युपगतविषयोपरागादितः पुरुषस्य बन्धो, गतिविशेषात्तु तस्य भविष्यति तत्राह—

" न गतिविशेषात् " ॥ ४८ ॥

पुरुषस्य बन्ध इति प्रकरणलाभः । न गतिविशेषात्=दिव्यादिव्यशरीरप्रवेशादि लक्षणाद्गतिभेदात्पुरुषस्य बन्धो नेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अत्र हेतुमाह—

" निष्क्रियस्य तदसम्भवात् " ॥ ४९ ॥

निष्क्रियस्य=क्रियापरिणामराहितस्यतदसंभवात्=गत्यसंभवादित्यर्थः॥४९॥

ननु पुरुषस्यमध्यमपरिमाणत्वमभ्युपगम्यते, न तेन तदसम्भवः, तत्राह—

"मूर्तत्वाद्घटादिवत्समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः"॥५०॥

घटादिवत्=यथा घटादेर्मूर्त्तत्वात्=मध्यमपरिमाणत्वात्सावयवत्वादिधर्मवत्वं, तथा पुरुषस्यापिमूर्त्तत्वात्समानधर्मापत्तौ=घटादितुल्यसावयवत्वादिधर्मप्राप्तौ सत्यामपसिद्धान्तः=सिद्धान्तस्य=स्वाभ्युपगतस्य पुरुषनित्यत्वस्यापगतिः=हानिः स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

ननु निष्क्रियश्चेत् पुरुषः, तदा तस्य गतिप्रतिपादिका श्रुतिस्तवापि कथमुपपद्येत, तत्राह=

" गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् " ॥ ५१ ॥

त्वर्थोऽपि, पुरुषस्येति प्रकरणलाभः गतिश्रुतिरपि= **"पुण्येन पुण्यं लोकं नयति, पापेन पापम्"**[1] इत्यादिकागतिश्रुतिस्तूपाधियोगात्=

---

१ प्रश्नो ०३–७।

बुद्धिसत्त्वलक्षणोपाधिसम्बन्धात पुरुषस्यगमनागमनप्रतिपादकतयोपपद्यते, तत्रोदाहरणमाकाशवत्=यथानिष्क्रियस्याकाशस्यघटोदश्चनाद्युपाधिसम्बन्धात्तद्गमनेनगमनं तदागमनेनचागमनमित्यर्थः । तत्राकाशंविभु, पुरुषश्चाणुरित्युदाहरणोदाहरणिकयोर्वैधर्म्यम् निष्क्रियत्वश्चतयोःसाधर्म्यम्,उपाधिगमनागमनाभ्यामुपधेयगमनागमनमात्रे चोदाहरणमिति विवेकः ॥५१॥

नन्वस्तु तर्हि कर्मजन्यादृष्टेन बन्धः, तत्राह–

" न कर्मणाप्यतद्धर्मत्वात् " ॥ ५२ ॥

कर्मणापि=कार्ये कारणोपचारः । कर्मजन्यादृष्टेनापि न=पुरुषस्य बन्धो न । कुतः ? अतद्धर्मत्वात=अदृष्टस्य तद्धर्मत्वाभावादित्यर्थः ।

पूर्वं विहितनिषिद्धव्यापाररूपेण कर्मणा बन्धो निराकृतः । अत्र तु तज्जन्यादृष्टेनेत्यार्थिकविभागादपौनरुक्त्यमिति भाष्यम् ॥ ५२ ॥

नन्वन्यधर्मेणाप्यन्यस्य बन्धः स्यात्, तत्राह–

" अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे " ॥ ५३ ॥

अन्यधर्मत्वे=बन्धतत्कारणयोर्भिन्नधर्मत्वेऽतिप्रसक्तिः=मुक्तस्यापिबन्धापत्तिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

नन्वस्त्वदृष्टं पुरुषस्यैव धर्मः को विरोधः ? तत्राह–

" निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति " ॥ ५४ ॥

इति शब्दो बन्धकारणपरीक्षासमाप्तिमाह । अदृष्टस्य पुरुषधर्मत्वे '**असंगोह्ययं पुरुषः**'[१] इति गुणसङ्गप्रतिषेधेन निर्गुणतादिप्रतिपादकश्रुतिविरोध एव स्यादित्यर्थः ।

भाष्यकृतस्तु–'**साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च**'[२] इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः इत्याहुः । तन्न युक्तम् । उक्तश्रुतेरीश्वरविषयत्वात् '**निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः**'[३] इत्यग्रिमसूत्रविरोधाच्च ॥५४॥

---

१ बृ०अ० ६ ब्रा० ३–१५ । २ श्वेताश्व० अ० ६ मं० ११ । ३ सां० अ० ६ सू० १० ।

ननु योऽयमेकोनविंशसूत्रे प्रकृतियोगः पुरुषस्य बन्धहेतू राद्धान्तितः सोऽपि न संगच्छते।कालादियोगवत्तस्यापि मुक्तबद्धयोः समानत्वात।तत्राह—

" तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम् " ॥ ५५ ॥

पुरुषस्येति संबन्धः । तद्योगोऽपि=तच्छब्दः प्रकृतिमाह । पुरुषस्य प्रकृतियोगोप्यविवेकात्=निमित्तत्वं पञ्चम्यर्थः । अगृहीतासंसर्गकं प्रकृतिपुरुषोभयविषयकं बुद्धिवृत्त्यात्मकं विपर्य्ययज्ञानमविवेकः=अविद्यास्थलाभिषिक्तसत्त्वपुरुषानन्यताप्रत्यय इति यावत । तस्मात्=तन्निमित्तक इति यावत् । अतो न समानत्वं=प्रकृतिसंयोगस्य मुक्तबद्धयोः कालादियोगवत्तुल्यत्वं नेत्यर्थः ।

मुक्तानामविवेकाभावादिति भावः ।

यथा च बुद्धिधर्मोऽप्यनादिरयमविवेकस्तथाग्रे विस्पष्टयिष्यते ॥५५॥

नन्वविवेकस्यास्योच्छेदः कथं स्यात्, येन मोक्षो भवेत्, तत्राह—

" नियतकारणात्तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत् " ॥ ५६ ॥

नियतकारणात्=नियतम्=अविवेकनाशकतया शुक्तिरूप्यादिभूमौनिश्रितं यत्कारणं=विवेकप्रत्ययलक्षणं कारणं तस्मात्तदुच्छित्तिः=तस्याविवेकस्योच्छित्तिः=उच्छेदः=हानमिति यावत् । तत्रोदाहरणं ध्वान्तवत्=यथा ध्वान्तस्य=तमसो नियतकारणादालोकादुच्छित्तिरित्यर्थः ।

तदुक्तं योगशास्त्रेऽपि । स० पा० सू० २६ । '**विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इति**'।विवेकेनाविवेकनिवृत्तौ तन्निबन्धनः प्रकृतिपुरुषसंयोगविशेषोऽपि निवर्तते । तन्निवृत्तौ च तत्प्रयुक्तदुःखात्यन्तानिवृत्तिलक्षणो मोक्ष इति द्रष्टव्यम् ॥ ५६ ॥

ननुप्रकृतिपुरुषविवेकेन प्रकृतिपुरुषाविवेकोच्छेदेऽप्यन्याविवेकानुच्छेदात कथं मोक्षः स्यात ? तत्राह—

"प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम्"॥५७॥

प्रधानाविवेकात्=प्रधानस्य मूलप्रकृतेरविवेकात्=पूर्वोक्तलक्षणादविवेका-त्पुरुषेऽन्याविवेकस्य=कार्य्यभूतमहत्तत्त्वाद्यविवेकस्य संभव इति शेषः । अतस्तद्धाने=तस्य प्रधानाविवेकस्य हाने=सम्यगुच्छेदे हानम्=अन्याविवेक-स्याप्युच्छेद इत्यर्थः ।

कारणनाशे कार्य्यनाशस्यावश्यकत्वान्न मोक्षानुपपत्तिरिति भावः ॥५७॥

ननु विवेकप्रत्ययेन मोक्षाभ्युपगमे बन्धादेरवश्यं वक्तव्यतया पुरुषस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वं न स्यात्, तत्राह—

"वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं, चित्तस्थितेः" ॥ ५८ ॥

वाङ्मात्रं=मोक्षान्तं सर्वं बन्धादिकं पुरुषे वाङ्मात्रं=स्फटिके लौहित्यव-द्वाचारम्भणमात्रं, नतु तत्त्वं=पुष्पेलौहित्यवद्वास्तवम् । कुतः? चित्तस्थितेः= पुष्पेलौहित्यवत्सर्वेशां बन्धादीनां चित्त एवावस्थानादित्यर्थः ।

तथा च चित्तस्थितानामेव बन्धमोक्षविवेकाविवेकसुखदुःखप्रभृतीनां तत्सन्निधानात्पुरुषे प्रतिभासो न तु स्वत इति न तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-स्वभावत्वहानिरिति भावः ॥ ५८ ॥

ननु बन्धादीनां पुरुषे वाङ्मात्रत्वे श्रवणतो मननतो वा बाधो भविष्यति । किं श्रुतिस्मृत्योः साक्षात्कारपर्यन्तेन मोक्षहेतुविवेकप्रत्ययोपदेशेन? तत्राह—

"युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते"॥५९॥

वाङ्मात्रमित्यनुवर्तते । वाङ्मात्रमपि पुरुषस्य बन्धादिकं सर्वमपरो-क्षादृते=विवेकसाक्षात्कारं विना युक्तितोऽपि न बाध्यते=श्रवणतो न बाध्यते इति किमुवक्तव्यम्? युक्तितोऽपि=युक्तिर्मननं ततोऽपि न बाध्यते=न निव-र्त्यते । तत्रोदाहरणं दिङ्मूढवत्=यथा दिङ्मूढस्य पुरुषस्य वाङ्मात्रमपि दिग्वैपरीत्यं दिक्साक्षात्कारं विना श्रवणमननाभ्यां न बाध्यते, तथेत्यर्थः ।

अपरोक्षभ्रमेणापरोक्षविशेषदर्शनस्यैव विरोधादिति भावः ॥ ५९ ॥

ननु येभ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पुरुषस्य विवेकप्रत्ययो मोक्षैकसाधनमुपदि-श्यते । तात्सिद्धिः कथं स्यात्? तत्राह—

"अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव वह्नेः" ।६०।

अचाक्षुषाणां=स्थूलभूतानि, तत्कार्यभूता देहादयश्च चाक्षुषा एव । न तत्साधनापेक्षा । ये चाचाक्षुषाः=चक्षुषा ग्रहणायोग्याः=अप्रत्यक्षा इति यावत् । तेषामनुमानेन=अनुमानप्रमाणेन बोधः=सिद्धिर्भवतीति शेषः । तत्रोदाहरणं धूमादिभिरिव वह्नेः=यथा धूमादिभिर्जनितेनानुमानेन वह्नेः सिद्धिरित्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु किं तदनुमानं येनाचाक्षुषाणां बोध इत्याशंक्य सामान्यतो दृष्टं कार्य्यलिङ्गकानुमानं तत्र प्रदर्शयितुं पूर्वन्तावत्प्रकृत्यादीनां तेषां मिथः कार्यकारणभावमाह—

"सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः १ प्रकृतेर्महान् १ महतोऽहङ्कारः १ अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं १६ तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि ५ पुरुषः १ इति पञ्चविंशतिर्गणः" ॥ ६१ ॥

सत्त्वरजस्तमाँसि द्रव्याणि । नतु गुणाः । संयोगविभागलघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वात् । गुणशब्दप्रयोगस्तु तत्र रज्जुसाम्यात्पुरुषबन्धनहेतुतयौपचारिकः । तेषां त्रयाणां या साम्यावस्था=अन्यूनानतिरिक्तावस्था=न्यूनाधिकभावेनासंहितावस्था, सा प्रकृतिः=प्रधानम् । वस्तुतस्त्वकार्य्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिः । यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसंगादिति । महान्=महत्तत्वं=बुद्धितत्त्वमिति यावत् । अहङ्कारः=अभिमानवृत्तिको बुद्धितत्त्वावस्थाभेदः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च तन्मात्राणि । बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेन्द्रियमुभयमिन्द्रियम् । तत्रश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि च ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दश बाह्यमिन्द्रियम् । मनश्चैकमाभ्यन्तरमिन्द्रियम् । व्योमानिलज्योतिरुदकभूमयः पञ्च स्थूलभूतानि । सर्वत्रात्रोपादाने पञ्चमी । तदुपरिष्टादुत्पद्यत इतिपदं शेषणीयम् ।

पुरुषोऽत्र जीवेश्वरोभयपरः । स तु न कस्य चित्कार्य्यं नापि कारणम् । तस्येह ग्रहणं सांख्याभ्युपगततत्त्वसंख्यापरिपूर्णार्थम् । इति=इत्येवं पञ्चविंशतिः=पञ्चविंशतिसंख्याको गणः=तत्त्वव्यूहः कापिलानामित्यर्थः ।

गुणकर्मसामान्यादयो वैशेषिकोक्ताः शक्तिसादृश्यादयो मीमांसकोक्ताश्च नातिरिक्ताः पदार्थाः। किंतु धर्मधर्म्यभेदादत्रैवान्तर्भूताः। दिक्कालौ चाकाशमेव। **'दिक्कालावाकाशादिभ्यः'** इत्यागामिसूत्रात् । अभावस्तु धर्मिस्वरूप एवाभ्युपगम्यते नार्थान्तरमिति न काचन न्यूनता । तत्र प्रकृतित्वञ्च तत्त्वान्तरोपादानत्वमित्यध्यवसेयम् ॥ ६१ ॥

ननुवस्त्वेवं प्रकृत्यादीनां कार्य्यकारणभावः । तथापि कस्मात्कार्य्यात्कस्य कारणस्यानुमानेन बोधस्तत्राह—

" स्थूलात्पञ्चतन्मात्रस्य " ॥ ६२ ॥

अनुमानेन बोध इत्यनुवर्तते । स्थूलात्=बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वं, शान्तघोरमूढरूपत्वं वा स्थूलत्वम् । तदाश्रयात्पृथिव्यादिस्थूलभूतपञ्चकात्कार्य्यात् पञ्चतन्मात्रस्य=गन्धादिपञ्चतन्मात्रस्यतत्कारणस्यानुमानेन=यत्कार्य्यं, तत्कारणपूर्वकमिति व्याप्तिमता सामान्यतोदृष्टानुमानेन बोधः=सिद्धिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

" बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य " ॥३६ ॥

अनुमानेन बोध इत्यनुवर्तते । बाह्याभ्यन्तराभ्यां=मनआदिज्ञानकर्मेन्द्रियाभ्यां कार्य्याभ्याम् । तैश्च=स्थूलभूतकारणैः शब्दादिपञ्चतन्मात्रैश्च कार्य्यैरहङ्कारस्य=कारणभुताहङ्कारप्रकृतेरनुमानेन बोध इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

" तेनान्तःकरणस्य " ॥ ६४ ॥

अनुमानेन बोध इत्यनुवर्तते । तेन=अहङ्कारेण कार्य्येणान्तःकरणस्य= महत्तत्वाख्यायाः कारणभूताया बुद्धेरनुमानेन बोध इति पूर्ववत् ।

इदमत्र बोध्यम् । यद्यप्यन्तःकरणं मनोबुद्धिश्चित्तमहङ्कार इति चतुष्टयम्, तथापि बुद्धिसत्त्वावस्थाविशेषत्वान्न तत्परमार्थतो बुद्धिसत्त्वव्यतिरिक्तम्,

बुद्धिसत्वमेव हि तत्तदवस्थाविशेषमापन्नं तत्तन्नाम्ना व्यपदिश्यते । यदा संकल्पयति तदा मनः । यदाऽध्यवस्यति तदा बुद्धिः । यदा चिन्तयति तदा चित्तम् । यदाऽहंकरोति तदाऽहंकार इत्यभिधीयते । अवस्थाऽवस्थावतोश्च भेदाभेदाभ्युपगमाच्चतुष्टयत्वे सत्यप्युक्तमन्तःकरणं बुद्धिरिति ॥ ६४ ॥

"ततः प्रकृतेः" ॥ ६५ ॥

अनुमानेन बोध इत्यनुवर्तते । ततः=अन्तःकरणात्कार्यात्प्रकृतेः=सर्वकारणभूताया मूलप्रकृतेरनुमानेन बोध इति पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

ननु प्रकृत्यन्तानां तत्त्वानां मिथः कार्य्यकारणभावादनुमानेन सिद्धिरस्तु । कार्य्यकारणभावशून्यः पुरुषो जीवः पुनःकथं सिध्येत् ? तत्राह—

"संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य" ॥ ६६ ॥

अनुमानेन बोध इत्यनुवर्तते । संहतपरार्थत्वात्=संहतानां=परस्परमिलितानांप्रकृतितत्कार्य्याणां परार्थत्वात्=स्वेतरभोगापवर्गप्रयोजनकत्वं परार्थत्वम्। तस्मात्=परप्रयोजनकत्वात्पुरुषस्य=प्रकृत्यादिभ्यः परस्य भोक्तुः पुरुषस्यानुमानेन=ये ये संहताः पदार्थास्ते सर्वे शय्यासनादिवत्परार्थाः संहतश्च प्रकृतितत्कार्य्यमिति सामान्यतोदृष्टानुमानेन बोधः=सिद्धिरित्यर्थः ।

संहननमारम्भकसंयोगः ।स चावयवावयव्यभेदात्प्रकृतिकार्य्यसाधारणः। तथा च संहतानां प्रकृतितत्कार्य्याणामिति भाष्यम् ॥ ६६ ॥

ननु महदादिवन्मूलप्रकृतेरपि किञ्चिन्मूलान्तरं सिध्येत्, तत्राह—

"मूलेमूलाभावादमूलं मूलम्" ॥ ६७ ॥

मूलं=महदादित्रयोविंशतितत्वानां मूलकारणं प्रधानं=प्रकृतिरमूलं=मूलान्तरवर्ज्यम् । कुतः ? मूले=मूलकारणे तस्मिन् मूलाभावात्=मूलस्य प्रकृत्यन्तरस्याभ्युपगमाभावादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु हेतुना सिद्धौ किमभ्युपगमाभावेन ? तत्राह—

" पारम्पर्य्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् " ॥ ६८ ॥

पारम्पर्य्येऽपि=प्रकृतेः प्रकृत्यन्तरम् । तस्यापि प्रकृत्यन्तरामित्येवं प्रकृतिपारम्पर्य्ये सिद्धेऽप्येकत्र=अन्ततोगत्वा यस्मिन् कस्मिँश्चिदेकस्मिन् प्रकृत्यन्तरे परिनिष्ठा=पर्यवसानं वक्तव्यम । अन्यथाऽनवस्थापत्तेः । यत्र वः परिनिष्ठा, सैवास्माकं मूलप्रकृतिरिति= अतः संज्ञामात्रं=विवादास्पदं केवलमिहावयोर्नाममात्रं स्यादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

ननु कुत एतव ? तत्राह–

" समानः प्रकृतेर्द्वयोः " ॥ ६९ ॥

यत इति शेषः । यतो द्वयोः=वादिप्रतिवादिनोरावयोः प्रकृतेः=मूलकारणस्य समानः=अभ्युपगमस्तुल्य इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

ननेवं प्रकृतिपुरुषादीनामनुमानतः सिद्धौ सुकरोऽयं विवेकप्रत्ययः शास्त्रश्रवणादेव सर्वेषां किं न स्यात ? तत्राह–

" अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः " ७० ॥

अधिकारित्रैविध्यात्=मन्दमध्यमोत्तमभेदेनाधिकारिणां त्रिप्रकारत्वान्ननियमः=शास्त्रश्रवणमात्रेण सर्वेषां दृढविवेकप्रत्ययोदयनियमो नेत्यर्थः॥७०॥

ननु ' प्रकृतेर्महान् ' इत्येकाधिकपठितप्रसूत्रेण प्रकृत्यादीनां कार्य्य कारणभाव एव प्रतिपादितो नतु क्रम इति भ्रमसंभवात्किं तत्राद्यं कार्य्यं किञ्च तदनन्तरामिति कथं विज्ञेयं ! तत्राह–

" महदाख्यमाद्यकार्य्यं तन्मनः " ॥ ७१ ॥

महदाख्यं=महत्तत्वनामकमाद्यं कार्य्यं=प्रकृतेः प्रथमं कार्य्यं विज्ञातव्यम् तन्मनः=तदेव च महदाख्यं तत्त्वं मननवृत्तिकत्वान्मनः=मननमत्र निश्चय स्तद्वृत्तिकं बुद्धिसत्त्वमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

" चरमोऽहङ्कारः " ॥ ७२ ॥

चरमः=महत्तत्त्वानन्तरस्तत्कार्य्यभेदोऽहंकारः=अहंवृत्तिकस्तत्त्वविशेष इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

"तत्कार्य्यत्वमुत्तरेषाम्" ॥ ७३ ॥

तत्कार्य्यत्वम्=अहंकारकार्य्यत्वमुत्तरेषाम्=एकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्राणामित्यर्थः ।

पञ्चतन्मात्रकार्यत्वं भूतानामित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ७३ ॥

नन्वेवं चेत् कार्य्यकारणभावक्रमः, तदा प्रकृतिर्हेतुकं सर्वमिति कथमुपपद्येत ! तत्राह–

"आद्यहेतुता तद्द्वारा पारम्पर्य्येऽप्यणुवत्" ॥ ७४ ॥

पारम्पर्येऽपि=साक्षादहेतुत्वेऽपि तद्द्वारा=महदादिद्वाराऽऽद्यहेतुता=आद्यस्य मूलकारणस्य प्रधानस्य हेतुता=सर्वत्र कारणताऽस्त्येव । तत्र निदर्शनमणुवत्=यथा वैनाशिकसमयेऽणूनां=परमाणूनां द्व्यणुकादिद्वारा सर्वत्र सङ्घातेषु हेतुतेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषयोरुभयोर्नित्यत्वेन निखिलकार्यपूर्वभावित्वसाम्येऽपि कथं प्रकृतिरेव जगतः कारणं न पुरुषः? तत्राह–

" पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः " ॥७५ ॥

द्वयोः=पुम्प्रकृत्योरुभयोःपूर्वभावित्वे=अपिरनुवर्तते निखिलकार्य्यपूर्वभावित्वसाम्येऽप्येकतरस्य=द्वयोरेकस्य पुरुषस्य हाने=अपरिणामित्वेन कारणत्वासंभवेऽन्यतरयोगः=अन्यतरस्य पुरुषभिन्नस्य प्रधानस्यैव कारणतायोग इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

ननु प्रकृतिव्यतिरिक्तं किञ्चिदेकं परिच्छिन्नं जगतःकारणं कल्प्यतां, किंकल्पितया महत्या प्रकृत्या, तत्राह–

"परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम्" ॥ ७६ ॥

परिच्छिन्नं=यदेकदेशि, तत्सर्वोपादानं=यत्किञ्चिदुपादानं भवदपि महदादिसर्ववस्त्वात्मकजगदुपादानकारणं न=न संभवति । परिच्छिन्नत्वान्मृदादिवदिति शेष इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह–

"तदुत्पत्तिश्रुतेश्च" ॥ ७७ ॥

पूर्वसूत्रमनुवर्तते 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत'[१]इत्यादिना प्रकृतेः सकाशात्तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तस्य परिच्छिन्नस्योत्पत्तिश्रवणाच्च न परिच्छिन्नं सर्वोपादानं संभवतीत्यर्थः ॥७७॥

नन्वस्तु तर्ह्यभाव एव जगतः कारणमपरिच्छिन्नत्वात्, तत्राह—

"नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः" ॥ ७८ ॥

अवस्तुनः=अभावाद् वस्तुसिद्धिः=वस्तुनः=भावस्य सिद्धिः=उत्पत्तिर्न=न संभवतीत्यर्थः ।

कार्य्यकारणयोः सारूप्यस्यैव लोके दर्शनादिति भावः ॥ ७८ ॥

ननु तत्कार्य्यं जगदपि शुक्तिरजतादिवदवस्त्वेवास्तु, तत्राह—

"अबाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम्" ॥७९॥

अबाधात्=शुक्तिरजतादिवद् बाधाभावाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च=शंखपीतिमादिवद्दुष्टकारणजन्यत्वाभावाच्च नावस्तुत्वं=जगतोऽवस्तुत्वं नेत्यर्थः॥७९॥

नन्वेवश्चेत्तदाऽवस्तुनस्तस्माद् वस्तुभूतमेव जगदुत्पद्यतां, तत्राह—

"भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्कुतस्तरां तत्सिद्धिः" ॥ ८० ॥

भावे=कारणस्य भावरूपत्वे तद्योगेन=तस्य भावरूपकारणस्य सम्बन्धेन तत्सिद्धिः=तस्य भावरूपकार्य्यस्य सिद्धिः=उत्पत्तिः संभवति। सतोः संबन्धोपपत्तेरिति शेषः । अभावे=कारणस्याभावरूपत्वे पुनस्तदभावात्=तद्योगासंभवात्कुतस्तरां तत्सिद्धिः=तस्य भावरूपकार्य्यस्य जगतः सिद्धिः=उत्पत्तिः संभवेदित्यर्थः ॥ ८० ॥

नन्वस्तु तर्हि कर्मैव जगतः कारणम् । आवश्यकत्वात्, तत्राह—

"न कर्मण उपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

---

१ बृ० अ १ ब्रा० ४–७ ।

तत्सिद्धिरित्यनुवर्तते । न कर्मणः=अदृष्टात् तत्सिद्धिः=जगदुत्पत्तिः संभवति । कुतः ? उपादानत्वायोगात्=कर्मणो निमित्तत्वेऽप्युपादानत्वानौचित्यादित्यर्थः ॥ ८१ ॥

ननु कर्मणो निमित्तत्वे मोक्षोऽपि तेनैव सेत्स्यति किं परिणामित्वापरिणामित्वपरार्थत्वापरार्थत्वादिना पुम्प्रकृत्योर्विवेकप्रदर्शनेन ? तत्राह—

"नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगादपुरुषार्थत्वम्" ॥ ८२ ॥

कर्मण इत्यनुवर्तते । दृष्टात्कर्मणो न तत्सिद्धिरिति किमुवक्तव्यम् । आनुश्रविकादपि=गुरुपाठादनुश्रूयत इत्यनुश्रवः=वेदस्तद्विहितं यागादिकं कर्मानुश्रविकं, तस्मादपि कर्मणो न तत्सिद्धिः=तस्य दुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्य सिद्धिः=निष्पत्तिर्न । कुतः ? यतः साध्यत्वेन=मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वेनावृत्तियोगात्=**'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकःक्षीयते'** **"क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति"** इति पुनरावृत्तिसंबन्धावश्यंभावादपुरुषार्थत्वं=पुरुषार्थत्वं न संगच्छत इत्यर्थः ।

पूर्वं कर्मणा बन्धो निराकृतः सम्प्रति मोक्ष इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ ८२ ॥

नन्वेवं पञ्चाग्निविद्यारूपेणोपासनाख्यकर्मणा मोक्षसुखभोगाय ब्रह्मलोकान् गतानामपुनरावृत्तिश्रुतिः कथमुपपद्येत, तत्राह—

"तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

अनावृत्तिश्रुतिः=**'तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति, तेषां न पुनरावृत्तिः'** इति श्रुतिस्तत्र=तेषु ब्रह्मलोकेषु प्राप्तविवेकस्य=प्राप्तो विवेको येन, तस्य=विषयत्वं षष्ठ्यर्थस्तद्विषयैव मन्तव्या । नान्यविषयेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

---

१ छां० पाठ ८ खं० १–६ । २ गी०—अ० ९,—श्लोक २१ । ३ बृहदा० अ० ८ ब्रा० २–१५ ।

ननु किन्तर्हि कर्मणः फलं, तत्राह—

"दुःखाद्दुःखं जलाभिषेकवन्नजाड्यविमोकः" ॥ ८४ ॥

कर्मण इति पूर्वसूत्रादनुपज्यते । दृष्टानुश्रविकाद् हिंसाबहुलात्कर्मणः पुरुषस्याधिकारिणो दुःखाद्दुःखं=दुःखमनुदुःखं=दुःखधारैवेति यावत् फलं भवति, न जाड्यविमोकः=जाड्यमविवेकस्तस्यात्यन्तनिवृत्तिर्विमोकः फलं नेति शेषः । तत्रोदाहरणं जलाभिषेकवत्=यथा जाड्यार्तस्य पुरुषस्य जलाभिषेकात्कर्मणोदुःखाद्दुःखं फलं भवति न जाड्यविमोक इत्यर्थः॥ ८४॥

ननु काम्यस्य कर्मणो दुःखाद्दुःखं फलमस्तु । निष्कामस्य तु तस्य श्रुतिस्मृतिभ्यां मोक्षफलकत्वसिद्धौ तथा फलं कथं स्यात्, तत्राह—

"काम्येऽकाम्येऽपि, साध्यत्वाविशेषात्" ॥ ८५ ॥

काम्ये=यथा काम्ये कर्मणि दुःखाद्दुःखं फलम् । तथाऽकाम्येऽपि= निष्कामकर्मण्यपि बोद्धव्यम् । कुतः ? साध्यत्वाविशेषात्=कर्मसाध्यत्वस्योभयत्रापितुल्यत्वादित्यर्थः ।

निष्कामकर्मणः फलं हि न साक्षान्मोक्षः । तस्य **'तमेवं[1] विदित्वातिमृत्युमेति'** इति श्रुत्या ज्ञानमात्रैकफलतांनिश्चयात् । किन्तु **'तमेतं[2] ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन कर्मणाऽनाशकेन'** इति श्रुतेरन्तःकरणशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुसत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः । स च त्रिगुणात्मकप्रकृतिसत्त्वकार्य्यतया दुःखमेव । न सुखमिति भावः ।

यस्तु निष्कामकर्माणि श्रुतिस्मृत्योः साक्षान्मोक्षसाधनत्वप्रवादः । स च ग्राममार्गं दर्शयितरि ग्रामं दर्शयतीतिवदौपचारिको न मुख्य इति द्रष्टव्यम् ॥ ८५ ॥

नन्वेवं भवतां मोक्षोऽपि दुःखमेव स्यात्,साध्यत्वाविशेषात् । तत्राह—

"निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं न समानत्वम्"॥८६॥

---

१ श्वे०अ०३ मं०८ । २ बृ०अ०६ ब्रा० ४ कं० २२ ।

निजमुक्तस्य=निजेन=आत्मीयेनविवेकप्रत्ययेन मुक्तस्य=मुक्तिभाजः पुरुषस्य यत्परम्=आत्यन्तिकं बन्धध्वंसमात्रम्=अविवेकनाशेनतत्कृतदुःखयोगलक्षण-बन्धस्य निवृत्तिमात्रं तदेव विवेकप्रत्ययस्य फलमिति शेषः । तस्मान्न समानत्वं=तस्यकर्मफलतुल्यत्वं नेत्यर्थः ।

अतीतावस्थालक्षणस्यध्वंसस्याविनाशितया पुनर्बन्धासंभवेनादुःखत्वादितिभावः ॥ ८६ ॥

नन्वस्तु प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकप्रत्यय एव साक्षान्मोक्षस्योपायः । तथापि प्रमाणोपदेशाभावे तत्सिद्धिः कथं स्यात्? तत्राह—

"द्वयोरेकतरस्यवाऽप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा, तत्साधकतमं यत् तत्त्रिविधं प्रमाणम्" ॥ ८७ ॥

द्वयोः=बुद्धिपुरुषयोरुभयोरेकतरस्यवापि=तयोरेकस्य बुद्धिसत्त्वस्यैव वा पुरुषस्यैव वा येयमसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः=असन्निकृष्टस्य=प्रमातर्य्यारोहोऽत्र सन्निकर्षः । तद्रहितस्य=पूर्वमनधिगतस्येति यावत् । अर्थस्य=सामान्यविशेषात्मनो घटपटादिभेदभिन्नस्य विषयजातस्य परिच्छित्तिः=स्वनिष्ठतयावधारणं, सा प्रमा=प्रमितिः=यथार्थानुभूतिः=फलमिति यावत् । तत्साधकतमंयत्=तस्याःफलरूपप्रमाया यदतिशयेन साधकम्=असाधारणकारणमिति यावत् । तत्प्रमाणं=प्रमाणसामान्यम् । तच्चास्माकं सांख्यानां प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात् त्रिविधं=त्रिप्रकारमित्यर्थः ।

तत्र यदि प्रमारूपं फलं बुद्धिनिष्ठमिष्यते।तदा प्रमात्रीबुद्धिः,तदुपाहितः पुरुषः साक्षी, घटोऽयंपटोऽयमित्याद्याकारा बुद्धिवृत्तिः प्रमा, चक्षुरादयः प्रमाणम् । यदा तु पुरुषनिष्ठं तदिष्यते, तदा बुद्धौ प्रतिबिम्बितः पुरुषः प्रमाता । शास्त्रे तन्निष्ठस्यैव पुरुषनिष्ठत्वव्यपदेशात् । स एव बिम्बलक्षणः साक्षी । घटमहं जानामि, पटमहं जानामीत्याद्याकारः परैरनुव्यवसायनाम्ना परिभाषितस्तत्तद्विषयोपरक्तबुद्धिवृत्तिविषयो बोधः प्रमा । घटोऽयं पटोऽयमित्या-

दिबुद्धिवृत्तिः प्रमाणं मुख्यम् । चक्षुरादिकं तु गौणम् । यदा तूभयनिष्ठं तदा यथायथं तदुभयमिति विवेकः ।

इदमत्र बोध्यम् । यद्यप्यत्राचार्य्यैः प्रमाविकल्पः सूत्रितः । तथापि पौरुषेयबोध एव फलं प्रमेति मुख्यः सिद्धान्तः । पुरुषार्थं करणानां प्रवृत्ते र्वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र पौरुषेयबोधोऽपि न पुरुषस्य काचन वृत्तिः, न वा बुद्धिवृत्तिजन्यः कश्चन धर्मः, परिणामित्वप्रसङ्गात् । किन्तु बुद्धौ प्रतिविम्बितस्तत्तदर्थाकारया बुद्धिवृत्त्या तदाकारतामापद्यमानस्तदुभयावभासकश्चेतनः पुरुष एवेति वाचस्पतिमिश्राः । तत्तद्विषयोपरक्तबुद्धिवृत्तिप्रतिबिंबोपहिता केवला चितिरेवेति भाष्यकृतः । पौरुषेय इत्याधाराधेयभावश्चोभयत्रापि समारोपित एव न मुख्य इति ॥ ८७ ॥

ननु त्रिविधं प्रमाणमिति नोपपद्यते । प्रमाणाधिक्यस्यापि सिद्धत्वात् । तत्राह—

"तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः" ॥ ८८ ॥

तत्सिद्धौ=तस्य त्रिविधप्रमाणस्य सर्वार्थसाधकत्वसिद्धौ सर्वसिद्धेः=सर्वेषां प्रतिवादिभिरभ्युपगतानामुपमानादीनामपि तेष्वेवान्तर्भावसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः=प्रमाणाधिक्यस्य सिद्धिर्न भवतीत्यर्थः ।

अन्तर्भावस्तु सांख्यतत्त्वकौमुद्यां विस्पष्टः ॥ ८८ ॥

ननु प्रत्यक्षप्रमाणस्य किं लक्षणं ? तत्राह—

"यत्सम्बद्धं सत्तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्"॥८९॥

सम्बद्धं सत्=इन्द्रियसन्निकर्षद्वारा विषयसम्बद्धं भवत् तदाकारोल्लेखि=विषयाकारधारि यत्=घटोऽयं पटोऽयमित्येवमादियद्विज्ञानं=बुद्धिवृत्त्यात्मकं ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं=प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

ननु योगिप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः । तत्प्रत्यक्षस्यातीतानागतव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुविषयत्वेन विषयेन्द्रियसन्निकर्षद्वारा संबद्धवस्त्वाकारत्वाभावात्. तत्राह—

" योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः " ॥ ९० ॥

योगिनां=योगजधर्मवतां पुरुषाणामबाह्यप्रक्षत्वात्=न विद्यते बाह्यं=बाह्ये

न्द्रियप्रयोज्यं=विषयेन्द्रियसन्निकर्षप्रयोज्यमिति यावत् प्रत्यक्षं येषां, ते तथा, तेषां भावस्तत्त्वं, तस्मात्=इन्द्रियसन्निकर्षप्रयोज्यबाह्यविषयप्रत्यक्षत्वान्न दोषः=तत्प्रत्यक्षेऽव्याप्तिलक्षणो दोषो नेत्यर्थः ।

इन्द्रियसंनिकर्षप्रयोज्यबाह्यविषयप्रत्यक्षस्यैवात्र लक्ष्यत्वेन योगिप्रत्यक्षस्यालक्ष्यत्वादिति भावः ॥ ९० ॥

अथवा भवतु तदपि लक्ष्यमेवेत्याह—

" लीनवस्तुलब्धातिशयसंबन्धाद्वाऽदोषः " ॥९१॥

लीनवस्तुषु=अतीतानागतव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुविषयेषु लब्धातिशयसंबन्धाद्वा=योगप्रभावेन लब्धोऽतिशयो येन योगीन्द्रियेण तत्संबन्धस्य सद्भावाद्वाऽदोषः=उक्ताव्याप्तिलक्षणो दोषो नेत्यर्थः ॥ ९१ ॥

नन्वस्मदीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः । तस्य जन्यत्वेऽपीन्द्रियसन्निकर्षाप्रयोज्यत्वाभ्युपगमादिति जैनमाशङ्क्यनिराचष्टे—

" ईश्वरासिद्धेः " ॥ ९२ ॥

अदोष इत्यनुवर्तते । यस्येश्वरस्य भवता प्रत्यक्षमुदाह्रियते । तस्यैवासिद्धेरदोषः=उक्ताव्याप्तिलक्षणो दोषो नेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

ननु कस्मान्न तत्सिद्धिः ? तत्राह—

" मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः " ॥ ९३ ॥

साधितोऽपीश्वरः पुरुषविशेष एव वक्तव्यः । स च मुक्तबद्धयोरन्यतरः स्यात् । तस्य च मुक्तबद्धयोरन्यतरस्येश्वरत्वासंभवान्न तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

ननु कस्मादसंभवः ? तत्राह—

" उभयथाप्यसत्करत्वम् " ॥ ९४ ॥

यत इति शेषः । यतो मुक्तो वा स्याद्बद्धो वा स्यादुभयथापि=प्रकारद्वयेनापि तस्यासत्करत्वं=सतः=विद्यमानस्यास्य जगतः करत्वम्=उत्पादकत्वं न संभवतीत्यर्थः । मुक्तस्य प्रयोजनाभावाद्बद्धस्य च सामर्थ्याभावादुत्पादकत्वासम्भवः । तदसम्भवे च तदसम्भव इति भावः ॥ ९४

ननु जगज्जन्मानभ्युपगमादेवमीश्वरोमासैत्सीव, अस्मदागमविहित तत्प्रशंसोपासान्यथानुपपत्त्या सेत्स्यति, तत्राह—

"मुक्तात्मनः प्रशंसोपासासिद्धस्य वा"॥ ९५ ॥

चार्थोवाकारः । मुक्तात्मनः=भवदागमेषु तु मुक्तिं प्राप्तस्य जीवात्मनः प्रशंसा=निर्दुःखत्वादिसाम्यादीश्वररूपतयास्तुतिः, सिद्धस्यवा=तपःप्रभावात्सिद्धिङ्गतस्य जीवविशेषस्य चोपासा=मोक्षमाणानांहितार्थमुपास्तिर्विधते, न भगवतो विश्वभर्त्तुरीश्वरस्येत्यर्थः ॥ नहि भवदागमास्तावज्जगतांपति मीश्वरं प्रशंसन्ति, तदुपासनञ्च विदधाति, येन तदन्यथानुपपत्त्याकश्चिदीश्वरः सिध्येत् । अपिच मुक्तात्मनः प्रशंसां सिद्धस्यचोपासां विदधते । तत्रच मुक्तात्मनोऽसङ्गत्वेन ज्ञानासम्भवात्, सिद्धस्य च शरीरित्वेन तज्ज्ञानस्येन्द्रियसान्निकर्षप्रयोज्यत्वावश्यंभावान्नतत्प्रत्यक्षेऽव्याप्तिलक्षणः कश्चिद्दोषःसम्भवतीतिभावः ॥ ९५ ॥

ननु तवापि सांख्यस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपत्वेनेश्वरस्य प्रकृतिपुरुषाधिष्ठातृत्वं नोपपद्यते, तत्राह—

"तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वंमणिवत्" ॥ ९६ ॥

सांख्यानामस्माकन्तु तत्सन्निधानात्=प्रकृतिपुरुषाभ्यां सान्निधानंतत्सान्निधानं,तस्माद्भगवतःपरमेश्वरस्याधिष्ठातृत्वं=प्रकृतिपुरुषनियन्तृत्वं=जगद्रचनार्थेप्रकृतिपुरुषप्रेरकत्वमुपपद्यते. मणिवत्=यथाऽयस्कान्तमणेः शल्यनिष्कर्षणाय सन्निधिमात्रेणलोहप्रेरकत्वामित्यर्थः॥ यद्यपि क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टत्वान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपः परमात्मा,तथापि स ज्ञानक्रियाशक्तिकोऽप्यभ्युपगम्यते, ज्ञानक्रियाशक्तिश्च तस्य सर्वथा साम्यातिशयविनिर्मुक्ता न जातु ज्ञानान्तरेण क्रियान्तरेण च केनचिदातिशय्यते । अतोऽस्यसन्निधिमात्रेण प्रकृतिपुरुषाधिष्ठातृत्वमपि नानुपपन्नं भवति । सन्निधानञ्चात्रेश्वरस्य प्रकृतिपुरुषाभ्यांसाक्षात्सम्बन्धविशेषः, सच न संयोगो नापि समवायोऽपिच स्वस्वामिभावःप्रकृतिपुरुषयोस्तत्रस्वत्वात्, ईश्वरस्य च स्वामित्वात् । सचापि बाह्या

नामिव नागन्तुकः किन्तु सदातन एव मन्यते, अतएव च स सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति वैदिकानामचलोराद्धान्तः । अतस्तस्य नित्यशुद्धबुद्ध-मुक्तस्वरूपत्वेऽपिनिखिलशक्तिसम्पन्नत्वात् प्रकृतिपुरुषाधिष्ठातृत्वे न कश्चिद्दोषइति भावः ॥ ९६ ॥

ननु चेतनत्वाविशेषाज्जीवानामिवेश्वरस्यापि सङ्कल्पादिद्वारैवाधिष्ठातृत्वं किं न स्यात् ? कृतं सान्निधिमात्रेण, तत्राह—

" विशेषकार्य्येष्वपि जीवानाम् " ॥ ९७ ॥

भिन्नक्रमोऽपिः । तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वमित्यनुवर्तत । जीवानामपि=बुद्धिप्रतिबिम्बिताहङ्कारविशिष्टचेतनानामपि विशेषकार्य्येषु=आहारविहारादिलक्षणेषु कार्य्यभेदेषु तत्सन्निधानात्=बुद्धिसान्निधिमात्राद्बुद्ध्यधिष्ठातृत्वं न सङ्कल्पादिनेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

ननु सन्निधिमात्रेण चेदीश्वरस्याधिष्ठातृत्वं, न सङ्कल्पादिना, तदा सर्गारम्भे जीवानां वेदवाक्यार्थोपदेशः कथं स्यात् ? तत्राह—

" सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः " ॥ ९८ ॥

सिद्धरूपबोद्धृत्वात्=सिद्धं=निखिलशक्तिसम्पन्नं रूपं=स्वरूपं यस्य, स सिद्धरूपः=परमात्मा,तस्य बोद्धृत्वात्=सन्निधिमात्रेणबोधकत्वात्, बोधोज्ञानं, तत्प्रदातृत्वादितियावद् वाक्यार्थोपदेशः=अग्न्यादिमहर्षिद्वारा वेदवाक्यार्थानुशासनं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ९८ ॥

ननु पुरुषमात्रस्य चेत्सान्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वं गौणं, तदा सङ्कल्पादिद्वारकं मुख्यं कस्य ? तत्राह—

" अन्तः करणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवद-
धिष्ठातृत्वम् " ॥ ९९ ॥

लोहवत्=यथा स्वसान्निहितेनज्वलनशक्तिवह्निना लोहपिण्डस्योज्ज्वलितत्वं भवति,तथाऽन्तःकरणस्य=बुद्धिसत्त्वस्य तदुज्ज्वलितत्वात्=तेन स्वसन्निहिते

चेतनशक्तिपुरुषेणोज्ज्वलितत्वात्=चेतनायमानत्वादधिष्ठातृत्वं=संकल्पाद्याश्रयत्वसंभवात्तद्द्वारकं मुख्यमधिष्ठातृत्वं=नियन्तृत्वमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

एवं विस्तरेण प्रत्यक्षं लक्षितम् । क्रमप्राप्तमनुमानं लक्षयति ।

"प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्" ॥ १०० ॥

प्रतिबन्धदृशः=प्रतिबन्धो व्याप्तिस्तद्विशिष्टो हेतुरत्र लक्ष्यते। तं पक्षधर्मतया पश्यतीति प्रतिबन्धदृक् । तस्य=व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानवतः सिपाधयिषोर्नरस्य यत्प्रतिबद्धज्ञानं=प्रतिबद्धस्य=निरूपकत्वेन प्रतिबन्धाश्रयस्य साधनीयधर्मस्य ज्ञानं=पक्षनिष्ठतया जायमानं बुद्धिवृत्त्यात्मकं ज्ञानं, तदनुमानम्=अनुमानप्रमाणमित्यर्थः ।

अत्र फलमनुमितिः पौरुषेयो बोध इति पूर्ववत् ॥ १०० ॥

शब्दं लक्षयति—

"आप्तोपदेशः शब्दः" ॥ १०१ ॥

आप्तोपदेशः=उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः=वाक्यम् । अर्थाव्यभिचारित्वमाप्तिस्तया वर्तत इत्याप्तः । आप्तश्चासावुपदेशश्चेत्याप्तोपदेशः=वेदवाक्यम् । तज्जनितं बुद्धिवृत्त्यात्मकं वाक्यार्थज्ञानं शब्दः=शब्दप्रमाणमित्यर्थः ।

अत्रापि फलं पौरुषेयो बोधः शाब्दी प्रमेति पूर्ववद्द्रष्टव्यम् ॥१०१॥

यदर्थोऽयं प्रमाणोपदेशस्तत्स्वयमाह—

"उभयसिद्धिःप्रमाणात्तदुपदेशः" ॥ १०२ ॥

यतोऽत इति पूरणीयम् । यत उभयसिद्धिः=उभयोः प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिः=मिथो विवेकेन ज्ञप्तिः प्रमाणात्=उक्तलक्षणात्प्रमाणादेव भवति । अतस्तदुपदेशः=प्रमाणानुशासनमित्यर्थः ॥ १०२ ॥

ननूक्तप्रमाणानां मध्ये कस्मात्प्रमाणात्तदुभयसिद्धिर्भवति? तत्राह—

"सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः" ॥ १०३ ॥

पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टश्चेति त्रिविधमनुमानम् । अन्वयमात्रव्याप्तिकं पूर्ववत् । व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं शेषवत् । सामान्यतोदृष्टान्वयव्यातिरेकव्या-

प्तिकं सामान्यतोदृष्टम्। तत्रोभयसिद्धिः=प्रकृतिपुरुषोभयसिद्धिः सामान्यतोदृष्टात्=सामान्यतो दृष्टसंज्ञकादनुमानादित्यर्थः ॥ १०३ ॥

नन्विष्टानिष्टविषयः प्रमाणजनितो बोधः पौरुषेयो न संगच्छते । तस्य बुद्धिवृत्त्यात्मकत्वेन पुरुषनिष्ठत्वाभावात्, तत्राह–

"चिदवसानो भोगः" ॥ १०४ ॥

भोगः=इष्टानिष्टविषयानुभवलक्षणो भोगश्चिदवसानः=चिति=पुरुषेऽवसानं=पर्य्यवसानं यस्य स तथेत्यर्थः ।

यद्यपि विषयानुभवलक्षणो भोगो बुद्धिवृत्त्यात्मकः, तथापि नासौ बुद्धौ-पर्य्यवस्यति । तस्या जडत्वेन भोक्तृशक्तिहीनत्वात् । पुरुषस्त्वकर्तापि चेतनत्वान्न भोक्तृशक्तिहीनः । तस्मात्तस्य तत्तद्विषयोपरक्तबुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बिते पुरुषे पर्य्यवसानमिति भावः ॥ १०४ ॥

ननु चिदवसानो भोग इत्ययुक्तम्। लोके कर्तुरेव क्रियाफलोपभोगदर्शनात्, तत्राह–

"अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्" ॥ १०५ ॥

अकर्तुरपि=कर्माकर्तुरपि पुरुषस्य स्वामिनः फलोपभोगः=बुद्धिकर्तृक-'क्रियाफलोपभोग उपपद्यते । अन्नाद्यवत्=दिगादित्वाद्यत् । यथाऽन्यकृतान्नादेरुपभोगस्तत्स्वामिनो नृपतेरित्यर्थः । अदनीयमाद्यं, तच्च तदन्नश्च=अन्नाद्यं तद्वदिति माधवाचार्य्यः ॥ १०५ ॥

नन्वेवं 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि'[1] इति शास्त्रं व्याकुप्येत, तत्राह–

"अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः" ॥१०६॥

स्वाभिमतपक्षान्तरसूचनार्थं वा शब्दः । अविवेकाद्वा=प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकग्रहाभावाद्वा तत्सिद्धेः=कर्तृभूताया बुद्धेरुपरागात्पुरुषस्य कर्तृत्वसिद्धेः कर्तुः=कर्तुरेव फलावगमः=क्रियाफलोपभोगो नान्यस्येत्यर्थः ॥ १०६ ॥

---

१ पूर्वमी० अ० ३, पा० ७ सूत्र १८.

नन्वेवं भोक्तृत्वं तस्य वास्तवं प्रसक्तं, तथाचानिर्मोक्षप्रसङ्गस्तत्राह—

"नोभयञ्च तत्त्वाख्याने" ॥ १०७ ॥

तत्त्वाख्याने=प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं तत्त्वं, तस्याख्याने=साक्षात्कारे जाते नोभयञ्च=कर्तृत्वभोक्तृत्वोभयमपि नावतिष्ठते इत्यर्थः ।

कर्तृत्वस्येव तत्समकक्षभोक्तृत्वस्याप्यौपाधिकत्वाभ्युपगमादितिभावः १०७॥

ननु यत्प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते तन्नास्त्येव, कुतः ? सामान्यतो दृष्टात्तदुभयसिद्धिः, तत्राह—

" विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्यामिन्द्रियस्य " ॥ १०८ ॥

चोऽनुवृत्तिःपूर्वसूत्रात् । भिन्नक्रमोऽपिः । हानं=घातः । उपादानं=विमोहकरविषयान्तरोपादानं=मनोऽनवस्थानमिति यावत् । न प्रत्यक्षेणानुपलब्धेरर्थस्याभावः साधयितुं शक्यते । यतोऽतिदूरादेः भावप्रधानो निर्देशः । अतिदूरत्वादेर्दोषात् । आदिपदेन 'अतिसामीप्यसौक्ष्म्यव्यवधानाभिभवसमानाभिहाराणां सङ्ग्रहः' । हानोपादानाभ्याञ्चेन्द्रियस्य=चक्षुरादीन्द्रियस्य घातानवस्थानाभ्याञ्च विषयोऽपि=प्रत्यक्षस्य विषयोऽप्यविषयो भवतीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

ननु कस्मात्पुनरेतेषु दोषेषु प्रकृतिपुरुषयोः प्रत्यक्षेणानुपलब्धिस्तत्राह—

"सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः " ॥ १०९ ॥

सौक्ष्म्यात्=निरवयवद्रव्यत्वं सौक्ष्म्यं, तस्मात्तदनुपलब्धिः=तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुपलब्धिः=प्रत्यक्षत्वाभाव इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

नन्वभावादेव तदनुपलब्धिः किं न स्यात्कृतं तत्र सौक्ष्म्यकल्पनया तत्राह—

"कार्य्यदर्शनात्तदुपलब्धेः" ॥ ११० ॥

कार्य्यदर्शनात्=महदादिभूतान्तकार्य्यस्य दर्शनात् । तत्कारणतया तद्वो-

कृतयोश्च तदुपलब्धेः=तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुमितेर्नाभाव इत्यर्थः॥११०॥

ननु कार्य्यदर्शनात्कारणमात्रं गम्यते न प्रकृतिरिति शंकते ।

"वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

वादिविप्रतिपत्तेः=वादीनां=जगत्कारणतया शून्यब्रह्मपरमाणुवदनशीलानां सौगताद्वैतिचार्वाकाणां विप्रतिपत्तेः=कारणगोचराविरुद्धप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिः=तस्याः प्रकृतेर्न सिद्धिरिति चेदित्यर्थः ॥ १११ ॥

अभ्युपेत्य परिहरति ।

"तथाप्येकतरदृष्ट्याऽन्यतरसिद्धेर्नापलापः" ॥ ११२ ॥

तथापि=प्रकृतौ वादिनां विप्रतिपत्तावप्येकतरदृष्ट्या=कार्य्यकारणयोरेकस्य कार्यस्य दृष्ट्या=दर्शनेनान्यतरसिद्धेः=तयोरन्यस्य नित्यकारणस्य सिद्धेः=अनुमितेर्नापलापः=न तदपन्हवः संभवतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

ननु न कारणमपलप्यते । किन्तु प्रकृतिस्तत्राह–

"त्रिविधविरोधापत्तेश्च" ॥ ११३ ॥

नापलाप इत्यनुवर्तते । '**अजामेकाम्**'[1] इत्येकः श्रुतिविरोधः । '**प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः**'[2] इति स्मृतिविरोधो द्वितीयः । यादृशं कार्य्यं तादृशं कारणम् । कार्य्यञ्च त्रिगुणात्मकम् । तस्मात्तत्कारणमपि तथेति न्यायविरोधस्तृतीय इत्येतस्य त्रिविधविरोधस्यापत्तेः=प्राप्तेश्च नापलापः=न कारणभूतायाः प्रकृतेरपलापःसंभवतीत्यर्थः ।

त्रिविधो गुणः सत्वरजस्तमांसि, तद्विरोधः=तच्छून्यं जगद्भवेत्, न चैवं दृश्यत इत्यनिरुद्धः ॥ ११३ ॥

ननु तदा हि कार्य्याधारतया नित्या प्रकृतिः सिध्येत, चेदुत्पत्तेः प्राक् कार्य्यं सद्भवेत्।न चोत्पत्तेः प्रागस्ति कार्य्यं सत्। असदुत्पादाभ्युगमात,तत्राह–

"नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्" ॥ ११४ ॥

---

१ श्वे० अ० ४ मं० ५ । २ गीता अ० ३ श्लो० २७ ।

नासदुत्पादः=कारणव्यापारात्प्रागसतः कार्य्यस्य कारणव्यापारेणोत्पादो न संभवति, नृशृङ्गवत्=यथाऽसतो नृशृङ्गस्य कारणव्यापारेणोत्पादो नेत्यर्थः ॥ ११४ ॥

ननु कस्मान्न संभवति ? तत्राह—

"उपादाननियमात्" ॥ ११५ ॥

उपादानस्य=उपादानकारणस्य नियमात्=घटं प्रति मृद इव ज्ञानं प्रति चिद इव प्रतिकार्यं नियमादित्यर्थः ।

चेदसदुत्पद्येत तदा प्रतिकारणं कार्य्यमात्रासत्त्वतौल्यात्तन्नियमो न स्यादिति भावः ॥ ११५ ॥

किञ्च ।

"सर्वत्र सर्वदा सर्वासंभवात्" ॥ ११६ ॥

नासदुत्पाद इत्यनुवर्तते । सर्वत्र=सर्वस्मिन् कारणे सर्वदा=सर्वस्मिन् काले सर्वासंभवात्=सर्वस्य कार्य्यस्योत्पादासंभवान्नासदुत्पादः संभवतीत्यर्थः ।

असदुत्पादे चासत्वाविशेषात्सर्वत्र सर्वदा सर्वं संभवेदिति भावः॥ ११६॥

किञ्च ।

"शक्तस्य शक्यकरणात्" ॥ ११७ ॥

नासदुत्पाद इत्यनुवर्तते । शक्तस्य=कारणेकार्य्यानागतावस्थाऽत्र शक्तिः। तदाश्रयस्य कारणस्य, शक्यकरणात्=शक्यस्य=तादृक्शक्तिविषयस्य कार्य्यस्य करणात्=उत्पादनान्नासदुत्पाद इत्यर्थः ।

असतः कार्य्यस्य कारणशक्तिविषयत्वायोगादिति भावः ॥ ११७ ॥

किञ्च ।

"कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

नासदुत्पाद इत्यनुवर्तते । कार्य्यस्येति शेषः । तत्साधकसर्वहेतुसमुच्चये चः । कारणभावाच्च=भावोऽत्रात्मा । कारणस्य भावो भावो यस्य, तत्तथा। तस्माच्च=कारणात्मकत्वाच्च कार्य्यस्य नासदुत्पाद इत्यर्थः ।

कार्य्यं हि कारणात्मकं दृष्टम् । यथा मृत्कार्य्यं घटादि मृदात्मकम् । तन्तुकार्य्यं वा पटादि तन्त्वात्मकम् । कारणञ्च दण्डादिकारणव्यापारात्माक्सदिति तदात्मकं कार्य्यमपि तदा सदेव, नासत् । सदसतोरैक्यायोगादिति भावः ।

कार्य्यस्य कारणात्मना भेदाभावेऽपि कार्यात्मना कारणाद्भेद इति भेदाभेदाभ्युपगमात्कार्य्यकारणभावोपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ११८ ॥

शङ्कते ।

"न भावे भावयोगश्चेत्" ॥ ११९ ॥

ननु भावे=कारणव्यापारात्प्रागपि विद्यमाने भावात्मके कार्य्ये भावयोगश्चेत्=कारणाव्यापारेणोत्पत्तिसंबन्धश्चेत्तदा कार्य्यस्योत्पादानुत्पादावस्थायां विशेषाभावात्तन्निबन्धनौ तद्विषयौ व्यवहाराव्यवहारौ न=न स्यातामित्यर्थः ॥ ११९ ॥

परिहरति ।

"नाऽभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ" ॥ १२० ॥

न=सांख्यानामस्माकं कार्य्यस्योत्पादानुत्पादनिबन्धनौ तद्विषयौ तदुत्पत्तिव्यवहाराव्यवहारौ न, किं त्वभिव्यक्तिनिबन्धनौ=तदभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिनिमित्तकौ व्यवहाराव्यहारौ=कारणव्यापारेण कार्य्याभिव्यक्तौ तदुत्पत्तिव्यवहारस्तदनभिव्यक्तौ च तदुत्पत्तिव्यवहाराभाव इत्यर्थः ।

अभिव्यक्तिश्चात्र कार्य्यस्य वर्तमानावस्थैव । तेन कारणव्यापारात्प्राक् तस्यावस्थान्तरेण सत्त्वेऽपि न कश्चिद्दोष इति निश्चेयम् ॥ १२० ॥

नन्वेवं कार्य्यस्यानादिभावप्राप्तेर्नाशो न स्यात्, तत्राह—

"नाशः कारणलयः" ॥ १२१ ॥

सत्कार्य्यवादिनां नः कार्य्यस्य नाशो न ध्वंसः, किन्तु नाशः कारणलयः=निमित्तयोगादतीतावस्थां प्राप्तस्य तस्य कारणेऽविभागेन संश्लेष इत्यर्थः ॥ १२१ ॥

ननु तथाप्यसदुत्पादभिया कार्य्याभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेव वक्तव्या । तस्याश्च पुनरभिव्यक्तिरन्येत्यनवस्थादोषस्तत्राह–

"पारम्पर्य्यतोऽन्वेषणा बीजाङ्कुरवत्" ॥ १२२ ॥

अदोष इत्यग्रिमसूत्रादनुकृष्यते । पारम्पर्य्यतः=अनागतावस्थस्य कार्य्यस्य कारणव्यापारेणाभिव्यक्तिः तस्याः पुनरभिव्यक्तिस्तस्याः पुनरिति परम्पराभावतोऽन्वेषणा=अभिव्यक्तेर्गवेषणा । बीजाङ्कुरवत्=बीजादंकुरोऽङ्कुराद्बीजमिति बीजाङ्कुरयोः पारम्पर्यतोऽन्वेषणावन्मन्तव्या । न ततो विलक्षणेत्यदोषः=प्रामाणिकत्वादनवस्थालक्षणो दोषो नेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

ननु कार्याभिव्यक्तेः कथञ्चित्प्रामाणिकत्वेऽपि तदभिव्यक्तिपरंपरायास्तथात्वाभावाद् बीजाङ्कुरवदित्यनुपपन्नं, तत्राह–

"उत्पत्तिवद्वाऽदोषः" ॥ १२३ ॥

समाधानान्तरपरो वा । यथा भवतामसत्कार्य्यवादिनां कार्य्योत्पत्तेरुत्पत्तिरनवस्थाभिया कार्य्योत्पत्तिरूपैव । न ततोऽतिरिक्ता । तथाऽस्माकं सत्कार्य्यवादिनां सांख्यानामपि कार्य्याभिव्यक्तेरभिव्यक्तिः कार्य्याभिव्यक्तिरूपैव । न ततो व्यतिरिक्ता । तेनोत्पत्तिवत्=भवदभ्युपगतकार्य्योत्पत्तिवददोषः=अस्मदभ्युपगतकार्य्याभिव्यक्तावप्यनवस्थादोषो नेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

ननु भवतूत्पत्तेः प्राक्कार्य्यं सत् । सिध्यतु च तदाधारतया नित्या प्रकृतिः । तथापि कार्य्यमेतत्कारणञ्चैतदिति विवेकज्ञानं कथं स्यादुभयोरैक्यादित्याशंक्य तदुपयुक्तं साधर्म्यवैधर्म्यप्रकरणमारभमाणः पूर्वन्तावन्महदादिभूतान्तव्यक्तस्य कार्यस्य साधर्म्यमाह–

"हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्" ॥ १२४ ॥

यल्लिङ्गं=लीनमर्थं गमयति, लयं वा गच्छतीति लिंगं=महदादिभूतान्तं कार्य्यजातं व्यक्तम् । तद् हेतुमत्=हेतुः कारणं, स विद्यते यस्य, तत्तथा=कारणवत् । अनित्यम्=अध्रुवं=नाशशीलमिति यावत् । अव्यापि=सर्वं परि-

णामिनं व्याप्तुं शीलं यस्य न । तत् । सक्रियं=परिस्पन्दः क्रिया तत्सहितम् । अनेकं=नाना । आश्रितं=साधारमित्यर्थः ।

यल्लिङ्गं तद्धेतुमत्त्वादिधर्मकमिति भावः ॥ १२४ ॥

ननु हेतुमत्त्वादिकं साधर्म्यं महदादिकार्य्यस्य निरूप्यमाणं न सङ्गच्छते। हेतुभूतायाः प्रकृतेस्ततोऽतिरेकेणासिद्धेस्तत्राह–

" आञ्जस्याद्भेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा " ॥ १२५ ॥

प्रमाणभेदप्रदर्शनार्थं वा द्वयम् । लिङ्गस्यान्वयव्यतिरेकशालित्वमाञ्जस्यम् । सुखदुःखमोहलक्षणः साधारणो गुणो गुणसामान्यम् । आदिना परिणामशीलत्वसंग्रहः । तद्भेदः कार्य्यमात्रेऽन्वयः । तथाच–'विमतं कार्य्यं सुखदुःखमोहात्मकप्रकृतिपूर्वकम् । तदन्वितत्वात् । यद्येनान्वीयते, तत् तत्प्रकृतिपूर्वकम् । यथा मृदन्वितं घटादि मृत्प्रकृतिपूर्वकं, तथाचेदम् । तस्मात्तथा' इत्येवमाञ्जस्यात्=अन्वयव्यतिरेकशालिनोगुणसामान्यादेर्भेदतो वा=सुखदुःखमोहादिसाधारणगुणान्वयलक्षणलिङ्गतो वा, प्रधानव्यपदेशाद्वा=प्रधीयते=लीयते कार्य्यजातमस्मिन्निति प्रधानशब्देन शास्त्रे व्यवहाराद्वा तत्सिद्धिः=कार्य्यातिरेकेण प्रकृतिसिद्धिरित्यर्थः ॥ १२५ ॥

कार्य्यमात्रस्य व्यक्तस्य साधर्म्यमुक्त्वा कार्य्यकारणयोर्व्यक्ताव्यक्तयोरुभयोः साधर्म्यमाह–

" त्रिगुणाचेतनत्वादिद्वयोः " ॥ १२६ ॥

आदिशब्देनाविवेकित्वविषयत्वसमानत्वप्रसवधर्मित्वानां सङ्ग्रहः । त्रिगुणत्वं=त्रीणि सत्वरजस्तमांसि गुणाः कारणतया स्वरूपतया च संति ययोस्ते तथा, तयोर्भावस्तत्त्वं=गुणत्रयवत्त्वम् । अचेतनत्वं=चेतनाभिन्नत्वम् । अविवेकित्वं=संभूयकारित्वम् । विषयत्वं=ग्राह्यत्वम् । समानत्वं=सर्वपुरुषसाधारणत्वम् । प्रसवधर्मित्वं=सरूपविरूपपरिणामशालित्वम् । द्वयोः=कार्य्यकारणयोर्व्यक्ताव्यक्तयोःसाधर्म्यमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

नन्ु गुणानामपि मिथः साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च वक्तव्यम् । अन्यथा तेषां त्रित्वानुपपत्तेरित्याशंक्य पूर्वं वैधर्म्यमाह—

"प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैधर्म्यम्" ॥ १२७ ॥

प्रीतिः=सुखम् । अप्रीतिः=दुःखम् । विषादः=मोहस्तदाद्यैः=तदादिभिरसाधारणैर्धर्मैर्गुणानां=सत्त्वरजस्तमसामन्योऽन्यं=परस्परं वैधर्म्यं=विरुद्धधर्मत्वमित्यर्थः ।

तत्र प्रसादलाघवाभिष्वङ्गप्रीति तितिक्षा सन्तोषार्जवमार्दवह्रीश्रद्धाक्षमानुकम्पा ज्ञानादिरूपनानाभेदं सत्त्वम् । दुःखशोकद्वेषद्रोहमत्सरनिन्दा पराभवादिरूपनानाभेदं रजः । मोहभयविप्रलम्भ नास्तिक्यकौटिल्यकार्पण्याज्ञानादिरूपनानाभेदं तम इति विवेकः ॥ १२७ ॥

वैधर्म्यं प्रदर्श्य साधर्म्यवैधर्म्ये द्वे प्रदर्शयति ।

"लघ्वादिधर्मैःसाधर्म्यं वैधर्म्यञ्च गुणानाम्" ॥ १२८ ॥

गुणानां=सत्त्वरजस्तमसां लघ्वादिधर्मैः=भावप्रधानो निर्देशः । लघुत्वचलत्वगुरुत्वपुरुषार्थत्वान्योऽन्याभिभववृत्तित्वादिभिर्धर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च=पुरुषार्थत्वादिभिः साधर्म्यं, लघुत्वादिभिश्च वैधर्म्यमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

नन्तु महदादेर्निरूप्यमाणं हेतुमत्त्वादिकं साधर्म्यं न संभवति । तस्य कार्य्यत्वासिद्धेस्तत्राह—

"उभयान्यत्वात्कार्यत्वं महदादेर्घटादिवत्" ॥ १२९ ॥

महदादेरुभयान्यत्वात्=प्रकृतिपुरुषोभयभिन्नत्वात्कार्य्यत्वं=जन्यत्वमनुमेयम् । तत्रोदाहरणं घटादिवत्=यथा घटादेः प्रकृतिपुरुषान्यत्वात्कार्य्यत्वमित्यर्थः ।

तदुभयान्यत्वञ्च भोग्यत्वाद्विनाशित्वादिति बोध्यम् ॥ १२९ ॥

हेत्वन्तरमाह—

" परिमाणात् " ॥ १३० ॥

कार्य्यत्वं महदादेर्घटादिवदित्यनुवर्तते । परिमाणात्=परिमितत्वात्= परिच्छिन्नत्वान्महदादेर्घटादिवत्कार्य्यत्वमित्यर्थः ॥ १२० ॥

तृतीयं हेतुमाह—

" समन्वयात् " ॥ १२१ ॥

कारणगुणानां कार्य्ये समानरूपतयाऽन्वयः समन्वयः । तस्माल्लिङ्गान्महदादेः कार्य्यत्वमित्यर्थः ॥ १२१ ॥

चतुर्थं हेतुमाह—

" शक्तितश्चेति " ॥ १२२ ॥

इतिशब्दः कार्य्यत्वसाधकहेतूनां समाप्तिमाह । शक्तितश्च=सातिशयशक्तिमत्वाच्च महदादेः कार्य्यत्वं घटादिवदित्यर्थः ।

शक्तितश्च=करणतश्चेत्यर्थः । पुरुषस्य यत्करणं, तत्कार्य्यं चक्षुरादिवदिति भावः । इतिभाष्यम् ॥ १२२ ॥

ननु मास्तु तस्य कार्य्यत्वं को दोषस्तत्राह—

" तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा " ॥ १२३ ॥

तद्धाने=कार्य्यत्वाभावे प्रकृतिः पुरुषो वा=महदादिकं प्रकृतिर्वा स्यात्पुरुषो वा स्यादित्यर्थः ।

तयोरेवाकार्य्यत्वात् । तच्च नेष्टं भोग्यत्वाद्विनाशित्वादिति भावः ॥ १२३ ॥

नन्वकार्य्यं सदपि तदुभयभिन्नमेव किञ्चित्सेत्स्यति । तत्राह—

" तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् " ॥ १२४ ॥

तयोः=पञ्चम्यर्थे षष्ठी । प्रकृतिपुरुषाभ्यामन्यत्वे=भिन्नत्वे तुच्छत्वं=शशशृङ्गादिवत् तुच्छत्वमेव स्यादित्यर्थः ।

तद्भिन्नाकार्य्यस्य तुच्छत्वदर्शनादिति भावः ॥ १२४ ॥

तदेवं महदादेः कार्य्यत्वं प्रसाध्य तेन कारणानुमानेऽनुक्तं विशेषमाह—

" कार्य्यात्कारणानुमानं तत्साहित्यात् " ॥ १२५ ॥

कार्य्यात्=महत्तत्त्वादेः कारणानुमानं=प्रकृतेरनुमानं तत्साहित्यात्=

कार्य्यसाहित्यं कारणे वैशिष्ट्यं तस्माद्भवति । ननु ताटस्थ्यादित्यर्थः । कार्य्यकारणयोरभेदाभ्युपगमादिति भावः ॥ १३५ ॥

यादृशं कारणं तदाह—

" अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात् " ॥ १३६ ॥

त्रिगुणात्=त्रिगुणात्मकात् लिङ्गात्=महदादेर्व्यक्तात्कारणं प्रकृतिरव्यक्तं= सूक्ष्मतरमित्यर्थः ॥ १३६ ॥

नन्वव्यक्तं चेत्तर्हि नास्त्येव । तत्राह—

" तत्कार्य्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः " ॥ १३७ ॥

तत्कार्य्यतः=तस्य कारणस्य प्रकृतेर्यत्कार्य्यं महत्तत्वादिकम् । तस्मात्त- त्सिद्धेः=तस्य कारणस्य प्रकृतेरनुमितेर्नापलापः=न तदपह्नवः संभवती- त्यर्थः ॥ १३७ ॥

नन्वेवं जगतः कारणं प्रकृतिः साध्यताम् । तत्कार्य्योपलब्धेः । पुरुषसा- धनन्तु कथं स्यात्? तत्राह—

"सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम् " ॥१३८॥

विशेषतः पुरुषे विवादेऽपि सामान्येन=सामान्यतो विवादाभावान्न साधनं= तस्य प्रकृतिवत्साधनं नापेक्षितं । धर्मवत्=यथा धर्मे विशेषतो विवादेऽपि सामान्यतो विवादाभावात्तत्साधनानपेक्षेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

ननु सामान्यतः सिद्धेऽपि पुरुषे शरीरादिप्रकृत्यन्तेषु तत्त्वेषु को ऽसा पुरुषः किंस्वरूपश्चेति जिज्ञासा न निवर्तते विशेषतो निरूपणाभावादित्याशंक्य तस्य विशेषतो निरूपणार्थं पूर्वन्तावच्छरीरादिव्यतिरिक्तत्वं प्रतिजानीते ।

" शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् " ॥ १३९ ॥

आदिशब्दः प्रकृत्यन्ततत्वमात्रपरः । शरीरादिव्यतिरिक्तः=शरीरादिभ्यो भिन्नः पुमान्=पुरुष इत्यर्थः ॥ १३९ ॥

प्रतिज्ञायां हेतुमाह—

" संहतपरार्थत्वात् " ॥ १४० ॥

'**संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य**' इति पूर्वमुक्तोऽपि हेतुः प्रसंगादिह पुनरुक्त इत्यदोषः । हेतुवर्गसंकलनार्थं पुनरुक्तिरिति भाष्यम् । शरीरादि प्रकृत्यन्तं संहतम् । तत्साध्यौ भोगापवर्गौ परार्थौ । तच्छालित्वादित्यर्थः ॥ १४० ॥

द्वितीयहेतुमाह–

" त्रिगुणादिविपर्य्ययात् " ॥ १४१ ॥

आदिपदमचेतनत्वादिसंग्रहार्थम् । प्रकृतितत्कार्यं त्रिगुणमचेतमविवेकि । तद्वैपरीत्यादित्यर्थः ॥ १४१ ॥

तृतीयहेतुमाह–

" अधिष्ठानाच्चेति " ॥ १४२ ॥

पुरुषातिरिक्तत्वसाधकहेतुपरिसमाप्तिपरमितिपदम् । अधिष्ठातृत्वाच्चेत्यर्थः । **यथा** रथस्याधिष्ठाता पुरुषस्तद्व्यतिरिक्तः । तथा शरीराद्यधिष्ठाता पुरुषोऽपि तदधिष्ठेयेभ्यः शरीरादिप्रकृत्यन्तेभ्यस्तत्त्वेभ्यो व्यतिरिक्तो मनसि धर्त्तव्यः । जडस्याधिष्ठातृत्वायोगादिति भावः ।

इदमत्र बोध्यम् । यद्यपीश्वरः प्रकृतेरधिष्ठाता । न जीवः । तथापि तस्य तदधिष्ठातृत्वोक्तिर्भोक्तृत्वादृष्टाभिप्रायेण वा । बुद्धिसत्त्वाधिष्ठातृत्वात्कार्य्यकारणयोरभेदाभिप्रायेण वा द्रष्टव्या । तेन न कश्चिद्दोष इति ॥ १४२ ॥

ननु हेतुरस्तु । मास्तु साध्यमित्याशंक्य द्वाभ्यामनुकूलं तर्कमाह–

" भोक्तृभावात् " ॥ १४३ ॥

शरीरादिव्यतिरिक्तःपुमानित्यनुवर्तते । पुमान् शरीरादिव्यतिरिक्तो भोक्तृत्वादित्यर्थः ।

चेच्छरीरादिव्यतिरिक्तो न भवेत् । किन्तु । तदन्यतम एव स्यात्, तदा भोक्तापि न स्यात् । अत एव चेतनोऽपि न स्यात् । शरीरादेर्जडत्वेन भोक्तृत्वासंभवादिति भावः ।

---

१ सांख्य अ० १ सूत्र ६६ ।

एतेन साध्याभावे प्रथमद्वितीयहेतू अपि न स्यातामित्यनिष्टमापादितं वेदितव्यम् ॥ १४३ ॥

द्वितीयं तर्कमाह—

" कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च " ॥ १४४ ॥

अधिष्ठानाभावः कैवल्यं=मोक्ष इति यावत् । तदर्थं प्रवर्तनाच्चेत्यर्थः । चेत्पुमान् शरीरादिव्यतिरिक्तो न भवेत् । किन्तु तदन्यतम एव स्यात् । तदा कैवल्यार्थं न प्रवर्तेत । चेतनस्यैवाधिष्ठानं कुर्वतः परिश्रान्तचित्तस्य केवलीभावाय प्रवृत्तिदर्शनात् । शरीरादेश्च तदयोगेन कैवल्यासंभवादिति भावः ।

एतेन साध्याभावे तृतीयहेतुरपि न स्यादित्यनिष्टमापादितं द्रष्टव्यम् ॥ १४४ ॥

नतु तथापि किंस्वरूपः पुरुषस्तत्राह—

" जडप्रकाशायोगात्प्रकाशः " ॥ १४५ ॥

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमानिति सम्बध्यते । स च प्रकाशः=अप्राकृतप्रकाशात्मकः=ज्ञानस्वरूप इति यावत् । कुतः ? जडप्रकाशायोगात्=प्राकृतः प्रकाशो जडप्रकाशः । तस्यात्मत्वायोगादित्यर्थः ।

एतेन बुद्धिसत्त्वमात्मेति मतं निराकृतं वेदितव्यम् ॥ १४५ ॥

नतु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्धर्मधर्मिभावः किन्न स्यात्, तत्राह—

" निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा " ॥ १४६ ॥

निर्गुणत्वात=गुणानाश्रयत्वान्न चिद्धर्मा=न ज्ञानधर्मा पुमानित्यर्थः १४६॥

नन्वहमुपलभे जानाम्यहमिति धर्मधर्मिभावस्य प्रत्यक्षत्वाच्चिद्धर्मा पुमान् किन्न भवेत्, तत्राह—

"श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षबाधात् "॥१४७॥

श्रुत्या=**'असङ्गोह्ययं पुरुषः'** इत्यादि श्रुत्या सिद्धस्य=सिद्धिं

---

१ बृ० अ० ६ ब्रा० ३ सु० १५ ।

गतस्य निर्गुणत्वस्य नापलापः=नापह्नवः संभवति । तत्मत्यक्षबाधात्= तत्मत्यक्षस्य गौरोहमिति मत्यक्षवच्छ्रुत्यैव बाधनादित्यर्थः ॥ १४७ ॥

ननु युक्तिमधानमेतच्छास्त्रं न श्रुतिमधानम् । तेन पुरुषस्य मकाशरूपत्वाभावे को दोषः तत्राह—

" सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम् " ॥ १४८ ॥

आदिपदार्थः स्वप्नः । मकाशरूपत्वाभावे पुरुषस्य सुषुप्त्यादिसाक्षित्वं नस्यादित्यर्थः ॥ १४८ ॥

तदेवं पुरुषस्य मकाशरूपत्वमुपपाद्य बहुत्वमुपपादयति ।

" जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् " ॥ १४९ ॥

जन्मादिव्यवस्थातः=कश्चिज्जातः कश्चिन्मृतः कश्चिद्बद्धः कश्चिन्मुक्त इत्यादिव्यवस्थाऽन्यथानुपपत्तितः पुरुषबहुत्वं=नानापुरुष इत्यर्थः ॥ १४९॥

ननु पुरुषैक्येऽप्युपाधिभेदाज्जन्मादिव्यवस्था संभवति । तत्राह—

" उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः " ॥ १५० ॥

आकाशस्येव घटादिभिः=यथैकस्यैवाकाशस्य नानोपाधिभूतैर्घटादिभिर्योगस्तथैकस्यैव पुरुषस्य नानायोगः=नानाभूतैरुपाधिभिः संबन्धो वक्तव्यः । तथा चोपाधिभेदेऽपि=तत्तदुपाधिनानात्वेऽप्युपधेयभेदाभावान्न जन्मादिव्यवस्था संभव इत्यर्थः ॥ १५० ॥

ननु स्वतश्चैतन्यस्यैक्येऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टस्य तस्य भेदाद्व्यवस्था सेत्स्यति तत्राह—

" उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वान् " ॥ १५१ ॥

तत्राप्युपाधिर्भिद्यते=उपाधिरेव नाना । नतु तद्वान्=नैवोपाधिमान् विशिष्ट इत्यर्थः ।

विशिष्टस्य वस्तुतो भेदाभ्युपगमे तु नानात्मवाद एवाभ्युपगतः स्यादिति भावः ॥ १५१ ॥

किञ्च ।

"एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्ध-धर्माध्यासः" ॥ १५२ ॥

अपिरनुवर्तते । एवं=यथा जन्मादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिरेवमेकत्वेन=सर्वोपाधिष्वेकरूपत्वेन परिवर्तमानस्य=सर्वतो विद्यमानस्य पुरुषस्य युगपद्विरुद्धधर्माध्यासोऽपि=विरुद्धानां सुखदुःखादिधर्माणां सुख्यहं दुःख्यहमित्यादिरूपसम्बन्धोऽपि न=नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

ननु सुखदुःखादयोऽपि तत्तदुपाधिधर्मा एवाभ्युपगम्यन्ते । तेन तेषां पुरुषे समारोपादेककालावच्छेदेनापि व्यवस्था सेत्स्यति, तत्राह—

"अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिरेकत्वात्"॥१५३॥

अन्यधर्मत्वेऽपि=सुखदुःखादीनां तत्तदुपाधिधर्मत्वेऽप्यारोपात्=पुरुषे समारोपात्तत्सिद्धिः=सुखदुःखादिव्यवस्थासिद्धिर्न=न संभवति । कुतः ? एकत्वात्=आरोपाधिष्ठानस्य पुरुषस्यैकत्वादित्यर्थः ॥ १५३ ॥

नन्वेवं तर्हि पुरुषनानात्वेऽद्वैतश्रुतिविरोधस्तत्राह—

"नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्" ॥ १५४ ॥

नाद्वैतश्रुतिविरोधः=नानात्मवादिनामस्माकमात्मैक्यप्रतिपादिकाभिः श्रुतिभिर्विरोधो न । कुतः ? जातिपरत्वात्=तासां चित्त्वेन पुरुषैकरूपत्वप्रतिपादनपरत्वादित्यर्थः ॥ १५४ ॥

ननु यथा पुरुषैकत्वं तन्नानात्वप्रत्यक्षेण विरोधात्परित्यज्यते,तथा पुरुषैकरूपत्वमपि तन्नानारूपत्वप्रत्यक्षेण विरोधात् परित्यक्तव्यम्, तत्राह—

"विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्याऽतद्रूपम्" ॥ १५५ ॥

विदितबन्धकारणस्य=विदितं=लब्धवृत्तिकं बन्धकारणं=अविवेकलक्षणं मिथ्याज्ञानं यस्य, तस्याज्ञपुरुषस्य दृष्ट्याऽतद्रूपं=श्रुतिप्रतिपादितं चित्त्वेन पुरुषैक्यरूपं नेत्यर्थः ।

ज्ञातबन्धकारणस्य दृष्ट्या तद्रूपं=श्रुतिप्रतिपादितं रूपमित्यनिरुद्धः ॥ १५५ ॥

ननु पुरुषैकरूपत्वं चेत् स्यादुपलभ्येत । नोपलभ्यते । तस्मान्नास्त्येव, तत्राह—

" नान्धदृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलंभः " ॥ १५६ ॥

अन्धदृष्ट्या=अन्धानां=विवेकचक्षुःशून्यानां दृष्ट्याऽनुपलंभेऽपि न चक्षुष्मतां=विवेकचक्षुषामार्य्याणां दृष्ट्याऽनुपलंभः=पुरुषैकरूपत्वानुपलम्भ इत्यर्थः। **तथा** च नाद्वैतश्रुतिविरोध इति भावः ॥ १५६ ॥

किञ्च ।

" वामदेवादिर्मुक्तो नाद्वैतम् " ॥ १५७ ॥

आदिना भरतादेः संग्रहः। वामदेवादिर्मुक्तो जातः। तदतिरिक्ता बद्धजीवाश्चाद्याप्युपलभ्यन्ते । तस्मान्नाद्वैतं=नात्मैकत्वमित्यर्थः ।

चेदेक एवात्मा भवेत्, तदा वामदेवादिमुक्तौ सर्वमुक्तेरिदानीं बद्धजीवो न कश्चिदुपलभ्येत । विद्यते तावदुपलम्भस्तस्मान्नाद्वैतमिति भावः॥१५७॥

ननु वामदेवादेरपि न मुक्तिर्जाता, तत्राह—

"अनादावद्य यावदभावाद्भविष्यदप्येवम्" ॥ १५८ ॥

अनादौ=अनादिकालकेसंसारेऽद्ययावत्=अद्यपर्य्यन्तमभावात्=मुक्तेरजायमानत्वाद् भविष्यदपि=भविष्यत्कालके संसारेऽप्येवं=न कस्य चिन्मुक्तिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ १५८ ॥

ननु नानात्मवादेऽपि मुक्तेरवश्यंभावात् क्रमेण सर्वमुक्तौ संसारस्यात्यन्तोच्छेदः प्रसज्यते, तत्राह—

" इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः " ॥ १५९ ॥

इदानीमिव=यथेदानीमीश्वरानियमात् केचिन्मुक्ताः केचिद्बद्धा वर्तन्ते,

तथा सर्वत्र=भूतभविष्यतोरपि कालयोरवर्तन्त । वर्त्स्यन्ते च । तस्मान्नात्यन्तोच्छेदः=संसारस्यात्यन्तोच्छेदो न कदापि शंकनीय इत्यर्थः ॥ १५९ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरः । यस्य नियमवशात्संसारचक्रं सततमनुवर्तते, तत्राह—

" व्यावृत्तोभयरूपः" ॥ १६० ॥

व्यावृत्तं=भिन्नं=विलक्षणमितियावदुभयस्मात्=प्रकृतेः पुरुषाच्च रूपं=स्वरूपं यस्य, स तथा=नित्यं क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुरुषविशेष इत्यर्थः ॥ १६० ॥

ननु प्रकृतिविलक्षणत्वेऽपि पुरुषविलक्षणत्वमस्य कथमनुजानीमः ? तत्राह—

" साक्षात्संबन्धात्साक्षित्वम् " ॥ १६१ ॥

यत इति शेषः । यस्मात् साक्षात्संबन्धात्=प्रकृतेः पुरुषाणाञ्चेश्वराद्र्नीयतया तादात्म्यलक्षणः संबन्धः साक्षात्सम्बन्धः । स्वस्वामिभावलक्षणः शरीरशरीरिभावलक्षणः संबन्धोऽप्ययमेव परिभाष्यते । तस्मादस्य भगवतो जगदधिपतेः साक्षित्वं=विश्वसाक्षित्वं=साक्षात्सर्वद्रष्टृत्वमित्यर्थः ।

तथा चाह भगवान् मन्त्रः । **ऋ०अष्ट० २ अ०३ वर्ग १७मं२०।**

द्वा, सुपर्णा, सयुजा, सखाया, समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयो रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ इति ॥

पुरुषस्तावदात्मोपाधिभूतबुद्धिसत्त्वस्य तद्धर्माणाञ्च केषाञ्चित्साक्षी भवन्नपि न विश्वस्य साक्षी । तेन तद्विलक्षणः श्रीपतिरीश्वर इति भावः ॥ १६१ ॥

अन्यं विशेषमाह—

" नित्यमुक्तत्वम् " ॥ १६२ ॥

यत इति शेषः । यस्मादस्य भगवतो नित्यमुक्तत्वं=नित्यं मुक्तिभाक्त्वमित्यर्थः ।

पुरुषस्य बन्धकोटिरुपावर्तते, भगवतो जगदीश्वरस्य तु न साऽभून्न भवति न भविष्यतीति महद्वैलक्षण्यमिति भावः ॥ १६२ ॥

ननु कस्मादस्य नित्यमुक्तत्वमभ्युपेयते ? तत्राह—

"औदासीन्यश्चेति" ॥ १६३ ॥

इति हेत्वर्थे । पर्याप्तकामत्वादिधर्मान्तरसमुच्चयार्थश्चः । यस्मादस्य जगदधिपतेरौदासीन्यं=नित्यं माध्यस्थ्यं=पक्षपातराहित्यमित्यर्थः ॥ १६३ ॥

नन्वीदृशश्चेदीश्वरस्तर्हि श्रूयमाणं जगत्कर्तृत्वं तस्य कथमुपपद्येत, कथञ्च तदा कर्त्री प्रकृतिरिति सांख्यडिण्डिमोऽपि रुद्ध्येत ? तत्राह—

"उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्यात्,
चित्सान्निध्यात्" ॥ १६४ ॥

अध्यायपरिसमाप्तिसूचनार्थो वीप्सा । यथायोग्यमन्वयः । उपरागात्=प्रकृतिसन्निधानादस्य कर्तृत्वं=प्रयोजककर्तृत्वम् । प्रकृतेश्च चित्सान्निध्यात्=ईश्वरश्चित् । तत्सन्निधानान्मुख्यं कर्त्रीत्वमित्यर्थः ।

तत्र प्रयोजककर्तृत्वं निमित्तत्वम् । मुख्यकर्तृत्वमुपादानत्वमिति विवेकः १६४

अथात्यन्तपुरुषार्थो बन्धोऽनुप्रकृतिस्तथा ॥
सविस्तरं पुमानीशः प्रथमेऽस्मिन्निरूपितः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्यात्मारामभगवत्पादशिष्यहरिप्रसादकृतायां सांख्यसूत्रवृत्तौ प्रथमो विषयाध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ननु प्रकृतेः प्रयोजनाभावान्मुख्यं जगतः कर्त्रीत्वं न संभवति, तत्राह—

" विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

कर्तृत्वमिति प्रथमाऽध्यायशेषसूत्रादनुवर्तते । विमुक्तमोक्षार्थं=विवेकेन मुक्तो विमुक्तः=पुरुषः, तस्य मोक्षार्थं=मुक्त्यै स्वार्थं वा=भोगापवर्गप्रदातृत्वलक्षणस्वाधिकारसमाप्त्यै वा प्रधानस्य=प्रकृतेः कर्तृत्वं=जगत्स्रष्ट्रीत्वमित्यर्थः । यद्यपि मोक्षवद्भोगोऽपि सृष्टेः प्रयोजनं, तथापि प्रधानत्वान्मोक्ष एव सूत्रित इति ध्येयम् ॥ १ ॥

ननु विमुक्तमोक्षार्थश्चेत्प्रकृतेः स्रष्ट्रीत्वं, तर्हि सकृत्सृष्ट्यैव मोक्षसंभवे कृतमसकृत्सृष्ट्या, तत्राह—

"विरक्तस्य तत्सिद्धेः" ॥ २ ॥

विरक्तस्य=विवेकप्रत्ययोत्पन्नपरवैराग्यस्य तत्सिद्धेः=मोक्षोत्पत्तेर्न सकृत्सृष्ट्या निर्वाह इत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु सकृत्सृष्ट्यैव श्रवणमात्राद्वैराग्यं सेत्स्यति, तत्राह—

" न श्रवणमात्रात् तत्सिद्धिरनादिवासनाया बलवत्त्वात् " ॥ ३ ॥

अनादिवासनायाः=वैराग्यप्रतिबन्धकीभूताया अनादिसंसारवासनाया बलवत्त्वात्=प्रबलत्वान्न श्रवणमात्रात्=बहुजन्मकृतपुण्यसञ्चयलभ्यात्सत्त्वपुरुषान्यताश्रवणमात्रात्तत्सिद्धिः=तस्य वैराग्यस्य सिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

असकृत्सृष्टौ युक्त्यन्तरमाह—

" बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् " ॥ ४ ॥

वा=अथवा प्रत्येकं बहुभृत्यवत्=यथैकैकं सद्गृहस्थं प्रति स्त्रीपुत्रादिभेदेन बहवो भृत्याः=भर्तव्याः सन्ति, तथा प्रकृतेरपि बहवः पुरुषा विमोचनीयाः सन्तीत्यर्थः ।

तथा च सकृत्सृष्टया कियत्पुरुषमोक्षेऽपि पुरुषान्तरमोक्षार्थं पुनः पुनः सृष्टिरिति भावः ॥ ४ ॥

ननु "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिना परमेश्वरस्यापि स्रष्टृत्वश्रवणात्कथं प्रकृतिरेव स्रष्ट्री, तत्राह-

"प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः" ॥ ५ ॥

चोऽप्यर्थः पुरुषस्याग्रे योज्यः । प्रकृतिवास्तवे=प्रकृतेर्मुख्ये स्रष्ट्रीत्वे सिद्धे पुरुषस्य च=पुरुषेश्वरस्याप्यध्याससिद्धिः=अध्यासः प्रकृत्युपरागस्तस्मात् स्रष्टृत्वसिद्धिरस्तीत्यर्थः ।

तेन युक्ता श्रुतिवागिति भावः ॥ ५ ॥

ननु प्रकृतेर्मुख्यं स्रष्ट्रीत्वमेवासिद्धं, तत्राह-

"कार्य्यतस्तत्सिद्धेः" ॥ ६ ॥

कार्य्यतः=महदादिभूतान्तकार्य्यतो लिङ्गात् तत्सिद्धेः=मुख्यस्रष्ट्रीत्वस्य तस्यसिद्धेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु प्रकृतेर्मुख्ये स्रष्ट्रीत्वे सिद्धे तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिनियमो न स्यात, तत्राह-

"चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत्" ॥ ७ ॥

चेतनोद्देशात्=जगदधिपतिरीश्वरोऽत्र चेतनः **'चेतनश्चेतनानाम्'** इति श्रुतेस्तस्योद्देशः=अभिलाषस्तस्मान्नियमः=स्वार्थं परार्थं वा प्रकृतिप्रवृत्तिनिवृत्तिनियमः, कण्टकमोक्षवत्=सूच्यग्रभागः कण्टकस्तस्य यथा राजाभिलाषाददण्डचेषु मोक्षस्य, दण्ड्येषु च प्रयोगस्य, नियम इत्यर्थः ॥७॥

ननु यस्याभिलाषमात्रात्प्रकृतेः प्रवृत्तिनिवृत्तिनियमस्तस्य साक्षात्स्रष्टृत्वं किं न स्यात, किमन्ययोगकल्पनया ? तत्राह-

"अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत्" ॥ ८ ॥

अपिरवधारणे । अन्ययोगेऽपि=प्रकृतियोगे सत्येव तत्सिद्धिः=पुरुषेश्वरस्य स्रष्टृत्वसिद्धिर्भवति नाञ्जस्येन=न साक्षात् । अयोदाहवत्=अयसो दाहकत्ववदित्यर्थः ।

---

१ तै० ब्रह्मानं० व० अनु० १ ।

प्रकृतियोगाभावे कस्येश्वरः स्यात्? जीवानामिति चेत्, तदागतस्तद्भोगापवर्गप्रदान्याः प्रकृतेरपि सनातनो योग इति भावः ॥ ८ ॥

ननु केयं सृष्टिर्नाम? तत्राह—

" रागविरागयोर्योगः सृष्टिः " ॥ ९ ॥

रागविरागयोः=रञ्जनात्मकत्वाद्रागः प्रकृतिः, नित्यमुदासीनत्वाद् विगतरागो जगदीश्वरः । तयोर्योगः=संबन्धः सृष्टिः=सृष्टिहेतुत्वात्सृष्टिरित्यर्थः ।

योगः सनातन इत्यसकृदुक्तं तेन सृष्टिरपि सनातनीति बोध्यम् ।

रागविरागयोरिति निमित्तसप्तमी, सांसारिकविषयेषु स्नेहो रागस्तदभावो विरागः । तत्र रागनिमित्ता सृष्टिर्विरागनिमित्तो योगः=मोक्ष इति भाष्यकृतः ॥ ९ ॥

ननु सा केन क्रमेण भवति? तत्राह—

" महदादि क्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरित्यनुवर्तते । महदादिक्रमेण=प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणि पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानीतिमहदादिक्रमेण पञ्चभूतानां=क्षितिजलज्योतिरनिलविहायसां सृष्टिरित्यर्थः ।

यद्यप्येतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतावादावेव पञ्चभूतानां सृष्टिः श्रूयते, तथापि महदादिक्रमेणैव तत्सृष्टिरिष्टेति भाष्यम् ॥ १० ॥

ननु प्रकृतिसृष्टितो महदादिसृष्टौ को विशेषः? तत्राह—

" आत्मार्थत्वात्सृष्टेर्नैषामात्मार्थ आरम्भः ॥ ११ ॥

सृष्टेः=महदादिसृष्टेरात्मार्थत्वात्=आत्मा पुरुषस्तदर्थत्वान्नैषां=महदादीनामात्मार्थः=प्रकृतिवत्स्वार्थ आरम्भः=सृष्टिरित्यर्थः ।

प्रकृतिकर्तृका सृष्टिः परार्था स्वार्था च । महादादिकर्तृका तु केवलं परार्थैवेति विशेषः ॥ ११ ॥

ननु सर्वव्यवहारसिद्धौ दिक्कालौ कुतो न गणितौ, तत्राह—

"दिक्कालावाकाशादिभ्यः" ॥ १२ ॥

आदिपदेनोपाधीनां सङ्ग्रहः । तेनाकाशस्यैकत्वेऽप्युपाधिसंबन्धाद्

बहुत्वम् । दिक्कालौ=पूर्वपश्चिमदिनमासादिदिक्कालावाकाशादिभ्यः=तत्तदुपाधिसंबन्धविशिष्टाकाशेभ्यो व्यवहार्य्यावित्यर्थः ।

आकाशान्तर्भूताविति भावः ।

नित्यौ यौ दिक्कालौ, तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव । यौ खण्डदिक्कालौ, तौ तु तत्तदुपाधिविशिष्टमाकाशमेवेति भाष्यकृतः ॥ १२ ॥

संप्रति महदादिकं लक्षणतः कार्य्यतश्च क्रमेण दर्शयति ।

"अध्यवसायो बुद्धिः" ॥ १३ ॥

अध्यवसायः=ईक्षणपूर्वक एवमेवेति निश्चयात्मको व्यापारः । क्रिया वृत्तिर्व्यापार इत्यनर्थान्तरम् । बुद्धिः=बुद्धेः=महतो लक्षणमित्यर्थः । क्रियाक्रियावतोरभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यमिति वाचस्पतिमिश्राः॥ १३॥

"तत्कार्य्यं धर्मादि" ॥ १४ ॥

तत्कार्य्यं=तस्याः=महत्तत्त्वाख्याया बुद्धेः कार्य्यं धर्मादि=धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्य्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

"महदुपरागाद्विपरीतम्"॥ १५॥

महद्=तदेव बुद्ध्याख्यं महत्तत्त्वमुपरागात्=रजस्तमसोः संबन्धाद् विपरीतं=विपरीतकार्य्यकं=अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्यकार्यकं भवतीत्यर्थः ॥१५॥

अहंकारं लक्षयति ।

"अभिमानोऽहङ्कारः" ॥ १६ ॥

अभिमानः=अहमित्यभिमानोऽहङ्कारः=अहङ्कारस्यलक्षणमित्यर्थः । अभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यम् ॥ १६ ॥

"एकादशपञ्चतन्मात्रं तत्कार्य्यम्" ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि । शब्दादिपञ्चतन्मात्रञ्चेति षोडशकोगणस्तत्कार्य्यम्=अहङ्कारकार्य्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्रावान्तरविशेषमाह–

"सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्"॥ १८ ॥

एकादशकम्=एकादशेन्द्रियं सात्त्विकं वैकृतात्=सात्विकादहंकारात्= अभिमानवृत्तिकात्प्रवर्तते=जायते इत्यर्थः ।

शिष्टंपञ्चतन्मात्रञ्चतामसंतामसाहंकारात्प्रवर्तते । चालकतया रजस्तू-भयत्रान्वयीति शेषः ॥ १८ ॥

ननु कानि तान्येकादशेन्द्रियाणि ? तत्राह—

"कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकाशादशकम्" ॥ १८ ॥

कर्मेन्द्रियाणि=वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च । बुद्धीन्द्रियाणि= ज्ञानेन्द्रियाणि=चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिर्बाह्येन्द्रियैः सहान्तरं=अभ्यन्तरेन्द्रियं मन इत्येकादशकम्=एकादशेन्द्रियाणीत्यर्थः ।

इन्द्रस्य=संघातेश्वरस्य पुरुषस्य कर्मज्ञानसाधनामिन्द्रियमिति व्युत्पत्तिः। अहङ्कारकार्य्यत्वे सति करणत्वमिति लक्षणम् ॥ १९ ॥

ननु भूतविशेषगुणग्राहकानि तानि भौतिकानि किं न भवयुः ? तत्राह—

"आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्नभौतिकानि" ॥ २० ॥

आहंकारिकत्वश्रुतेः=अहङ्कारकार्य्यत्वश्रवणान्न भौतिकानि=भूतकार्य्याणीत्यर्थः ।

यद्यपीन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वप्रतिपादिका श्रुतिर्न काचन साक्षान्मिलति, तथापि**'एतस्माज्जायतेप्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च'**[1] इति भूतोत्पत्तेः प्रागिन्द्रियोत्पत्तिप्रतिपादनात् । **'तदैक्षत'**[2] **"सोहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहन्नामाभवत्"**[3] इत्यादिश्रुत्यन्तरे महदहंकारोत्पत्तेश्चेतः पूर्वश्रवणादेषैव सा श्रुतिरिति कल्प्यतेऽनयैव चैषामाहङ्कारिकत्वश्रवणम् ।

'अन्नमयं हि सोम्य मन'[4] इत्यादिश्रुतिस्तु तेषामन्नकृतपटुत्वाभिप्रायतया नेतव्येति ध्येयम् ॥ २० ॥

---

१ मुं०२—खं० १—३॥२ छां०प्र० ६—खं०२।३॥३बृ०अ०२ब्रा.४॥४ छां०प्रपा० ६ खं० ५ ।

नन्विन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वं नोपपद्यते'अग्निं वागप्येति । वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्' इत्यादिश्रुत्या तेषामग्न्यादिषु भूतेषु लयश्रवणात् कारणे हि कार्य्यस्य लयो भवति, तत्राह–

"देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य" ॥ २१ ॥

देवतालयश्रुतिः=देवतासु=दिव्यगुणकेष्वग्न्यादिष्विन्द्रियाणां लयप्रतिपादिका श्रुतिर्नारम्भकस्य=आरम्भककारणस्यावेदिका भवितुमर्हति । कुतः? अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोरकार्य्यस्य लयदर्शनादित्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्वेवन्तर्हि तानि नित्यानि सन्तु, तत्राह–

"तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च" ॥ २२ ॥

इन्द्रियाणीति प्रकरणलाभः । नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । नित्यानीति शेषः । तदुत्पत्तिश्रुतेः='एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति तेषामुत्पत्तिश्रुतेरुत्पन्नानां विनाशदर्शनाच्च न तानि नित्यानीन्द्रियाणीत्यर्थः ॥ २२ ॥

नन्वत एव गोलकमात्राणि तानि, नतु तद्व्यतिरिक्तानि, तत्राह–

"अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठानम्" ॥ २३ ॥

इन्द्रियं=चक्षुरादीन्द्रियमतीन्द्रियम्=इन्द्रियजन्यज्ञानागम्यम् । भ्रान्तानां=भ्रान्तिमापन्नानां बौद्धानां त्वधिष्ठानं=तदधिष्ठानं गोलकमेवेन्द्रियमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु गोलकातिरिक्तं चेदिन्द्रियं, तर्ह्येकमेव शक्तिभेदात् तत्तद्गोलकस्थं सन्नानाकार्य्यं करिष्यति, किं नानाभ्युपगमेन? तत्राह–

"शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम्" ॥ २४ ॥

शक्तिभेदेऽपि=शक्तीनां भेदाभ्युपगमेऽपि भेदसिद्धौ=इन्द्रियभेदसिद्धौ सत्यां नैकत्वं=नेन्द्रियस्यैकत्वमभ्युपगन्तुं शक्यमित्यर्थः । शक्तिभेदेन शक्त्याश्रयभेदस्य कल्पनादितिभावः ॥ २४ ॥

---

१ बृहद्–अ० ५–ब्रा० २ । २ मुं० २–खं० १+३ ।

ननु शक्तिभेदेन भेदकल्पनायां विरोधः प्रसज्येत। शक्तिभेदेऽपि तेजोभेदादर्शनात्, तत्राह—

"न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य" ॥ २५ ॥

कल्पनाविरोधः=इन्द्रियभेदकल्पनायां विरोधो न=न प्रसज्यते। कुतः? प्रमाणदृष्टस्य=प्रमाणेन दृष्टस्य भेदस्य कल्पनादित्यर्थः।

तेजसि तु न प्रमाणेन दृष्टो भेद इति भावः ॥ २५ ॥

तत्र मनसि विशेषमाह—

"उभयात्मकं मनः" ॥ २६ ॥

उभयात्मकं=ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकं मनः=मन इन्द्रियमित्यर्थः ॥२६॥

नन्वेकस्याहंकारस्य भूतेन्द्रियात्मकं कार्य्यनानात्वं कुतो जातं? तत्राह—

"गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत्" ॥ २७ ॥

गुणपरिणामभेदात्=गुणानां सत्वरजस्तमसामुद्भवाभिभवलक्षणपरिणाम विशेषान्नानात्वम्=एकस्याप्यहंकारस्य कार्य्यनानात्वम्। तत्रोदाहरणमवस्थावत्। यथैकस्यापि देहस्य गुणपरिणामभेदादवस्थानानात्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥

संप्रति ज्ञानकर्मेन्द्रिययोरसाधारणीं वृत्तिं दर्शयितुं तद्विषयमाह—

"रूपादिरसमलान्त उभयोः" ॥ २८ ॥

रूपमादौ रसमलः=अन्नरसमलः पुरीषादिरन्ते यस्य स तथाभूतो विषय. उभयोः=ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रिययोरित्यर्थः।

दर्शनाद्यात्मिका द्वयोरसाधारणी वृत्तिरिति भावः।

तत्र रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा ज्ञानेन्द्रियविषयाः। वचनविहरणादानानन्दमलाः कर्मेन्द्रियविषया इति विवेकः ॥ २८ ॥

ननु प्रकाशकत्वादिन्द्रियाणामेव द्रष्टृत्वादिकमस्तु, कृतं तदतिरिक्तपुरुषाभ्युपगमेन, तत्राह—

"द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम्" ॥ २९ ॥

द्रष्टृत्वादिः=द्रष्टृत्वादिकं वक्तृत्वादिकश्चात्मनः=पुरुषस्यैव, केवलं दर्शनादिवृत्तौ करणत्वं=साधनत्वमिन्द्रियाणां=चक्षुरादीन्द्रियाणामित्यर्थः।

तथैवं संकल्पयितृत्वादिकमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

अन्तःकरणत्रयस्यासाधारणीं वृत्तिमाह—

“ त्रयाणां स्वालक्षण्यम् ” ॥ ३० ॥

त्रयाणां=महदहंकारमनसां स्वालक्षण्यं=महतोऽध्यवसायोऽहंकारस्याभिमानो मनसः संकल्प इति स्वंस्वं लक्षणमेवासाधारणीवृत्तिर्येषां तानि स्वलक्षणानि तेषां भावस्तत्त्वं=स्वलक्षणासाधारणवृत्तिकत्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥

बाह्याभ्यन्तरकरणानामसाधारणीं वृत्तिमुक्त्वा साधारणीं वृत्तिमाह—

“सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च” ॥ ३१ ॥

सामान्यकरणवृत्तिः=सामान्या=साधारणी चासौ करणवृत्तिः=समस्तकरणवृत्तिः प्राणाद्याः=प्राण आदिभवो येषां ते तथा=प्राणापानसमानोदानव्याननामानो वायवः=वायुवत्सञ्चरणशीलाः पञ्च=पञ्चसंख्याका इत्यर्थः ।

वायुवत्सञ्चरणशीलाःप्राणाद्याःपञ्च साधारणी समस्तकरणवृत्तिरिति भावः। तथा चोक्तं योगभाष्यकृद्भिरप्येकोनचत्वारिंशसूत्रे विभूतिपादस्थे भाष्ये—

“समस्तेन्द्रियवृत्तिः प्राणादिलक्षणा इति ।”

यत्तु योगभाष्यटिप्पण्याम् ‘अत्र समस्तेन्द्रियशब्देनाऽन्तःकरणत्रयमेव गृह्यते,नतु बाह्येन्द्रियाण्यपि । सुषुप्तौ चक्षुराद्यपगमेऽपि प्राणव्यापारदर्शनात् । अत एव कपिलाचार्य्यैरीश्वरकृष्णैश्चान्तःकरणप्रस्तावे‘**त्रयाणां स्वालक्षण्यम्**’ इत्यनेनासाधारणीरध्यवसायादिवृत्तीर्यथायथमुक्त्वा ‘**सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च**’इत्यभिहितम्, इति प्रलपति बालरामोदासीनः। तन्नितान्तामङ्गलम् । पूर्वोत्तरानुसन्धानाभावात्।नहि कपिलाचार्य्यैरीश्वरकृष्णैश्चान्तःकरणप्रस्तावे ‘**त्रयाणां स्वालक्षण्यम्**’इत्यनेनासाधारणीरध्यवसायादिवृत्तीरुक्त्वा ‘सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चे-त्यभिहितम्, येन बालोक्तिःकथञ्चित्प्रामाणिकी भवेत्। किन्तु करणमात्रप्रस्तावे पूर्वंज्ञानकर्मेन्द्रियाणामसाधारणीरालोचनादिवृत्तीरन्तःकरणत्रयस्यचासा-

धारणीरध्यवसायादिवृत्तीरभिधाय पश्चात्–' **सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च** ' इत्यभिहितम् । अत एव च वाचस्पतिमिश्रैः '**द्वयीन्द्रियाणां वृत्तिर्बाह्याभ्यन्तरी च। बाह्या रूपाद्यालोचनलक्षणा, आभ्यन्तरी तु जीवनम्। स हि प्रयत्नभेदः शरीरोपगृहीतमारुतक्रियाभेदहेतुः सर्वकरणसाधारणो यथाचाहुः कापिलाः**'इति ससाक्षिकं व्याख्यातं।चेदत्र समस्तेन्द्रियशब्देनान्तःकरणत्रयस्य ग्रहणं युक्तममंस्यत।कथं नाचार्य्यो व्याख्यास्यत्।कथञ्च प्रत्युत सर्वकरणसाधारण इति व्यरित्, कथञ्च तत्र कापिलानां साक्ष्यमुदाहरेत्, नचाचार्य्या अपि वञ्चका भवन्ति । येनान्यथा ग्राहयेयुरिति स्वयमेवोह्यम् । किञ्च समस्तेन्द्रियशब्देनान्तःकरणत्रयस्य ग्रहणे जिज्ञासापि न निवर्त्तते, किन्त्ववशिष्यते । कस्मादाचार्य्यैर्बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियाणामसाधारणीरालोचनादिवृत्तीरभिधाय पश्चादन्तःकरणत्रयस्यैव साधारणी वृत्तिरभिहिता न बाह्येन्द्रियदशकस्येति । तन्निवृत्तेश्चावश्यकत्वात्कोऽन्यस्तदुपायः स्यादृ बालकस्येति नानाच्योऽसौ महद्भिः । किञ्च 'सुषुप्तौ चक्षुराद्यपगमेऽपि प्राणव्यापारदर्शनादित्युपपत्तिरपि बालस्वामिनस्तस्यानुपपत्तिसमैव । नहि सुषुप्ताविन्द्रियाणामपगमः कस्यापीष्टमः । किन्तु तदुपरमः । तस्य च ज्ञानकर्म्मलक्षणवृत्त्युपरमेणाप्युपपत्तिः सुसाध्वीति न किञ्चिदवद्यमस्ति । तथा चार्य्यमर्य्यादामतिक्रम्य सर्वथा विरुद्धप्रलापेन वार्तिककारं मृषाभिपीडयन् बालोऽसौ कथं नार्य्यसंसदि गलहस्तितो भवेदिति स एव प्रष्टव्यो निखिलशास्त्रनिष्णातंमन्यो बालिशो बाल इत्यलमिह विस्तरेण । तस्य सांख्यतत्त्वकौमुदीटीकायां **चित्तप्रसादिन्यां** दर्शितत्वात् ॥ २९ ॥

बाह्याभ्यन्तरभेदेन त्रयोदशविधं करणम् । साधारणासाधारणभेदेन तद्वृत्तिद्वैविध्यञ्च प्रदर्शितम् । इदानीं तदसाधारणीषु वृत्तिषु क्रमाक्रमौ प्रदर्शयति ।

"क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः" ॥ ३२ ॥

क्रमशः=कस्मिँश्चिद्विषये कुतश्चिन्निमित्तात् क्रमेण, कस्मिँश्चिच्च कुतश्चिन्निमितादक्रमशश्च=अन्तरेणापिक्रमं=युगपदितियावदिन्द्रियवृत्तिः=चक्षुरादिबुद्ध्यन्तानामिन्द्रियाणां वृत्तिः=दर्शनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसायलक्षणा क्रिया भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्विन्द्रियलक्षणद्वारभेदेन भिन्ना अपि बुद्धिवृत्तयो वस्तुतः कतिधासन्ति ? तत्राह—

"वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ३३ ॥

वृत्तयः=बुद्धिसत्त्ववृत्तयः पञ्चतय्यः=प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभेदात् पञ्च प्रकारा भवन्ति । तत्र यास्तावद्राजस्यास्तामस्याश्च ताः क्लिष्टाः । याः पुनः सात्विक्यस्ता अक्लिष्टा इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु वृत्तिनिवृत्तौ सत्यामसत्यां च कीदृशः पुमान् ? तत्राह—

"तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः" ॥ ३४ ॥

तन्निवृत्तौ=तासां वृत्तीनां विरामदशायामुपशान्तोपरागः=निवृत्ततत्संबन्धः पुरुषः स्वस्थः=स्वरूपस्थितस्तदनिवृत्तौ तु तत्प्रतिबिम्बिततया तदाकारतां भजमान इवास्वस्थो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्रोदाहरणमाह—

"कुसुमवच्च मणिः" ॥ ३५ ॥

कुसुमवच्च=यथा जपाकुसुमेन मणिः=स्फटिको मणिरस्वस्थः, कुसुमनिवृत्तौ च रागशून्यः स्वस्थ इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु किमर्थं करणप्रवृत्तिः ? कुतश्च ? तत्राह—

"पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोल्लासात्" ॥ ३६ ॥

अदृष्टोल्लासात्=अभिव्यक्तादृष्टनिमित्तात्करणोद्भवोऽपि=प्रधानप्रवृत्तिनि

दर्शनार्थोऽपि । प्रधानप्रवृत्तिवत्करणप्रवृत्तिरपि पुरुषार्थं=पुरुषस्य स्वामिनः कृते स्वत एव भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

परार्थं स्वतः प्रवृत्तौ निदर्शनमाह—

" धेनुवद् वत्साय " ॥ ३७ ॥

धेनुवत्=यथा धेनुर्वत्साय=वत्सार्थं स्वयमेव क्षीरं स्रवति । नान्यं प्रयत्नमपेक्षते । तथा पुरुषार्थं स्वयमेव करणानि प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु कतिविधं करणं ? तत्राह—

" करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् " ॥ ३८ ॥

अवान्तरभेदात्=बाह्याभ्यन्तरभेदात्करणं त्रयोदशविधं=बुद्ध्यहङ्कारमनांसीत्यन्तस्त्रयम् । बाह्यानि चक्षुरादीनि दशेति त्रयोदशविधा यस्य, तदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु कस्मादिन्द्रियेषु करणत्वं ? तत्राह—

"इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्कुठारवत्" ॥ ३९ ॥

इन्द्रियेषु=चक्षुरादिबाह्याभ्यन्तरेन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्=अतिशयेनज्ञानक्रियासाधकत्वलक्षणगुणसंबन्धात्करणत्वं=व्यापारवदसाधारणकारणत्वम्। कुठारवत्=यथा छिदादिक्रियासाधकतमत्वगुणयोगात्कुठारे करणत्वमित्यर्थः ।

व्यापारत्वञ्च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वमिति ध्येयम् ॥ ३९ ॥

नन्वनयोर्बाह्याभ्यन्तरयोरुभयोः किं प्रधानं, तत्राह—

" द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद्भृत्येषु " ॥ ४० ॥

द्वयोः=बाह्याभ्यन्तरयोरुभयोः प्रधानं=मुख्यं मनः=मननवृत्तिकं बुद्धिसत्त्वमेव, भृत्येषु=भृत्यवर्गेषु लोकवत्=लोकसिद्धस्वामिवदित्यर्थः ।

तत्र बाह्येभ्यः प्रधानं मनः, मनसः प्रधानमहंकारः, ततश्च बुद्धिसत्त्वमिति विवेकः ॥ ४० ॥

ननु तत्प्राधान्ये को हेतुः ? तत्राह—

"अव्यभिचारात्" ॥ ४१ ॥

इन्द्रियान्तराणां व्यभिचारेऽपि ज्ञानमात्रे मनसो व्यभिचाराभावादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

द्वितीयहेतुमाह—

"तथाऽशेषसंस्काराधारत्वात्" ॥ ४२ ॥

हेत्वन्तरसूचनाय तथाशब्दः । अनुभवजन्यनिखिलसंस्काराश्रयत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तृतीयहेतुमाह—

"स्मृत्याऽनुमानाच्च" ॥ ४३ ॥

स्मृत्या=पूर्वानुभूतपदार्थविषयिण्या स्मृतिलक्षणयाऽसाधारणवृत्त्याऽनुमानाच्च=मनःप्राधान्यानुमानाच्चेत्यर्थः ।

यद्वा संस्कारा एव न सन्ति कुतो बुद्धेस्तदाधारत्वम् । तत्राह—'**स्मृत्याऽनुमानाच्च**' । पूर्वानुभूतस्मृत्या लिङ्गभूतया तज्जनकसंस्काराणामनुमानाच्च मनसस्तदाधारत्वमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नन्वेवं बुद्धिरेव करणमस्तु किं करणान्तराभ्युपागमेन, तत्राह—

"संभवेन्न स्वतः" ॥ ४४ ॥

द्वारभूतैश्चक्षुरादिकरणैर्विना बुद्धेः स्वतः करणत्वं न संभवेत्=न संभवतीत्यर्थः ।

बहिरस्वातन्त्र्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

ननु किन्निबन्धनस्तर्हि करणेषु गुणप्रधानभावः ? तत्राह—

"आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात्" ॥४५॥

क्रियाविशेषात्=करणत्वे समानेऽपि व्यापारविशेषान्निमित्तादापेक्षिकः=परस्परापेक्षानिर्वृत्तो गुणप्रधानभावः=गुणभावः प्रधानभावश्चेत्यर्थः ।

चक्षुरादिदशकमपेक्ष्य मनः प्रधानम् । तदपेक्ष्य चाहंकार, स्तदपेक्ष्य च बुद्धिरिति भावः ॥ ४५ ॥

नन्वेवं गुणप्रधानभावमापन्नानि तानि कस्मात्पुरुषार्थं चेष्टन्ते? तत्राह—

"तत्कर्मार्जितत्वात्तदर्थमभिचेष्टा लोकवत्" ॥ ४६ ॥

तत्कर्मार्जितत्वात्=पुरुषस्य कर्म=तत्कर्म, तेन=पुरुषादृष्टेनार्जितत्वात्= संपादितत्वात् तदर्थं=पुरुषार्थमभिचेष्टा=करणानामीहा। लोकवत्=यथा लोके देवदत्तकर्मार्जितं कुठारादि देवदत्तार्थं छिदादिक्रियां करोतीत्यर्थः ॥४६॥

नन्वेवं पुरुषार्थं करणानां क्रियातौल्ये कस्माद् बुद्धेरेव प्राधान्यं नेतरेषां? तत्राह—

"समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत्"॥४७॥

अध्यायपरिसमाप्तिसूचनाय वीप्सा। समानक्रियायोगे=बुद्ध्यादिकरणानां पुरुषार्थत्वेन समानेऽपि क्रियासम्बन्धे बुद्धेः=बुद्धेरेव प्राधान्यं=क्रियाविशेष निमित्तं मुख्यत्वम्। लोकवत्=यथा लोके राजामात्यप्रभृतीनां राजाज्ञा परिपालनरूपकर्मयोगे समानेऽपि राजामात्यस्यैव प्राधान्यं नेतरेषामित्यर्थः।

चक्षुरादीनि विषयानादाय बुद्ध्यै प्रयच्छन्ति। बुद्धिश्चात्मने पुरुषाय राजमन्त्रिवत्पुरुषेश्वराय प्रयच्छति। तस्मान्मन्त्रिवत्प्रधानं बुद्धिरिति भावः ॥ ४७ ॥

प्रकृतेरीश्वराधीनं पुरुषाय प्रवर्तनम्।
ततोऽष्टादशतत्त्वानि द्वितीयेऽस्मिन्निरूपितम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्यात्मारामभगवत्पादशिष्यहरिप्रसादकृतायां सांख्यसूत्रवृत्तौ प्रधानकार्य्याध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तं महाभूतोत्पादमाह—

"अविशेषाद्विशेषारम्भः" ॥ १ ॥

अविशेषात्=शान्तघोरमूढतालक्षणविशेषरहितात्तन्मात्रपञ्चकाद्भूतसूक्ष्माद् विशेषारम्भः=विशेषाणां=शान्तघोरमूढतालक्षणाविशेषवतां व्योमानिलतेजोऽप्पृथिवीनां पञ्चमहाभूतानामारम्भः=उत्पाद इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु महाभूतपञ्चकात्कस्य पुनरुत्पादः ? तत्राह—

"तस्माच्छरीरस्य" ॥ २ ॥

तस्मात्=महाभूतपञ्चकाच्छरीरस्य=स्थूलस्यास्य शरीरस्यारम्भ इत्यर्थः॥ २॥

ननु स्थूलस्यास्य दृष्टनष्टप्रायत्वादशरीरः पुमान् कथं भोगापवर्गाय देहाद्देहान्तरं गच्छेत् ? तत्राह—

"तद्बीजात्संसृतिः"॥ ३ ॥

तद्बीजात्=तस्य स्थूलशरीरस्य बीजं=निमित्तं यत् साहङ्कारबुद्धीन्द्रियतन्मात्रसप्तदशकारब्धं साशयं लिङ्गशरीरम् । तस्मादस्य भोक्तुरात्मनः संसृतिः=ऐहिकामुष्मिका गतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु किं पर्य्यन्तं महदादयः शरीरमारभन्ते? तत्राह—

"आ विवेकाच्च प्रवर्तनमविशेषाणाम्" ॥ ४ ॥

आविवेकाच्च=चोऽवधारणे । विवेकप्रत्ययपर्य्यन्तमेवाविशेषाणां=शान्तघोरमूढता लक्षणविशेषरहितानां महदादीनां प्रवर्तनं=शरीरारम्भाय प्रवर्तनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु कुत एतदवगम्यते ? तत्राह—

"उपभोगादितरस्य" ॥ ५ ॥

इतरस्य=अनुत्पन्नविवेकप्रत्ययस्य पुरुषस्योपभोगात्=प्रकृत्या सांसारिक-भोगावश्यंभावादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु संसृतिवेलायामस्य भोक्तुरात्मनः सुखदुःखोपभोगो भवति न वा? तत्राह—

"सम्प्रति परिमुक्तो द्वाभ्याम्" ॥ ६ ॥

सम्प्रति=संसृतिवेलायां पुरुषो द्वाभ्यां सुखदुःखाभ्यां परिमुक्तः=सर्वतो मुक्तः=निर्मुक्तो भवतीत्यर्थः ।

सम्मूर्च्छितत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु यस्माल्लिङ्गशरीरादस्य पुंसः संसृतिस्तस्य स्थूलशरीरात्को विशेषः? तत्राह—

"मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा" ॥ ७ ॥

स्थूलं=स्थूलं शरीरं प्रायशः=बाहुल्येन मातापितृजं=योनिजं भवति।सर्गादावयोनिजस्यापि स्मरणात् प्रायश इत्युक्तम् । इतरत्=सूक्ष्मं शरीरं तु न तथा=न मातापितृजमित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु तथापि भोगायतनत्वं कस्य ? तत्राह—

"पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्य्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य" ॥ ८ ॥

पूर्वोत्पत्तेः=पूर्वं=सर्गादावेवोत्पत्तिः=जन्म यस्य,तस्य लिङ्गशरीरस्यैकस्य=प्रतिपुरुषं नियमेनैकस्यैव भोगात्=सुखदुःखानुभवात् तत्कार्य्यत्वं=भोगायतनत्वम् । भोगकर्तव्यताया अत्रैव युक्तत्वात् । नेतरस्य=स्थूलशरीरस्येत्यर्थः ।

मृतशरीरे व्यभिचारादिति भावः ॥ ८ ॥

ननु किं तल्लिङ्गशरीरं? तत्राह—

"सप्तदशैकं लिङ्गम्" ॥ ९ ॥

सप्तदश=एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चतन्मात्राणिभूतसूक्ष्माणि, साहङ्कारा बुद्धिश्चेति सप्तदश मिलित्वा लिङ्गं=लिंगशरीरम् । तच्चैकं=प्रतिपुरुषमेकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु लिङ्गशरीरस्य तस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् कथं देवतिर्यगादिभेदेन भेदः? तत्राह—

"व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात्" ॥ १० ॥

व्यक्तिभेदः=व्यक्तेर्लिङ्गशरीरस्य भेदः कर्मविशेषात्=जीवानामदृष्टविशेषादित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु तथापि लिङ्गशरीरस्य भोगायतनत्वे तत्रैव शरीरव्यवहारे स्थूलेऽस्मिन् लोकसिद्धः शरीरव्यवहारः कथं स्यात्? तत्राह—

"तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात्तद्वादः" ॥ ११ ॥

तदधिष्ठानाश्रये=तस्य कर्मविशेषस्य यदधिष्ठानं बुद्धितत्त्वं, तस्याश्रये लिङ्गशरीरे तद्वादात्=तस्य शरीरस्य वादः=व्यवहारस्तद्वादस्तस्माद् देहे=लिङ्गशरीरस्याश्रयीभूते स्थूलशरीरेऽपि तद्वादः=शरीरव्यवहार इत्यर्थः॥ ११ ॥

नन्वस्तु तर्हि बुद्धित एव पुरुषस्य भोगः, कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेन, तत्राह—

"न स्वातन्त्र्यात् तदृते, छायावच्चित्रवच्च" ॥ १२ ॥

तदृते=लिंगशरीरं विना न स्वातन्त्र्यात्=स्वतन्त्रतया बुद्धिसत्त्वमवस्थातुमर्हति, दूरे ततो भोगः । तत्रोदाहरणं, छायावच्चित्रवच्च=यथाश्रयं विना छाया चित्रश्च न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्तु तर्हि लिंगशरीरेणैव पुरुषस्य भोगः, कृतं स्थूलशरीरेण, तत्राह—

"मूर्त्तत्वेऽपि न संघातयोगात् तरणिवत्" ॥ १३ ॥

स्वातन्त्र्यादिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । मूर्त्तत्वेऽपि=लिङ्गशरीरस्य स्थूलशरीरवन्मूर्त्तत्वेऽपि न तेन स्वातन्त्र्यात् पुरुषस्य भोगः संभवति । किन्तु संघातयोगात्=स्थूलशरीरसंबन्धात् । तत्रोदाहरणं तरणिवत्=यथा संघातयोगादेव सहस्ररश्मितो भोग इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु तत्सूक्ष्मं शरीरं किं परिमाणं ? तत्राह—

"अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः ॥ १४ ॥

न इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तत्=लिङ्गशरीरमणुपरिमाणं न, किन्तु मध्यमपरिमाणम् । कुतः ? कृतिश्रुतेः= **'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च'** इति तत्कृतेः=करणस्य=निर्माणस्य=श्रुतेः=श्रवणादित्यर्थः ॥ १४ ॥

मध्यमपरिमाणत्वे हेत्वन्तरमाह—

"तदन्नमयत्वश्रुतेश्च" ॥ १५ ॥

'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाग्' इति तस्य लिङ्गशरीरस्यांशतोऽन्नमयत्वस्य=अन्नसंसृष्टसजातीयांशप्रचुरत्वस्य श्रवणाच्च मध्यमपरिमाणं तदित्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु भवतु मध्यमपरिमाणं लिङ्गम् । तथाप्यचेतनानि तानि किमर्थं संसरंति ? तत्राह—

"पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवत्" ॥ १६ ॥

पुरुषार्थं=पुरुषाणां भोगापवर्गार्थं लिङ्गानां=लिङ्गशरीराणां संसृतिः=ऐहिकामुष्मिकागतिः । तत्रोदाहरणं सूपकारवत्=यथा राज्ञः सूपकाराणां पाकशालायां गतिस्तदर्थमेव भवति नात्मार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं लिङ्गशरीरं स्वरूपपरिमाणाभ्यां विचार्य्य स्थूलशरीरं विचारयन्नाह—

"पाञ्चभौतिको देहः" ॥ १७ ॥

पाञ्चभौतिकः=व्योमानिलतेजोऽप्पृथिवीनां पञ्चभूतानां परिणामो देहः=स्थूलशरीरमित्यर्थः ॥ १७ ॥

मतान्तरमाह—

१ मुं०२ खं० १—३॥ २ छां०प्रपा० ६—खं० ५ ।

"चातुर्भौतिकमित्येके ॥ १८ ॥

चातुर्भौतिकं=व्योमापहाय चतुर्णां भूतानां परिणामः स्थूलदेह इत्येके इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अपरं मतमाह—

" ऐकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥

एकभूतस्य पृथिवीमात्रस्य परिणामः स्थूलो देह इत्यपरे इत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रसंगाद्देहचैतन्यवादं निरस्यति ।

"न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः" ॥ २० ॥

प्रत्येकादृष्टेः=पृथक्कृतेषु भूतेष्वेकैकस्मिन् चैतन्यादर्शनाद् भौतिकस्य देहस्य न सांसिद्धिकं=न स्वाभाविकं चैतन्यं, किन्तु पुरुषोपाधिकमित्यर्थः ॥ २० ॥

स्वाभाविके चैतन्ये बाधकान्तरमाह—

"प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च" ॥ २१ ॥

आदिना सुषुप्तेः संग्रहः । देहस्य स्वाभाविके चैतन्येऽभ्युपगमे प्रपञ्चे= जगत्यां मरणस्य सुषुप्तेश्चाभावः प्रसज्येतेत्यर्थः ।

स्वभावसिद्धस्य चैतन्यस्याशक्यलोपतया कस्यापि सुषुप्तिमरणे न स्यातामिति भावः ॥ २१ ॥

यदुक्तं प्रत्येकादृष्टेरिति, तत्राशंक्य दृष्टान्तवैषम्येण निराचष्टे ।

"मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः" ॥ २२ ॥

मदशक्तिवत्=ननु यथा मदशक्तिः प्रत्येकद्रव्यावृत्तिरपि मिलितेषु तेषूद्भवति, तथा प्रत्येकभूतादृष्टमपि चैतन्यं मिलितेषु तेषूद्भविष्यतीति चेद्= यद्युच्यते, तदा न=न वाच्यम् । कुतः? प्रत्येकपरिदृष्टे=यतस्तत्रापि सूक्ष्मतया प्रत्येकं मादकत्वे परिदृष्टे सति सांहत्ये=समुदाये तदुद्भवः=तस्या मदशक्तेरुद्भवः=प्रभवो ननु प्रत्येकादृष्टेरित्यर्थः ॥ २२ ॥

नन्वस्तु देहस्य पुरुषोपाधिकं चैतन्यं, तथापि पुरुषस्य तस्य मुक्तिं कथं स्यात् ? तत्राह—

"ज्ञानान्मुक्तिः" ॥ २३ ॥

ज्ञानात्=सत्त्वपुरुषयोर्विवेकज्ञानान्मुक्तिः=शरीरसंबन्धहेतुकस्य त्रिविधदुःखस्यात्यन्तनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु बन्धः कथं ? तत्राह—

" बन्धो विपर्य्ययात्" ॥ २४ ॥

विपर्य्ययात्=विवेकज्ञानविपरीतादविवेकाद्बन्धः=शरीरसंबन्धहेतुकदुःखत्रययोग इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु ज्ञानान्मुक्तिरित्ययुक्तं, कर्मणोऽपि तत्र हेतुत्वात, तत्राह—

"नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ" ॥ २५ ॥

नियतकारणत्वात्=ज्ञानस्य मुक्तिं प्रति नियमेन कारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ=न मोक्षोपजनने तस्य कर्मणा समुच्चयः, कदाचिज्ज्ञानात्कदाचित्कर्मण इति विकल्पो वेत्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च ।

"स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य" ॥ २६ ॥

पूर्वसूत्रात्समुच्चयविकल्पौ विभक्तिविपरिणामेनानुवर्तेते । नोभयोः=ज्ञानकर्मणोर्विकल्पसमुच्चयाभ्यां पुरुषस्य मुक्तिः । किन्तु, ज्ञानादेव । '**तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय**' इतिश्रुतेः । तत्रोदाहरणं स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां=यथा मायिकामायिकाभ्यां=कल्पिताकल्पिताभ्यां स्वप्नजागराभ्यां=स्वप्नजागरपदार्थाभ्यां, विकल्पिताभ्यां वा समुच्चिताभ्यां वा, न पुरुषस्य बुभुक्षातो मुक्तिः, किन्तु जागरपदार्थादेव, तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

---

१ यजुः— अ० ३१—मं० १८।

ननु माभूतां नित्येन कर्मणा ज्ञानस्य विकल्पसमुच्चयौ । नैमित्तिकेन तु तौ किं न स्यातां ? तत्राह—

"इतरस्यापि नात्यन्तिकम्" ॥ २७ ॥

इतरस्यापि=नित्यवन्नैमित्तिकस्यापि कर्मणो नात्यन्तिकं=नान्तमतिक्रान्तं फलम् । अतस्तेनापि विकल्पसमुच्चयौ ज्ञानस्य नेत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु माभूतां नैमित्तिकेनापि कर्मणा ज्ञानस्य विकल्पसमुच्चयौ । काम्येन कर्मणा सेत्स्यतः, तत्राह—

"सङ्कल्पितेऽप्येवम्" ॥ २८ ॥

नात्यन्तिकमित्यनुवर्तते । संकल्पितेऽपि=काम्ये कर्मण्यप्येवं=नित्यनैमित्तिककर्मवन्नात्यन्तिकं फलम् । अतस्तेनापि तस्य तौ न स्त इत्यर्थः ॥२८॥

नन्वेवं यस्य मोक्षोपजनने केनापि कर्मणा विकल्पसमुच्चयौ नस्त स्तज्ज्ञानं कुतो जायतां ? तत्राह—

"भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत्" ॥ २९ ॥

सर्वं=निखिलं वेदोक्तं कर्म कुर्वतः शुद्धस्य=शुद्धान्तःकरणस्य भावनोपचयात्=भावना=ध्यानं, तस्योपचय उत्कर्षस्तस्माज्ज्ञानं जायते इति शेषः। तत्रोदाहरणं प्रकृतिवत्=प्रकृत्या शुद्धान्तःकरणवादित्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु किं तद्ध्यानं ? तत्राह—

"रागोपहतिर्ध्यानम्" ॥ ३० ॥

रागोपहतिः=चित्तचाञ्चल्यहेतुविषयानुरागो रागः, तस्योपहतिः=अभिभवो ध्यानमित्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु कुतो ध्यानस्य सिद्धिः ? तत्राह—

"वृत्तिनिरोधात्तत्सिद्धिः" ॥ ३१ ॥

वृत्तिनिरोधात्=प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः पञ्च वृत्तय, स्तासां

विषयानुरागहेतूनां निरोधात्तत्सिद्धिः=तस्य ध्यानस्य सिद्धिः=निष्पत्तिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु वृत्तिनिरोधस्य सिद्धिः कुतः ? तत्राह—

"धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः" ॥ ३२ ॥

धारणासनस्वकर्मणा=वक्ष्यमाणलक्षणेन धारणाध्यानस्वकर्मणा तत्सिद्धिः=तस्य वृत्तिनिरोधस्य सिद्धिः=निष्पत्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

धारणां लक्षयति ।

"निरोधश्छर्दिविधारणाभ्याम्" ॥ ३३ ॥

छर्दिविधारणाभ्यां=रेचनं छर्दिस्तेन पूरणस्यापि संग्रहः।स्तम्भनं विधारणं, ताभ्यां यः प्राणस्य निरोधः सा धारणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आसनं लक्षयति ।

"स्थिरसुखमासनम्" ॥ ३४ ॥

यद्यपि स्वस्तिकादिभेदेनासनं बहुविधं,तथापि यत् स्थिरसुखं=स्थिरं सत्सुखप्रदं, तदेवासनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्वकर्म लक्षयति ।

"स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम्" ॥ ३५ ॥

स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम्=आश्रमाश्चत्वारस्तत्रस्वस्वाश्रमस्य वेदेन विहितानां कर्मणां यथाशास्त्रमनुष्ठानं स्वकर्मेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

वृत्तिनिरोधस्योपायान्तरमाह—

" वैराग्यादभ्यासाच्च " ॥ ३६ ॥

समुच्चये चः । दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यं वैराग्यम् । स्थितौ यत्नोऽभ्यासः, ताभ्यां समुच्चिताभ्यां वृत्तिनिरोध इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

'बन्धो विपर्य्ययात्' इत्युक्तं, तत्र विपर्य्ययभेदानाह—

" विपर्य्ययभेदाः पञ्च " ॥ ३७ ॥

---

१ सां०अ० ३ सू० २४ ।

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च विपर्ययभेदाः=विपर्य्ययस्य=विवेकज्ञानविपरीतस्याविवेकस्य भेदा इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

विपर्य्ययस्य भेदानुक्त्वा तत्कारणभूतामशक्तिमाह—

" अशक्तिरष्टाविंशतिधा " ॥ ३८ ॥

अष्टाविंशतिधा=एकादशेन्द्रियाणि, तेषां वैकल्यादेकादशधा, सप्तदश तुष्टिसिद्धी, तयोर्विपर्ययात् सप्तदशधेति मिलित्वाऽष्टाविंशतिधाऽशक्तिः=बुद्धेरशक्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ययोर्विपर्य्ययात्सप्तदशधा बुद्धेरशक्तिस्ते तुष्टिसिद्धी सूत्रद्वयेनाह—

" तुष्टिर्नवधा " ॥ ३९ ॥

स्पष्टम् । नवधात्वं वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

" सिद्धिरष्टधा " ॥ ४० ॥

स्पष्टम् । अष्टधात्वं वक्ष्यति ॥ ४० ॥

' [1]**विपर्ययभेदाः पञ्च** ' इत्युक्तं, तत्रावान्तरभेदान् निरूपयति ।

" अवान्तरभेदाः पूर्ववत् " ॥ ४१ ॥

पूर्ववत्=यथा पूर्वं विपर्ययस्य पञ्च भेदा उक्तास्तथाऽवान्तरभेदाः=विषयभेदादवान्तरभेदा अपि द्वाषष्टिरवगन्तव्या इत्यर्थः ।

तत्राव्यक्तमहदहंकारतन्मात्रेष्वष्टास्वनात्मस्वात्मख्यातिरविद्या तमोऽष्टधा ८ अणिमाद्यष्टविधैश्वर्य्येष्वणुरस्मि, महानस्मीति तादात्म्याभिमानोऽस्मितामोहोऽष्टधा ८ दिव्यादिव्यभेदेन दशविधेषु शब्दादिविषयेषु लोभो रागो महामोहो दशधा १० अस्मिताया अष्टौ ये विषया, ये च रागस्य दशविषयास्तद्विघातकेषु क्रोधो द्वेषस्तामिस्रोऽष्टादशधा १८ तेषामेवाष्टादशानां विनाशस्यानुसन्धानाज्जायमानस्त्रासोऽभिनिवेशोऽन्धतामिस्रोऽष्टादशधा १८ इति द्वाषष्टिभेदो विपर्यय इति भावः ॥ ४२ ॥

अशक्तेरष्टाविंशतिधात्वमवधारयति ।

---

[1] सां० अ० ३ सू० ३७ ।

"एवमितरस्याः" ॥ ४२ ॥

एवं=विपर्ययवदितरस्याः=अशक्तेरप्यष्टाविंशतिरवान्तरभेदा अवगन्तव्या इत्यर्थः ।

ते च भेदा अष्टात्रिंशत्तमे सूत्रे उक्ता इति ध्येयम् ॥ ४२ ॥

तुष्टेर्नवधात्वमाह–

"आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः" ॥ ४३ ॥

आध्यात्मिकादिभेदात्=आत्मानमधिकृत्य प्रवर्तन्ते इत्याध्यात्मिक्यः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याश्चतस्रस्तुष्टय आदौ यस्य पारसुपारपारापारानुत्तमाम्भोत्तमाम्भाख्यपञ्चविधतुष्टिभेदस्य, स तथा, तस्मात् नवधा=नवप्रकारा तुष्टिरित्यर्थः ।

विवेकसाक्षात्कारपर्यन्तः सर्वोऽपि परिणामः प्रकृतेरेव, तच्च प्रकृतिरेव करोति, अहन्तु कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभावनाद्यः परितोषः सा प्रकृत्याख्या तुष्टिः। इयश्चाम्भ इत्युच्यते। ततश्च प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमित्युच्यते । तदनु प्रव्रज्यायां बहुकालं योगानुष्ठानेन या तुष्टिः सा कालाख्या ओघ इत्युच्यते । पश्चात् प्रसंख्यानापरनामधेयविवेकख्यातिपरप्रकाष्ठारूपे धर्ममेघसमाधौ सति या तुष्टिः सा भाग्याख्या वृष्टिरित्युच्यते। ता एताश्चतस्र आध्यात्मिक्यः । यास्तु शब्दादिषु पञ्चसु बाह्यविषयेष्वर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते ता यथाक्रमं पारसुपारपारापारानुत्तमाम्भोत्तमाम्भा इत्याख्यायन्ते । ताश्चैता बाह्यविषयत्वाद् बाह्याः पञ्च तुष्टय इति नवधा तुष्टिरिति भावः ॥ ४३ ॥

सिद्धेरष्टधात्वमाह–

"ऊहादिभिः सिद्धिः" ॥ ४४ ॥

आदिपदेन 'शब्दाध्ययनसुहृत्प्राप्तिदानदुःखविघातानां संग्रहः। तत्र विहन्यमानस्य दुःखस्य त्रयत्वात्तद्विघाता अपि त्रय इतीमा मुख्यास्तिस्रः सि–

द्धयः तदुपायभूतास्त्वितराः पञ्च गौण्य इत्येवमूहादिभिर्भेदैरष्टधा सिद्धिरित्यर्थः ।

उपदेशादिकं विनैव प्रागभ्यासवशात् तत्वस्य स्वयमूहनमूहः १ अन्यदीयपाठमाकर्ण्य स्वयं वा शास्त्रमाकलय्य यज्ज्ञानं जायते तच्छब्दः २ शिष्याचार्य्यभावेन शास्त्राध्ययनाज्जायमानं ज्ञानमध्ययनं ३ स्वयमुपदेशार्थं गृहागतात्परमकारुणिकाज्ज्ञानलाभः सुहृत्प्राप्तिः ४ धनादिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभो दानमित्युपायभूताः पञ्च सिद्धयः । आध्यात्मिकादिदुःखत्रयविघातात्मिकाः फलभूतास्तिस्रः सिद्धय इत्यष्टौ ता इति भावः ॥ ४४ ॥

ननूहादिपञ्चकं सिद्धिहेतुत्वात्सिद्धिरित्युक्तमयुक्तम् । तप आदेरपि तद्धेतुत्वात, तत्राह—

"नेतरादितरहानेन विना" ॥ ४५ ॥

सिद्धिरिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । नेतरात्सिद्धिः=ऊहादिपञ्चकेतरात्तप आदेर्जायमाना सिद्धिर्न सिद्धिः, किन्तु सिद्ध्याभासः।कुतः? इतरहानेन विना=विपर्ययस्य हानमितरहानं, तेन विना=विपर्ययविनाशमन्तरैव जायमानत्वादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवमन्तःसृष्टिभेदानुक्त्वा बाह्यसृष्टिभेदानाह—

"दैवादिप्रभेदा" ॥ ४६ ॥

सृष्टिरित्यग्रिमसूत्रादनुकृष्यते । मानुष्यभेदस्य तैर्य्यग्यौनभेदस्य चादिपदेन परिग्रहः । प्रभेदोऽवान्तरभेदः । दैवादिः प्रभेदो यस्याः सा तथा भौतिकी सृष्टिरित्यर्थः ।

तत्र दैवी सृष्टिरष्टविधा । तैर्य्यग्योनिः पञ्चविधा । मानुषी चैकविधेति भाष्यम् ॥ ४६ ॥

ननु किमर्थमेषा सर्वा सृष्टिः किमवधिका च? तत्राह—

"आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात्" ॥ ४७ ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तम्=आदिमो ब्राह्मणवर्णो ब्रह्मा, स्तम्बः स्थावरः, ब्राह्मणादि स्थावरान्ता सृष्टिः=यावती भौतिकी सृष्टिः, सा सर्वाऽभौतिकसृष्टिवत् तत्कृते=पुरुषकृते वेदितव्या । साऽप्याविवेकात्=यावद्विवेकज्ञानं न जायते तावदेवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तत्रविस्पष्टप्रतिपत्तये स्वयं तद्विभागमाह—

"ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला" ॥ ४८ ॥

सृष्टिरित्यनुवर्तते।सत्त्वविशाला=सत्त्वं विशालं=बृहद् रजस्तमसीच लघुनी यस्यां सृष्टौ, सा तथा=सत्त्वगुणबहुला, सृष्टिः=या सृष्टिः, सोर्ध्वम्=ऊर्ध्वगतिका दैवीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

"तमोविशाला मूलतः"॥ ४९ ॥

सृष्टिरित्यनुवर्तते । तमोविशाला=तमोगुणबहुला या सृष्टिः सा मूलतः=मूलगा=शिफगेति यावत् । पश्वादिस्थावरान्ता तैर्य्यग्योनीत्यर्थः ॥४९॥

मध्येरजोविशाला" ॥ ५० ॥

सृष्टिरित्यनुवर्तते । रजोविशाला=रजोगुणबहुला या सृष्टिः सा मध्ये=नोर्ध्वं न मूलतः,किन्तूभयोर्मध्ये वर्तमाना मध्यगतिका मानुषीत्यर्थः॥५०॥

ननु कस्मादीदृग्विचित्रसृष्ट्यै प्रकृतेश्चेष्टा ? तत्राह—

" कर्मवैचित्र्यात्प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् " ॥ ५१ ॥

कर्मवैचित्र्यात्=पुरुषादृष्टवैलक्षण्यात्, प्रधानचेष्टा=विचित्रसृष्ट्यैप्रकृतेर्व्यापृतिः । गर्भदासवत्=यथा दास्यवासनावैचित्र्याद्गर्भदासस्य = गर्भादारभ्य सेवकस्य पुरुषसेवायै विचित्रा चेष्टेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

नन्वेवन्तर्हि पुरुषस्यास्य कर्मवैचित्र्यादूर्ध्वगतिलाभेनैव कृतार्थत्वमस्तु किं मोक्षेण ? तत्राह—

"आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेयः" ॥ ५२॥

तत्रापि=ऊर्ध्वगतिलाभेऽप्युत्तरोत्तरयोनियोगात्=उत्तरस्मादुत्तरस्य योनेः

सम्बन्धादावृत्तिः=पुनरावृत्तिरस्ति । तस्मादुत्तरोत्तरगतिलाभोऽपि हेयः=मुमुक्षुभिस्त्याज्य इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च ।

समानं जरामरणादिजं दुःखम्" ॥ ५३ ॥

हेय इत्यनुवर्तते । यत इतिशेषणीयम्, आदिना शोकमोहादयो ग्राह्याः। यस्माज्जरामरणादिजं दुःखं समानम्=ऊर्ध्वाधोमध्यगानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानां सर्वेषां जीवानामविशिष्टम् । तस्मादप्युत्तरोत्तरगतिलाभो मुमुक्षुभिर्हेय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

नन्वस्तु तर्हि कारणलयादेव कृतार्थत्वं, तत्राह—

" न कारणलयात्कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात् " ॥५४॥

कारणालयात्=कारणे=प्रकृतौ लयादपि न कृतकृत्यता=कृतार्थत्वमस्य पुंसः संभवति । कुतः ? मग्नवदुत्थानात्=जलनिमग्नपुरुषोत्थानवत्पुनरुत्थान संभवादित्यर्थः ।

यस्य विवेको न जातः, केवलं वैराग्यं वर्तते, तस्यात्मबुद्ध्योपास्यमानायां प्रकृतौ लय इति द्रष्टव्यम् ॥ ५४ ॥

नन्वखिलकारणं प्रकृतिः कस्मादात्मलीनं पुमांसं पुनरुत्थानेन योजयति ? तत्राह—

"अकार्य्यत्वेपि तद्योगः पारवश्यात्" ॥ ५५ ॥

अकार्यत्वेपि=निखिलकारणत्वेऽपि प्रकृतेः पारवश्यात्=पर ईश्वरस्तदधीनत्वाद्यथानियमं पुरुषस्य तद्योगः=तया प्रकृत्या पुनरुत्थानयोगः संभवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु कुलवधूरिव जगज्जननी प्रकृतिः कथं परस्य वशवर्तिनिस्यात ? तत्राह—

"सहि सर्ववित् सर्वकर्ता" ॥ ५६ ॥

हि=यस्मात् स=परः परमेश्वरः । सर्ववित्=सर्वज्ञः । सर्वकर्ता=सर्वस्य जगतः पितेत्यर्थः ।

तेन प्रकृतेस्तद्वशवर्तिनीत्वे न कश्चिद्दोष इति भावः ॥ ५६ ॥

नन्वनुमानतः केवलं परसामान्यस्य सिद्धिर्जायते, नत्वीदृशेश्वरस्य, तत्राह—

"ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा" ॥ ५७ ॥

ईदृशेश्वरसिद्धिः=ईदृशस्य=प्रकृतिनियन्तुरीश्वरस्य=सर्वज्ञेश्वरस्य सिद्धिः=ज्ञप्तिःसिद्धा=वेदमात्रजन्येत्यर्थः ।

तथा च तत्रभवान् वेदः । यजुः श्वेताश्व० अ० ६ मं० १६ ।

"स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः" ॥ १६ ॥ इति ॥ ५७ ॥

नन्वस्तु परवशवर्तिनी प्रकृतिस्तथापि जीवसृष्टिरिव तत्सृष्टिरात्मकृते किन्न भवेत् ? तत्राह—

"प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वा-दुष्ट्रकुङ्कुमवहनवत्" ॥ ५८ ॥

एवार्थोऽपिः। परार्थमित्यस्याग्रे योजयितव्यः।प्रधानसृष्टिः परार्थमेव भवितुमर्हति न स्वार्थम् । कुतः? स्वतोऽभोक्तृत्वात्=स्वयं तस्य भोक्तृत्वाभावात् । तत्र निदर्शनमुष्ट्रकुंकुमवहनवत्=यथोष्ट्रः परार्थमेव कुङ्कमं वहति न स्वार्थमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

ननु तथाप्यचेतना प्रकृतिः कथं परवशवर्तिनी सत्यपि परार्थं चेष्टेत? तत्राह—

"अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य" ॥ ५९ ॥

प्रधानस्य=प्रकृतेरचेतनत्वेपि=चेतनत्वाभावेऽपि चेष्टितं=पुरुषकृतेजगत्सर्जनलक्षणो व्यापारविशेष उपपद्यते। क्षीरवत्=यथा परवशवर्तिनः क्षीरस्याचेतनत्वेऽपि वत्सार्थं चेष्टितमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

निदर्शनान्तरमाह—

"कर्म वद्दृष्टेर्वा कालादेः" ॥ ६० ॥

आदिपदेनादृष्टस्य संग्रहः। प्रधानस्येत्यनुवर्तते। कालादेः कर्मवद्वा= यथा वा कालादेरचेतनत्वेऽपि परार्थं हेमन्तशिशिरादिलक्षणं कर्म=चेष्टितम्, तथा प्रधानस्यापि चेष्टितम्। कुतः ? दृष्टेः=दर्शनादित्यर्थः।

यथा दर्शनश्चान्यत्र कल्पनमिति भावः ॥ ६० ॥

नन्वचेतनायाः प्रकृतेर्ममेदं कर्तव्यमित्यनुसन्धानाभावात्कथं परार्थ-चेष्टितं स्यात् ? तत्राह—

"स्वभावाच्चेष्टितमनभिसन्धानाद्भृत्यवत्" ॥ ६१ ॥

प्रधानस्येत्यनुवर्तते। स्वभावात्=निसर्गतः प्रधानस्य चेष्टितं=परार्थचेष्टनमनभिसन्धानात्=अभिसन्धानमत्रानुसन्धानम्, न 'ममेदं कर्तव्यम्' इत्यनुसन्धानात्। भृत्यवत्=यथा भृत्यस्य=गर्भदासस्य स्वभावादेव स्वामिकृते चेष्टितं नाभिसन्धानादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

समाधानान्तरमाह—

"कर्माकृष्टेर्वानादितः" ॥ ६२ ॥

प्रधानस्य चेष्टितमिति पदद्वयमनुवर्तते। अनादितः कर्माकृष्टेर्वा= संसारस्यानादित्वादनादीनि कर्माणि, तेषामनादित्वात्तैराकृष्टिः=आकर्षणमप्यनादि। तस्मादनादिभूतात्कर्मभिराकर्षणाद्वा प्रधानस्य चेष्टितमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

ननु स्वभावाद्वा कर्मभिराकर्षणाद्वा प्रधानस्य चेच्चेष्टितं, सृष्टिनिवृत्तिर्न स्यात्, तत्राह—

"विविक्तबोधात्सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य सूदवत्पाके" ॥ ६३ ॥

विविक्तबोधात्=प्रकृतितत्कार्येभ्यो विविक्तस्य पुरुषस्य बोधो विविक्तबोधः=सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययस्तस्मात्=तदुपजननात् प्रधानस्य=प्रकृतेःसृष्टिनिवृत्तिः=सर्जनलक्षणव्यापारस्य निवृत्तिर्भवति। सूदवत्पाके=यथा पाके निष्पन्ने सूदस्य=पाचकस्य पाकानुकूलव्यापारस्य निवृत्तिरित्यर्थः। चरिताधिकारत्वादिति भावः ॥ ६३ ॥

ननु प्रकृतेरेकत्वादुजातविविक्तबोधं प्रतीव तदितरं प्रत्यपि तस्याः सृष्टिनिवृत्तिः स्यात्, तत्राह—

" इतर इतरवत् तद्दोषात् " ॥ ६४ ॥

तद्दोषात्=तच्छब्दः प्रधानमाह। विविक्तबोधानुपजननलक्षणो दोषस्तद्दोषस्तस्मादितरः=विविक्तबोधरहितः पुमानितरवत्=अबुद्धवदवतिष्ठते। तेन तं प्रति न प्रधानस्य सृष्टिनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६४ ॥

ननु विविक्तबोधाच्चेत्सृष्टिनिवृत्तिस्तर्हि सैवापवर्गोऽस्तु कृतं तदन्येन तेन, तत्राह—

" द्वयोरेकतरस्य वौदासीन्यमपवर्गः " ॥ ६५ ॥

विविक्तबोधादित्यनुवर्तते। विविक्तबोधाद्द्वयोः=प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरेकतरस्य वा=द्वयोरेकस्य वा पुरुषस्य यदौदासीन्यं=एकाकिता=मिथोऽननुषङ्ग इति यावत्, सोऽपवर्गः=मोक्ष इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नन्वेवमेकस्मिन्नौदासीन्यंभजतःप्रधानस्यान्यस्मिन्नप्यौदासीन्यंस्यात्, तत्राह—

" अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते, प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्येवोरगः " ॥ ६६ ॥

अपि=एकमुपजातविविक्तबोधं प्रत्यौदासीन्यं भजदपि प्रधानमन्यसृष्ट्यु-

परागे=अन्यम्=अनुपजातविविक्तबोधं प्रति सृष्ट्युपरागे=सृष्ट्युपजनने न विरज्यते=नौदासीन्यं भजते । प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्येवोरगः=यथोरगः=रज्जुसर्पः प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्य=ज्ञातरज्जुस्वरूपस्य पुरुषस्यार्थमुदासीनोऽपि भयकम्पादिजनने नाप्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्य कृते विरज्यते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अनौदासीन्ये हेत्वन्तरमाह—

" कर्मनिमित्तयोगाच्च " ॥ ६७ ॥

अन्यसृष्ट्युपरागे न विरज्यते इत्यनुवर्तते । सृष्टौ कर्मलक्षणनिमित्तस्य सद्भावाच्चान्यसृष्ट्युपरागे न विरज्यते प्रकृतिरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु पुरुषान् प्रति प्रकृत्युपकारे किं तन्निमित्तं, येन प्रत्युपकारनिरपेक्षापि प्रकृतिः पुनःपुनः प्रवर्तते ? तत्राह—

" नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम् "॥६८॥

नैरपेक्ष्येऽपि=प्रत्युपकारापेक्षाभावेऽपि पुरुषान् प्रति प्रकृत्युपकारे=भोगापवर्गलक्षणे तस्मिन्नविवेको निमित्तमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

ननु तथापि प्रवृत्तिस्वभावायाः प्रकृतेर्विवेके सत्यपि निवृत्तिः कथमुपजायेत ? तत्राह—

"नर्तकीवत्प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारितार्थ्यात्" ॥६९॥

प्रवृत्तस्यापि=स्वभावतः प्रवृत्तिमतोऽपि प्रधानस्य निवृत्तिः=निवर्तनं जायते । कुतः ? चारितार्थ्यात्=कृतकार्य्यत्वात् । नर्तकीवत्=यथा पारिषदान् प्रति नृत्यप्रदर्शनाय प्रवृत्ताया नर्तक्याश्चारितार्थ्यान्निवृत्तिरित्यर्थः ॥६९॥

किञ्च ।

"दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलवधूवत्" ७०॥

समाधानान्तरसूचकोऽपिः । दोषबोधे=परिणामित्वदुःखात्मकत्वादयः प्रकृतिदोषास्तेषां बोधे=ज्ञाने जाते नोपसर्पणं=न पुनर्ज्ञातदोषं प्रति प्रवर्तनं प्रधानस्य संभवति । कुलवधूवत्=यथा परेण दोषस्य बोधे लज्जितायाः कुलीनस्त्रियाः पुनः परं प्रत्यनुपसर्पणमित्यर्थः ॥ ७० ॥

ननु प्रकृत्युपसर्पणानुपसर्पणाभ्याञ्चेत्पुरुषस्य बन्धमोक्षौ । तर्हि तस्य परिणामापत्तिस्तत्राह—

"नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते' ॥७१॥

अविवेकादृते=अन्तरेणाविवेकमेकान्ततः=परमार्थतः पुरुषस्य=जीवस्य बन्धमोक्षौ=बन्धो मोक्षश्च न=नस्त इत्यर्थः ।

अविवेकादेव तौ पुरुषस्येति भावः ॥ ७१ ॥

ननु पुरुषस्याविवेकादेव चेद् बन्धमोक्षौ न परमार्थतस्तर्हि परमार्थतः कस्य ? तत्राह—

"प्रकृतेराञ्जस्यात्ससङ्गत्वात्पशुवत्" ॥ ७२ ॥

बन्धमोक्षौ पूर्वसूत्रादनुवर्तेते । प्रकृतेराञ्जस्यात्=परमार्थतो बन्धमोक्षौ । कुतः ? ससङ्गत्वात्=बन्धमोक्षहेतुधर्माधर्मादिभिर्गुणैः संबन्धः सङ्गस्तद्वत्त्वात् । पशुवत्=यथा गुणसंबन्धवतः पशोः परमार्थतो बन्धो मोक्षश्चेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

ननु कतिभिर्गुणैः प्रकृतिरात्मानं बध्नाति मोचयति च ? तत्राह—

"रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोशकारवद्विमोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥

कोशकारवत्=यथा कोशकारः कीटविशेषः स्वगुणैरात्मानं बध्नाति तथा प्रधानं=प्रकृतिः सप्तभिः=धर्मवैराग्यैश्वर्य्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्यैः रूपैः=गुणैरात्मानं=स्वं बध्नाति । विमोचयति=मोचयति चैकरूपेण=एकेन विवेकज्ञानेन गुणेनेत्यर्थः ।

तत्राज्ञानमविवेक इति ध्येयम् ॥ ७३ ॥

नन्वेवमविवेकाद्बन्ध इति पूर्वोक्ता पञ्चमी नोपपद्येत, लोके गुणानां निमित्तकारणत्वस्यैव दृष्टेः, तत्राह—

"निमित्तत्वमविवेकस्येति न दृष्टहानिः" ॥ ७४ ॥

अविवेकस्य=पूर्वोक्तलक्षणस्याविवेकस्य पुरुषेषु बन्धादिकं प्रति निमित्तत्वं=निमित्तकारणत्वमवसेयमिति=अतो न दृष्टहानिः=लोके दृष्टस्य हानिर्नेत्यर्थः ।

निमित्तेऽपि पञ्चमी स्मरणादिति भावः ॥ ७४ ॥

ननु भवत्वविवेकात्पुरुषस्य बन्धादिकं, तथापि तन्निवर्तकस्य विवेकस्य सिद्धिः कथं स्यात् ? तत्राह--

"तत्त्वाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागाद्
विवेकसिद्धिः" ॥ ७५ ॥

नेति नेतीति त्यागात्=इदमर्थकमत्रेति पदम् । प्रकृत्यन्तानां चतुर्विंशतितत्त्वानां नेदमात्मा नेदमात्मेति=एवं प्रकारेण परित्यागात् तत्त्वाभ्यासात्=परिशिष्यमाणस्यात्मतत्त्वस्य पुनः पुनश्चिन्तनलक्षणादभ्यासादादरनैरन्तर्यदीर्घकालासेविताद्विवेकासिद्धिः=निरस्तसमस्तसंशयविपर्ययस्यात्मसाक्षात्कारलक्षणस्य विवेकस्य सिद्धिः=निष्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

ननु तत्वाभ्यासाच्चेद् विवेकस्य निष्पत्तिस्तर्ह्येकस्मिन् जन्मन्येव सर्वेषामभ्यासं कुर्वतां तन्निष्पत्तिः किंन स्यात् ? तत्राह --

"अधिकारिप्रभेदान्न नियमः" ॥ ७६ ॥

अधिकारिप्रभेदात=उत्तममध्यमाधमभेदेनाधिकारिणां भेदादभ्यासे क्रियमाणेऽपि न नियमः=नैकस्मिन् जन्मनि सर्वेषां विवेकनिष्पत्तिनियम॥इत्यर्थः॥

किन्तूत्तमानामेवेति भावः ॥ ७६ ॥

ननु विवेकनिष्पत्त्याऽविवेकनिवृत्तौ तदविनाभूतनिःशेषदुःखनिवृत्तेर्विवेकिनः पश्चादुपभोगो न स्यात्, तत्राह—

"बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः" ॥ ७७ ॥

उत्तमविवेकतो बाधितानामनुवृत्तिर्न भवतीति मध्यपदमुपात्तम् । अपिशब्दो मुक्तिसमुच्चायको भिन्नक्रमः । मध्यविवेकतः=मन्दमध्योत्तमभेदाद्

विवेकोऽपि त्रिविधः । तत्र मध्यावस्थाद् विवेकाद् बाधितानुवृत्त्या=बाधितानां दुःखादीना मारब्धबलेनानुवृत्त्योपभोगोऽपि=भोगोऽपि संभवतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

ननु विवेके सत्यपि चेदुपभोगस्तदा विवेकेन किं कृतं ? तत्राह—

"जीवन्मुक्तश्च" ॥ ७८ ॥

अप्यर्थश्चः । बाधितानुवृत्त्योपभोगं कुर्वाणोऽपिविवेकमाहात्म्याज्जीवन्मुक्तः=जीवन् सन् मुक्त इव भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

ननूपभोगं कुर्वाणोऽपि जीवन्मुक्त इति न सिध्यति, तत्राह—

"उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः" ॥ ७९ ॥

उपदेश्योपदेष्टृत्वात्=लोकवेदयोरुपदेश्योपदेष्टृभावस्य दर्शनात् तत्सिद्धिः=तस्य जीवन्मुक्तस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

मन्दविवेकस्योपदेश्यत्वादुत्तमविवेकस्य चोपदेष्टृत्वासंभवादर्थादुपदेष्टा मध्यविवेको जीवन्मुक्त इति भावः ॥ ७९ ॥

नन्वनुमानमेतन्न श्रुतिस्तत्राह—

"श्रुतिश्च" ॥ ८० ॥

'तस्य तावदेव चिरम्'[1] इति श्रुतिश्च जीवन्मुक्तस्य सद्भावे प्रमाणमित्यर्थः ॥ ८० ॥

विपक्षे दण्डमाह—

" इतरथाऽन्धपरम्परा " ॥ ८१ ॥

इतरथा=जीवन्मुक्तानङ्गीकारेऽन्धपरम्परा=उपदेष्टुरभावादन्धपरंपरापत्तिरित्यर्थः ।

सम्यग्विवेकचक्षूरहितत्वादन्धोगुरुस्तच्छिष्योऽपि तथात्वात्तथा, एवमग्रेऽपीत्यन्धपरम्परेति भावः ॥ ८१ ॥

---

१ छां० प्र० ६ खं० १४ + २ ।

ननु विवेकसाक्षात्कारेण निवृत्तायां प्रकृतौ कथं पुनर्जीवन्मुक्तस्तिष्ठेत ? तत्राह—

" चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः " ॥ ८२ ॥

चक्रभ्रमणवत्=यथा दण्डेन भ्राम्यमाणं चक्रं निवृत्तेऽपि दण्डे भ्रमणवदवतिष्ठते, तथायं धृतशरीरः=निवृत्तायां प्रकृतौ प्रारब्धकर्मणा धृतशरीरस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु तथापि जीवन्मुक्तस्य भोगादिवासनाक्षये शरीरधारणं न सिध्यति, तत्राह—

" संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः " ॥ ८३ ॥

शरीरधारणहेतवो ये विषयभोगादिसंस्कारास्तेषां लेशः=आभासस्तस्मात्=विषयभोगादिवासनाभासात्तत्सिद्धिः=तस्य शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

सम्प्रति भोगेन प्रारब्धकर्मक्षये परममुक्तिमुपसंहरन्नाह—

" विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यो
नेतरान्नेतरात् " ॥ ८४ ॥

अध्यायपरिसमाप्तिवचना वीप्सा । विवेकात्=आत्मसाक्षात्कारलक्षणात्सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ=बाधिताबाधितसाधारण्येनाखिलदुःखनिवृत्तौ सत्यां पुरुषः कृतकृत्यः=कृतकार्य्यः=मुक्तो भवति नेतरात्=नेतरस्मात्केवलात्कर्मण इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

स्थूलं लिंगं तथा सृष्टिर्नाना वैराग्यसाधनम् ।
विवेकोऽथ द्वयी मुक्तिः सम्यगस्मिन्निरूपितम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्यात्मारामभगवत्पादशिष्यहरिप्रसादकृतायां सांख्यसूत्रवृत्तौ वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥३॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

ननु कस्मात्स विवेको जायते येन निःशेषदुःखनिवृत्तिः ? तत्राह—

"राजपुत्रवत् तत्त्वोपदेशात्" ॥ १ ॥

विवेक इति विपरिणम्यानुवर्तते । तत्त्वोपदेशात्=स विवेको गुरुभिरात्मतत्त्वोपदेशाज्जायते । राजपुत्रवत्=यथा वसिष्ठेनात्मतत्त्वोपदेशाद्राजपुत्रस्य रामस्य विवेको जात इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु यदर्थं गुरूणामुपदेशः किं तस्यैव विवेक उत्पद्यते, उत तदन्यस्यापि समीपस्थस्य ? तत्राह—

"पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि" ॥ २ ॥

विवेक इति पूर्ववदनुवर्तते । अन्यार्थोपदेशे=अन्यस्मै शिष्याय गुरुभिरात्मतत्त्वोपदेशे क्रियमाणेऽपि=तत्समीपस्थस्यान्यस्यापि यथाविधिश्रवणाद् विवेको जायते । पिशाचवत्=यथा स्वप्रियायै पार्वत्यै शिवेनात्मतत्त्वोपदेशे क्रियमाणे तत्पार्श्ववर्तिनः पिशाचनाम्नो भृत्यस्य विवेकोऽजायतेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु सकृत् तत्त्वोपदेशाच्चेद् विवेको नोपजायेत । तदा किं कर्तव्यं ? तत्राह—

"आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" ॥ ३ ॥

आवृत्तिः=सकृदुपदेशाद् विवेकेऽजायमाने, तदाऽऽवृत्तिः कर्तव्या । कुतः ? असकृदुपदेशात्=छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठके श्वेतकेतुं पुत्रं प्रति पितुरारुणेरसकृदुपदेशदर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु पुत्रं प्रति पितुरसकृदुपदेशः संभवति । न तु शिष्यं प्रति गुरोः । तत्राह—

"पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात्" ॥ ४ ॥

पितापुत्रवत्=पितापुत्रयोरिवोभयोः=गुरुशिष्ययोरुपदेश्योपदेष्टृभावो भवति। न तद्विलक्षणः। कुतः? दृष्टत्वात्=लोके प्रायेण तथा दृष्टत्वादित्यर्थः॥४॥

नन्वेवमुत्पन्नविवेकप्रत्ययस्य तद्दार्ढ्याय किं कर्तव्यमित्याकांक्षायां पूर्वं तस्य सर्वथा विषयपरित्यागमाह—

"श्येनवत्सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम्" ॥ ५ ॥

सर्वथा विषयपरित्यागः कर्तव्यः। यतस्त्यागवियोगाभ्यां सुखदुःखी=विषयस्य त्यागात्पुरुषः सुखी। तस्य स्वयं वियोगाच्च दुःखी भवति। श्येनवत्=यथाऽऽहितः श्येनः श्येनान्तरैरामिषत्यागेन सुखी। तस्य स्वयं वियोगेन च दुःखी भवतीत्यर्थः।

स्वयं त्यागः श्रेयानिति भावः ॥ ५ ॥

ननु कथं स्वयं विषयपरित्यागः स्यात्? तत्राह--

"अहिनिर्ल्वयनीवत्" ॥ ६ ॥

यथा सर्पो निर्ल्वयनीं=स्वकीयां त्वचं भुक्तभोगां विज्ञाय स्वयमनायासेन परित्यजति, तथा भुक्तभोगान् विषयान् परिज्ञाय स्वयं मेधावी परित्यजेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

निदर्शनान्तरमाह--

"छिन्नहस्तवद्वा" ॥ ७ ॥

यथा वा कश्चित्स्वकीयं छिन्नं हस्तं दुःखहेतुं मत्वा स्वयं परित्यजति, तथा परित्यजेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु विषयाणां परित्यागेऽपि मनसानुचिन्तने को दोषः? तत्राह--

"असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत्" ॥ ८ ॥

असाधनानुचिन्तनम्=असाधनानां=विवेकज्ञानासाधनानांविषयाणामनुचिन्तनं=मनसाऽनुचिन्तनं पुरुषस्य बन्धाय=बन्धनाय भवति। भरतवत्=यथा राजर्षिभरतस्य हरिणीशावकानुचिन्तनं बन्धाय बभूवेत्यर्थः।

विषयानुचिन्तनं न कार्यमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु विषयानुचिन्तनाभावेऽपि बहुभिर्योगे को दोषः ? तत्राह--

"बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारीशंखवत्" ॥ ९ ॥

बहुभिः=स्वभावतोविपरीताशयैर्बहुभिर्योगे=संगे सति रागादिभिः=सङ्गदोषादभिव्यज्यमाने रागद्वेषादिभिर्विरोधः=परस्परं विरोधो भवति । कुमारीशंखवत्=यथा कुमार्या हस्ते सङ्गतानां बहूनां शङ्खानामन्योऽन्ययोगेन झणत्कारलक्षणो विरोध इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु बहुभिर्योगे भवतु विरोधो दूषणम् । द्वाभ्यां योगे किं दूषणं ? तत्राह—

"द्वाभ्यामपि तथैव" ॥ १० ॥

योगे विरोध इति पदद्वयमनुवर्तते । द्वाभ्यामपि=द्वाभ्यां योगेऽपि तथैव=बहुभिर्योगवदेव विरुद्धसंलापादिना विरोधो दूषणमित्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वेवन्तर्हि किं कुर्यात् ? तत्राह—

"निराशः सुखी पिङ्गलावत्" ॥ ११ ॥

निराशः=परिवर्जितसर्वाशः सुखी=सन्तोषसुखभाग्भवेत् । पिङ्गलावत्=यथा पिङ्गला काचित्सर्वाशां परित्यज्य सुखिनी बभूवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वेकाकी स्वगृहारम्भेऽशक्तः कथं सुखी भवेत् ? तत्राह—

"अनारम्भेपि परगृहे सुखी सर्पवत्" ॥ १२ ॥

अनारम्भेऽपि=स्वगृहारम्भाभावेऽपि परगृहे=परनिर्मितशून्यालये वसन् सुखी=नित्यं सुखभाग्भवेत् । सर्पवत्=यथा सर्पः स्वगृहमनारम्भमाणोऽपि परगृहे वसन् सुखी भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु परगृहे वसन्नपि विवेकी बहुशास्त्राध्ययने गुरूणामुपासने च सक्तः किं कुर्य्यात् ? तत्राह—

"बहुशास्त्रगुरूपासनेऽपि सारादानं षट्पदवत्" ॥१३॥

बहुशास्त्रगुरूपासनेऽपि=बहूनां शास्त्राणां तदर्थं गुरूणाञ्चोपासनेऽपि सक्तो विवेकी सारादानं=सारस्य=विवेकप्रत्ययोपयुक्तस्यार्थस्यादानं=ग्रहणं कुर्यात्। षट्पदवत्=यथा षट्पदः=भ्रमरः कुसुमेभ्यः सारमेवादत्ते नान्यदित्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु सारमाददानस्यापि विवेकिनो जनाकुले संसारे समाधिभ्रेषः सेत्स्यति, तत्राह—

'इषुकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥

एकचित्तस्य=सारैकचित्तस्य=एकाग्रमनसो विवेकिनः कथमपि समाधिहानिर्न=न भवति । तत्रोदाहरणमिषुकारवत्=यथा शरैकचित्तस्य शरकारस्य पार्श्वाभ्यां ससैन्यराजगमनेऽपि न समाधिभ्रेषो जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वेकचित्तस्यापि कथञ्चित्प्रमादाच्छास्त्रीयनियमोल्लंघने किं स्यात् ? तत्राह—

" कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत् " ॥ १५ ॥

कृतनियमलंघनात्=शास्त्रेण कृतस्य नियमस्य लङ्घनात्=उल्लंघनादानर्थक्यम्=अनर्थभावः=स्वार्थहानिर्भवति। लोकवत्=यथा लोके रुग्णस्य पुंसः शास्त्रकृतपथ्यादिनियमोल्लङ्घनादानर्थक्यमित्यर्थः ।

कथमपि नियमस्य लंघनं न कुर्यादिति भावः ॥ १५ ॥

ननु नियमज्ञाने तदुल्लङ्घनादानर्थक्येऽपि तद्विस्मरणे को दोषः ? तत्राह—

" तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् " ॥ १६ ॥

आनर्थक्यमित्यनुवर्तते । तद्विस्मरणेऽपि=तस्य शास्त्रेण कृतस्य नियमस्य विस्मरणेऽप्यस्यानर्थक्यं भवति । भेकीवत्=यथा कया चिद् राजकन्यकया नाम्ना भेक्या पाणिग्रहसमये 'भो आर्य्यपुत्र कदापि त्वद्वियोगो मे माभूदन्यथा मद्वियोगस्ते भविष्यति ' इति कृतस्य नियमस्य विस्मरणे दैवादेकाकिनो बहिर्गतस्यतद्भर्तुर्वसुधाधिपस्य भेकीवियोगलक्षणमानर्थक्यं बभूवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

नन्वेतदुत्पन्नाविवेकप्रत्ययस्य कर्तव्यमुक्तं । यः पुनर्विवेकोत्पत्त्यर्थं केवलं गुरुमुखादुपदेशमात्रं शृणोति तस्य किं कर्तव्यं ? तत्राह—

" नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता, परामर्शादृते विरोचनवत् " ॥ १७ ॥

उपदेशश्रवणेऽपि=गुरुमुखात्सत्यप्युपदेशश्रवणे परामर्शादृते=गुरुवाक्यविचारः परामर्शस्तं विना कृतकृत्यता=कृतार्थता न=न भवति। विरोचनवत्=यथा विरोचनस्य गुरुमुखादुपदेशश्रवणेऽपि परामर्शादृते कृतकृत्यता नाभूदित्यर्थः ।

श्रवणानन्तरं परामर्शः कर्तव्य इति भावः ॥ १७ ॥

ननु श्रवणानन्तरं कस्यायं परामर्शो दृष्टः ? तत्राह—

"दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य" ॥ १८ ॥

परामर्श इति विपरिणम्यानुवर्तते । तयोः=विवेकार्थं गुरुं प्रजापतिमुपसर्पतोरिन्द्रविरोचनयोरिन्द्रस्य परामर्शो दृष्ट इत्यर्थः ॥ १८ ॥

नन्वेवं तर्हि श्रवणानन्तरं परामर्शे सति झटित्येव विवेकप्रत्ययस्य सिद्धिः स्यात्, तत्राह—

"प्रणतिब्रह्मचर्य्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्बहुकालात तद्वत्" ॥ १९ ॥

प्रणतिब्रह्मचर्य्योपसर्पणानि=नम्रीभावः प्रणतिः । सर्वेन्द्रियसंयमो ब्रह्मचर्यम् । श्रद्धाभक्तिभ्यां यथाविधि गुरुं प्रत्युपगमनमुपसर्पणं । तान्येतानि कृत्वा=नियमेनानुष्ठाय सिद्धिः=श्रवणपरामर्शाभ्यां विवेकप्रत्ययस्य निष्पत्तिर्बहुकालात्=बहुकालानन्तरं भवति । न द्रागित्येव । तद्वत्=तच्छब्देनेन्द्रस्य परामर्शः । यथा प्रजापतौ गुरौ प्रणतिब्रह्मचर्य्योपसर्पणानि कुर्वत इन्द्रस्य श्रवणपरामर्शाभ्यां विवेकप्रत्ययस्य सिद्धिर्बहुकालादभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु किमेवमेव सर्वत्र सर्वथा कालनियमः ? तत्राह—

"न कालनियमो वामदेववत्" ॥ २० ॥

कालनियमः=विवेकप्रत्ययस्य सिद्धौ सर्वथा कालस्य नियमो न=नास्ति । वामदेववत्=यथा वामदेवस्यैहिकसाधनाभावेऽपि प्राग्भवीयसाधनेभ्यो द्रागित्येव विवेकप्रत्ययोदयो बभूवेत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कुर्वतो गुरूणां तत्त्वोपदेशाच्चेद्विवेकसिद्धिस्तर्हि कुतो बहुकालापेक्षा ? तत्राह—

"अध्यस्तरूपोपासनात्पारंपर्य्येण यज्ञोपासकानामिव" ॥ २१ ॥

यत इति शेषः । सिद्धिरित्यनुवर्तते । यस्मादध्यस्तरूपोपासनात्=गुरुभिरुपदिष्टं रूपमध्यस्तरूपम् । परोक्षत्वात् । तस्योपासनं=श्रद्धाभक्तिभ्यामनुष्ठानं=धारणामीति यावत्तस्मात्पारम्पर्य्येण=ध्यानादिपरंपरया विवेकप्रत्ययस्य सिद्धिर्भवति । यज्ञोपासकानामिव=यथा यज्ञादिकर्मानुष्ठायिनामदृष्टादि पारम्पर्य्येणाभ्युदयसिद्धिरित्यर्थः ।

तत्र प्रणतिब्रह्मचर्य्योपसर्पणानि कृत्वा श्रवणम् । श्रुतस्यासंभावनानिवृत्त्यै श्रद्धाभक्तिभ्यां परामृश्य धारणं मननम् । मतस्य विपरीतभावनोपशान्त्यर्थं ध्यानं निदिध्यासनम् । तस्य पाकोऽङ्गभूतः समाधिः । तस्य प्रपाकोऽङ्गी समाधिः संप्रज्ञातः । ततश्चित्साक्षात्कारलक्षणा नाम्ना ऋतम्भरा प्रज्ञा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरिति बहुकालविवेकः ॥ २१ ॥

नन्वेवञ्चेत्तर्हि कर्मभिरूर्ध्वगत्यैवालम् । कृतं परंपरायाससाध्येन मोक्षहेतुना विवेकप्रत्ययेन, तत्राह—

"इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः" ॥ २२ ॥

इतरलाभेऽपि=वेदोक्तैर्निष्कामकर्मादिभिर्मोक्षेतरस्योर्ध्वगमनस्य लाभेऽपि=प्राप्तावप्यावृत्तिः=पुनरावृत्तिरस्ति न मोक्षवदनावृत्तिः । कुतः? पञ्चाग्नियोगतः=छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठके द्युपर्जन्यधरानरयोषितां पञ्चाग्नीनां

संबन्धतो जन्मश्रुतेः='असौ वावलोको गौतमाग्निः'[1] इत्यादि-नोर्ध्वगतिमतोऽपि जन्मश्रवणादित्यर्थः ।

तत्रोर्ध्वगमनं ब्रह्मलोकपर्य्यन्तमिति सर्वे श्रुतिविदो भाष्यकृदादयः। ते च लोकाः सप्त पुरुषस्य कर्मिणः प्राकृतावस्थाविशेषा नेदृशो नगरभेदा इत्यनुसन्धेयम् ॥ २२ ॥

नन्वेवं विवेकप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं ब्रह्मलोकान्तस्य निखिलसंसारस्य हानं तद्विलक्षणस्य च मोक्षस्योपादानं कस्य स्यात्? तत्राह—

"विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीरवत्" ॥२३॥

विरक्तस्य=ऐहिकामुष्मिकविषयवितृष्णस्य हेयहानं=हेयस्य संसारस्य हानमुपादेयोपादानम्=उपादेयस्य मोक्षस्य चोपादानं संभवति। हंसक्षीरवत= यथा हंसपक्षिणो नीरेण मिश्रिते क्षीरे नीरस्य हानं क्षीरस्य चोपादान-मित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु विरक्तस्यैतदुभयश्चेत्तदा कृतं सत्सङ्गमाहात्म्येन, तत्राह—

"लब्धातिशययोगाद्वा तद्वत्" ॥ २४ ॥

हेयहानमुपादेयोपादानमित्यनुवर्तते । लब्धातिशययोगात्=लब्धः=संपादितो विवेकप्रत्ययकाष्ठालक्षणोऽतिशयो येन, तस्य सतः पुरुषस्य योगात्= संगाद्वा=अपि हेयहानमुपादेयोपादानञ्च संभवति । तद्वत=हंससंगाद् हंस-स्येवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वेवं रागिणोऽपि तदुभयं स्यात, तत्राह—

"न कामचारित्वं रागोपहते शुकवत्" ॥ २५ ॥

रागोपहते=रागेण गुणेनाभिभूते पुरुषे कामचारित्वं=यथेष्टसञ्चारित्वमेव न=न संभवति । कुतस्तदुभयम्? तत्रोदाहरणं शुकवत=यथा रागोपह-तस्य शुकपक्षिणः कामचारित्वाभाव इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु कुतोऽयं रागिणः कामचारित्वाभावः? तत्राह—

"गुणयोगाद्बद्धः शुकवत्" ॥ २६ ॥

---

१ छां० प्रपा० ५-खं० ४—५—६—७—८—९ ।

यत इति शेषः।यस्मादसौ रागी गुणयोगात्=रागादिगुणसंबन्धाद् बद्धः= बन्धनं गतोऽस्ति । शुकवत=यथा गुणयोगाद् बद्धः शुकः पक्षी कामचारी न भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु भोगाद्रागशान्तौ रागिणोऽपि वैराग्यं सेत्स्यति, तत्राह—

" न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत् " ॥ २७ ॥

भोगात्=विषयभोगाद्रागशान्तिः=रागस्य निवृत्तिर्न=न भवति। मुनिवत्= यथा सौभरिनाम्नो मुनेर्विषयभोगान्न रागस्य शान्तिरजायतेत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु कस्मात्तर्हि रागोपशान्तिः ? तत्राह—

" दोषदर्शनादुभयोः " ॥ २८ ॥

उभयोः=प्रकृतितत्कार्ययोर्द्वयोर्दोषदर्शनात्=परिणामित्वदुःखात्मकत्वादिदोषदर्शनाद्रागः शाम्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननूपदेशादेव विवेकप्रत्ययः सेत्स्यति किमुभयोर्दोषदर्शनाद्रागस्य शान्त्या ? तत्राह—

" न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहोऽजवत् " ॥ २९ ॥

मलिनचेतसि=रागादिमलेन मलिने चित्ते नोपदेशबीजप्ररोहः=उपदेशबीजस्य प्ररोहो न भवति । तत्रोदाहरणमजवत्=यथाऽजस्य राज्ञो भार्य्याशोकादिना मलिने चेतसि वसिष्ठोपदेशबीजस्य प्ररोहो नाभूदित्यर्थः॥२९॥

ननु मलिने चेतसि यथाकाममुपदेशबीजं मा प्ररोहतु यत्किञ्चित्तु प्ररोहिष्यति, तत्राह—

" नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् " ॥ ३० ॥

आभासमात्रमपि=दूरे तावदुपदेशबीजप्ररोहः, मलिनचेतसि तु तदाभासमात्रमपि न=न भवति । मलिनदर्पणवत्=यथा मलिने दर्पणे मुखाभासाभाव इत्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु तथापि गुरूणामुपदेशो न व्यर्थोऽवश्यं ततो ज्ञानं भविष्यति, तत्राह—

"न तज्जस्यापि तद्रूपता पंकजवत्" ॥ ३१ ॥

तज्जस्यापि=तस्माद्गुरूणामुपदेशाज्जायमानस्यापि ज्ञानस्य न तद्रूपता=नोपदेशानुरूपता भवति। चेतोदोषात्। पङ्कजवत्=यथा बीजाज्जायमानस्यापि पङ्कजस्य न बीजानुरूपता पंकदोषादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तदेवं श्रवणादिषु वैराग्यस्यैव प्राधान्येन विवेकप्रत्ययोत्पत्तिसाधनत्वमभिधाय यः पुनरणिमादिभूतियोगेनैव कृतकृत्यतां मन्यते तं प्रत्याह

"न भूतियोगेऽपि कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिवदुपास्यसिद्धिवत्" ॥ ३२ ॥

अध्यायपरिसमाप्तौ वीप्सा। भूतियोगेऽपि=कथञ्चिद्योगमभ्यस्यतोऽणिमादिविभूतियोगेऽपि कृतकृत्यता=कृतार्थत्वं न=न जायते। योगे विघ्रयोगस्यावश्यंभावात्। उपास्यसिद्धिवत्=व्यतिरेक्युदाहरणमिदं, यथोपास्यस्य=मुमुक्षुभिरुपास्यमानस्य विवेकज्ञानस्य सिद्धितः कृतकृत्यतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

आत्मतत्त्वोपदेशादिविवेकज्ञानसाधनम्।
निरूपितं तुरीयेऽस्मिन्नितिहासैःपुरस्कृतम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्यात्मारामभगवत्पादशिष्यहरिप्रसादकृतायां सांख्यसूत्रवृत्तौ चतुर्थोऽयमाख्यायिकाध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

चतुर्भिरध्यायैः स्वसिद्धान्तं निरूप्य तद्दार्ढ्याय परसिद्धान्तमपाकर्तुं पञ्चमाध्यायमारभमाणो ननु विवेकमत्ययाच्चेन्निःशेषतो दुःखनिवृत्तिस्तर्हि किं मङ्गलेन लौकिकवैदिकाचारेणेति शङ्कान्तावदपाकरोति ।

"मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात्फलदर्शनाच्छ्रुतितश्चेति"॥१॥

इति शब्दो हेत्वन्तराकांक्षां निरस्यति । मङ्गलाचरणं=मङ्गलानां=शुभानां लौकिकवैदिककर्मणामाचरणम्=अनुष्ठानं विवेकिभिरवश्यं कर्तव्यम् । कुतः ? शिष्टाचारात्=शिष्टैः=स्वधर्मनिष्ठैर्वैदिकैः पुरुषैराचारात्=आचरणात् । फलदर्शनात्=अनुष्ठितानां तेषां तत्तदभ्युदयादिलक्षणस्य फलस्य दर्शनात् श्रुतितश्च=

'कुर्वन्नेवेह[1] कर्माणि जीजीविच्छत१७समाः" यान्यनवद्यानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि,[2]

इत्यादि श्रुतितश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

नन्वस्तु विवेकिनामपि कर्तव्यं लौकिकं वैदिकं कर्म । तथापि तत्फलदानायेश्वराभ्युपगमो व्यर्थः कर्मणैव फलनिष्पत्तेस्तस्य तदधिष्ठितत्वासिद्धेश्च । तत्राह—

"न, ईश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः"॥२॥

चोऽनुवर्तते । न=कर्मणो जडत्वात्स्वतः फलदातृत्वं न।किन्त्वीश्वराधिष्ठिते=तदधिष्ठानविषयीभूते तस्मिन् फलनिष्पत्तिः=तत्तदभ्युदयादिलक्षणस्य फलस्य सिद्धिः । कर्मणा च=कर्महेतुना च तत्सिद्धेः=यत्कर्म, तत्सर्वं पराधिष्ठितं सत् फलदं, यथा प्रजानाथाधिष्ठितं प्रजाकर्म, तथा चेदं वैदिकं कर्मेति तस्य=ईश्वराधिष्ठितत्त्वस्य सिद्धेरित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ यजुः अ० ४० मं० २ । २ तै० व० १-अनुवा० ११-२-३ ।

ननु कस्मादीश्वरः परेषां कर्माण्यधितिष्ठति ? तत्राह—

"स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत्" ॥ ३ ॥

स्वोपकारात्=स्वीयानामुपकारः स्वोपकारः **'तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहप्रयोजनम्'** इति योगभाष्योक्तेः[1] । तस्मात्=जीवोपकृतिमात्रादीश्वरस्याधिष्ठानं=जीवकर्मसुसंबन्धविशेषः=अधिष्ठातृत्वमितियावत् । लोकवत्=यथा लोके कारुणिकस्य प्रजानाथस्य प्रजाकर्मस्वधिष्ठानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु यथेश्वरस्य स्वीयोपकारस्तथा स्वोपकारोऽपि स्यात्को दोषस्तत्राह-

"लौकिकेश्वरवदितरथा" ॥ ४ ॥

इतरथा=स्वीयोपकारवत्स्वोपकारेसद्भवतिलौकिकेश्वरवत्=लोकसिद्धप्रजेश्वरवदपर्याप्तकामः स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वात्मानमुपकुर्वाणोऽपि नासौ लौकिकेश्वरवन्मन्तव्यस्तत्राह—

"पारिभाषिको वा" ॥ ५ ॥

वा=आत्मानमुपकुर्वाणोऽपि चेदीश्वरस्तर्हि पारिभाषिकः=स्वपरिभाषामात्रक्लृप्तः स्यान्न सर्वसंमत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पर्याप्तकामत्वात्तस्य स्वोपकाराभावेऽपि रागाभावात्कथमधिष्ठातृत्वं सिध्येत् ? तत्राह—

"न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात्" ॥६॥

न रागादृते=नान्तरेण रागम् । किन्तु करुणालक्षणाद्रागादीश्वरस्य तत्सिद्धिः=अधिष्ठातृत्वसिद्धिः । कुतः ? प्रतिनियतकारणत्वात्=प्रवृत्तिं प्रति रागमात्रस्य नियमेन कारणत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु रागी भवन्नीश्वरो नित्यमुक्तो न भवेत्, तत्राह—

"तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः" ॥ ७ ॥

---

१ यो० पा० १—"तत्रनिरतिशयं सर्वज्ञबीजम्" इति सूत्रभाष्यम् ।

नेत्यनुवर्तते । तद्योगेऽपि=तस्य करुणालक्षणस्य रागस्य योगे=संबन्धे सत्यपि स नित्यमुक्तो नेति न । किन्तु नित्यमुक्तः=सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इत्यर्थः ।

तत्रेश्वरस्य क्लेशात्मको रागो नाभिधीयते । किन्तु करुणात्मकः । एतेन तद्योगे सत्यपि न तस्य नित्यमुक्तत्वक्षतिः। क्लेशात्मकरागस्यैव तत्क्षतिकरत्वात् । नाप्यधिष्ठातृत्वानुपपत्तिः । तादृग् रागाभावेऽपि करुणालक्षणरागस्य सद्भावात्कारुणिकानामिवेश्वरस्यापि तदुपपत्तेः । करुणा चास्य भगवतो जगदधिपतेरागन्तुकी न, किन्तु स्वाभाविकी, नित्यत्वादिति न कश्चिद्दोष इत्यनुसन्धेयम् ॥ ७ ॥

ननु जीव एवेश्वरः संपद्यते, न तद्व्यतिरिक्तः कश्चनेश्वरः, तस्य तत्संपत्तिश्च न स्वभावात्, किन्तु प्रकृतियोगात्, तत्राह—

"प्रधानशक्तियोगाच्चेत्संगापत्तिः" ॥ ८ ॥

प्रधानशक्तियोगात्=प्रधानात्मिका शक्तिःप्रधानशक्तिः=प्रकृतिस्तस्या योगः=संयोगस्तस्मात् चेद्=यदि जीवस्यैश्वर्य्यं, तदा तस्य संगापत्तिः=निःसंगताभंगापत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वस्तु तर्हि तत्सत्तामात्राज्जीवस्यैश्वर्य्यं, तत्राह—

"सत्तामात्राच्चेत् सर्वैश्वर्यम्" ॥ ९ ॥

सत्तामात्राच्चेत्=प्रधानशक्तेस्ताटस्थ्येनविद्यमानता सत्ता, तन्मात्राच्चेदैश्वर्य्यं, तदा सर्वैश्वर्य्यं=सर्वेषां समानमैश्वर्य्यं स्यादित्यर्थः ।

प्रकृतिसत्तायाः सर्वान् प्रत्यविशेषादितिभावः ॥ ९ ॥

ननु समानत्वात्सर्वे एवेश्वराः सिध्यन्तु को दोषस्तत्राह—

"प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः" ॥ १० ॥

प्रमाणाभावात्=प्रमाणमत्र प्रत्यक्षम् । तदभावात्तत्सिद्धिः=तस्य=सर्वैश्वर्यस्य=सर्वेषामीश्वरभावस्य सिद्धिर्न=न भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु मास्तु प्रत्यक्षमनुमानं भविष्यति, तत्राह—

"संबंधाभावान्नानुमानम्" ॥ ११ ॥

संबन्धाभावात्=संबन्धोव्याप्तिः, तदभावस्तद्ग्रहाभावः,तस्मान्नानुमानम्=अनुमानमपि तत्साधकं नेत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु श्रुत्या तर्हि जीवस्य नित्येश्वरभावः सिध्यतु, तत्राह—

"श्रुतिरपि प्रधानकार्य्यत्वस्य" ॥ १२ ॥

श्रुतिरपि=वैदिकी श्रुतिरपि प्रधानकार्य्यत्वस्य=जीवैश्वर्य्ये प्रकृतिकार्य्यत्वस्य बोधिका विद्यते, न नित्येश्वरभावस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु मास्तु जीव ईश्वरः, विज्ञानात्मकंब्रह्मैवाविद्याशक्तियोगादीश्वरो भविष्यति, तत्राह—

"नाविद्याशक्तियोगो निःसंगस्य" ॥ १३ ॥

अविद्याशक्तियोगः=विद्यावाच्या, सदसद्विलक्षणा, मायाशक्तिरविद्याशक्तिस्तस्या योगः=संगो निःसङ्गस्य=निष्कान्तसर्वसंगस्य ब्रह्मणो न=न संभवतीत्यर्थः।

तदसंभवे तु तदसंभव एवेतिभावः ॥ १३ ॥

नन्वविद्यायोगोऽपि तस्याविद्यक एवाभ्युपगम्यते न पारमार्थिकः,तत्राह—

"तद्योगे तत्सिद्धावन्योऽन्याश्रयत्वम्" ॥ १४ ॥

अविद्यायां सिद्धायामाविद्यकस्तद्योगः सिध्यति, नचाद्याप्यविद्या सिद्धाऽस्ति, तद्योगे=अविद्यायोगे सिद्धे सति तत्सिद्धौ=अविद्यासिद्धौ चान्योऽन्याश्रयत्वं=परस्पराश्रयत्वं दूषणं स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वविद्यातद्योगयोर्बीजाङ्कुरवदनादित्वान्नान्योऽन्याश्रयत्वं दोषः,तत्राह—

"न बीजाङ्कुरवत्सादिसंसारश्रुतेः" ॥ १५ ॥

बीजाङ्कुरवत्=बीजाङ्कुरयोरिव न=अनादित्वं न। कुतः? सादिसंसारश्रुतेः=सादिभूतस्याविद्यातद्योगलक्षणसंसारस्य श्रवणादित्यर्थः ॥ १५ ॥

नन्वविद्यैवासिद्धेति न युक्तम् । विद्यान्यत्वस्यैवाविद्यात्वात्, तत्राह–

" विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसंगः "॥ १६ ॥

विद्यातोऽन्यत्वे=विद्यान्यत्वस्यैवाविद्यात्वे ब्रह्मबाधप्रसंगः=विद्याऽन्यत्वाविशेषाद् ब्रह्मणोऽप्यविद्यावद् बाधः प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

विपक्षे दण्डमाह–

" अबाधे नैष्फल्यम् " ॥ १७ ॥

अबाधे=ब्रह्मबाधाभावे नैष्फल्यं=विद्याया निष्फलत्वं स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु विद्याऽन्यत्वं न विद्याभिन्नत्वं विवक्षितम् । अपि च विद्याबाध्यत्वम् । तेन न ब्रह्मबाधप्रसंगस्तत्राह–

"विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम्" ॥ १८ ॥

विद्याबाध्यत्वे=विद्याबाध्यत्वस्यैवाविद्यात्वे जगतोऽपि=प्रपञ्चस्याप्येवम्=अनया रीत्याऽविद्यात्वं स्यादित्यर्थः ।

विद्याबाध्यत्वाविशेषादिति भावः ॥ १८ ॥

नन्वस्तु जगतोऽप्यविद्यात्वम् । किं तेन ? तत्राह–

"तद्रूपत्वे सादित्वम्" ॥ १९ ॥

तद्रूपत्वे=जगतोऽप्यविद्यास्वरूपत्वे सादित्वं=जगदिवाविद्याया अपि सादित्वं स्यान्नानादित्वमित्यर्थः ।

तथा च नेष्टसिद्धिरिति भावः ॥ १९ ॥

ननु तवापि जीवानां धर्माधर्मादृष्टसिद्धौ तत्फलप्रदाता कश्चिदीश्वरः सिध्यति । तदेवं नास्ति । कुतस्तत्सिद्धिस्तत्राह–

"न धर्मापलापः प्रकृतिकार्य्यवैचित्र्यात्" ॥ २० ॥

धर्मापलापः=धर्मलक्षणादृष्टस्यापह्नवो न=न संभवति । कुतः ? प्रकृतिकार्य्यवैचित्र्यात्=प्रकृतिकार्य्याणां सुखादीनां विचित्रताया दर्शनादित्यर्थः ।

कश्चित्सुखी, कश्चित्सुखितरः, कश्चित्सुखितम इति प्रकृतिकार्य्यवैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या धर्मसिद्धिरिति भावः ॥ २० ॥

ननु स्वभावादेव वैचित्र्यमस्तु। किमसिद्धेन धर्मेण? तत्राह—

"श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः" ॥ २१ ॥

'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इत्यादिश्रुतिः। सुखभोगोऽदृष्टजन्यो भोगत्वाद् दुःखभोगावदित्यादिलिङ्गम्। आदिना योगिप्रत्यक्षमित्येभिस्त्रिभिः प्रमाणैस्तत्सिद्धिः=तस्य धर्मस्य सिद्धिरित्यर्थः।

स्वभाववैचित्र्यकल्पने गौरवान्न स्वभावाश्रयणं युक्तमिति भावः॥२१॥

ननु यदस्माकं न प्रत्यक्षं, तन्नास्त्येव, तत्राह—

"न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात्" ॥ २२ ॥

न नियमः=यदस्माकं न प्रत्यक्षं तन्नास्त्येवेति नियमो न। कुतः? प्रमाणान्तरावकाशात्=अप्रत्यक्षे वस्तुनि प्रमाणान्तरयोः शब्दानुमानयोरवकाशस्य=गोचरत्वस्य संभवादित्यर्थः ॥ २२ ॥

धर्मं प्रसाध्याधर्मं साधयन्नाह—

"उभयत्राप्येवम्" ॥ २३ ॥

उभयत्रापि=धर्मवदधर्मेऽप्येवं=पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतिलिङ्गादिकं प्रमाणं बोध्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु धर्मवदधर्मसाधनं न युक्तम्। अर्थादेव तत्सिद्धेस्तत्राह—

"अर्थात् सिद्धिश्चेत्समानमुभयोः" ॥ २४ ॥

अर्थात् सिद्धिश्चेत्=एकस्मिन् सिद्धे तदपरस्य तत्संबन्धितया सिद्धिरर्थात्सिद्धिस्तत्र धर्मे सिद्धे तत्प्रतिद्वन्द्वित्वादधर्मस्य सिद्धिश्चेत्तदा समानमुभयोः=एतद् धर्माधर्मयोरुभयोरपि समानमित्यर्थः।

अधर्मवद् धर्मेऽपि पर्य्यनुयोगोऽयं तुल्य इति भावः ॥ २४ ॥

---

१ बृहदा॰ अ॰५–ब्रा २–१३।

ननु धर्मादिस्वीकारे पुरुषस्य निर्गुणत्वं न स्यात्, तत्राह—

"अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम्" ॥ २५ ॥

धर्मादिनां=धर्माधर्मसुखदुःखरागद्वेषज्ञानेच्छायत्नादीनामन्तःकरणधर्मत्वं=बुद्धिधर्मत्वं न पुरुषधर्मत्वमित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु धर्मादीनामन्तःकरणधर्मत्वे पुरुषे तत्समारोपो वक्तव्यः। समारोपितानाञ्च तेषां विवेकज्ञानेनात्यन्तबाधे सत्कार्य्यवादो न सिध्येत्, तत्राह—

"गुणादीनाञ्च नात्यन्तबाधः" ॥ २६ ॥

गुणादीनाञ्च=उपचारात्कार्य्येकारणप्रयोगस्तद्बाधाप्राप्तेः । वैशेषिकपरिभाषया वा प्रयोगोऽयम् । धर्मादीनाञ्च नात्यन्तबाधः=न स्वरूपतो बाध इत्यर्थः ।

अयस्यौष्ण्यवदात्मनि संसर्गतो बाधाभ्युपगमादिति भावः ॥ २६ ॥

ननु स्वस्य धर्मादिज्ञाने जातेऽपि परस्य तज्ज्ञानं कथं भवेत् ? तत्राह—

" पञ्चावयवयोगात्सुखसंवित्तिः " ॥ २७ ॥

गुणादीनामित्यनुवर्तते । पञ्चावयवयोगात्=पञ्चानां प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानामवयवानां योगः=मेळनं यस्मिन् परार्थानुमाने तस्मात् धर्मादीनां सुखसंवित्तिः=सुखेनानायासेन संवित्तिः=ज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥२७॥

ननु व्याप्तिसिद्ध्यधीनजन्म ह्यनुमानम् । सा तावत्कथं भवेत् ? तत्राह—

" नसकृद्ग्रहणात् संबन्धसिद्धिः " ॥ २८ ॥

नसकृद्ग्रहणात्=नैकधेत्यादिवत्समासः, साध्यसाधनयोरसकृत्सहचारग्रहणात्संबन्धसिद्धिः=संबन्धो व्याप्तिस्तत्सिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु केयं व्याप्तिः ? तत्राह—

"नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः"२९॥

उभयोः=साध्यसाधनयोर्द्वयोरेकतरस्य वा=साधनमात्रस्य वा यन्नियतधर्मसाहित्यं=नियतम्=अव्यभिचरितं, धर्मतायां साहित्यं, धर्मसाहित्यं=सहचारः। अव्यभिचारितसंबन्ध इति यावत्सा व्याप्तिरित्यर्थः ।

समव्याप्तिप्रदर्शनार्थमुभयोरिति, विषमव्याप्तिप्रदर्शनार्थमेकतरस्यवेति ग्रहणम्। तत्रानित्यत्वकृतकत्वयोः समव्याप्तिः। धूमस्य च विषमव्याप्तिरिति विवेकः॥ २९॥

ननु नियतधर्मसाहित्यं न व्याप्तिः, अपि च तत्त्वान्तरं, तत्राह–

"न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः"॥ ३०॥

न तत्त्वान्तरं=नियतधर्मसाहित्यातिरिक्तं पदार्थान्तरं व्याप्तिर्न। कुतः? वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः=तत्त्वान्तरकल्पनाप्रसंगादित्यर्थः।

धर्मकल्पनापेक्षया धर्मिकल्पने गौरवं स्यादिति भावः॥ ३०॥

ननु नियतधर्मसाहित्यं कीदृशं विवक्षितं? तत्राह–

"निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः"॥ ३१॥

निजशक्त्युद्भवं=वस्तुनो नैसर्गिकी शक्तिर्निजशक्तिस्तयोद्भवः=अभिव्यक्तिर्यस्य, तत्तथाभूतं साहित्यमित्याचार्याः=सांख्याचार्याःप्राहुरित्यर्थः।

तत्रस्वभावप्रतिबद्धं व्याप्यम्। येन च प्रतिबद्धं तद्व्यापकम्। स्वभावाभिव्यक्तः प्रतिबन्धो व्याप्तिरीति विवेकः॥ ३१॥

"आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः"॥ ३२॥

आधेयशक्तियोगः=आधानं सङ्केतः, तद्विषयीभूता शक्तिः=इदं व्याप्यं-व्यापकश्चेदमिति सांकेतिकी शक्तिराधेयशक्तिः। तल्लक्षणो योगः=वस्तुनोरव्यभिचरितसंबन्धःसाहित्यमिति पञ्चशिखः=पञ्चशिखाचार्याइत्यर्थः॥ ३२॥

ननु स्वरूपशक्तिरेव व्याप्तिरस्तु। किमाधेयशक्त्या? तत्राह–

"न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तेः"॥ ३३॥

स्वरूपशक्तिः=वस्तुनःस्वरूपभूता शक्तिः स्वरूपशक्तिर्नियमः=व्याप्तिर्न=न भवति। कुतः? पुनर्वादप्रसक्तेः=घटः कलश इत्यादिवत्पौनरुक्त्यप्रसंगादित्यर्थः॥ ३३॥

ननु कुतः पौनरुक्त्यं? तत्राह–

"विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः" ॥ ३४ ॥

शक्तो देवदत्त इत्यादौ विशेषणस्य 'शक्त, इत्यस्यानर्थक्यप्रसक्तेः= नैरर्थक्यप्रसंगादित्यर्थः ।

यद्वा स्वरूपात्मिका शक्तिः, तदा 'शक्तो देवदत्त,इत्यादौ देवदत्त इत्युक्ते शक्त इत्यप्ययुक्त एव । तदात्मकत्वात् । तथा च पुनस्तत्प्रयोगः कलशो घट इत्यादौ कलश इव निरर्थकः । नैरर्थक्यप्रसक्तिरेव च पौनरुक्त्यप्रसक्तिरिति भावः ॥ ३४ ॥

ननु स्वरूपशक्तेर्व्याप्तित्वानुपपत्तेरनुपलम्भात्पुनर्वादप्रसक्तिर्न दोषस्तत्राह—

"पल्लवादिष्वनुपपत्तेः" ॥ ३५ ॥

पल्लवादिषु=वृक्षादिभ्यश्छिन्नेषु पल्लवादिषु वर्तमानायाः स्वरूपशक्तेरनुपपत्तेश्च=व्याप्तित्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः ।

तत्र स्वरूपात्मिकायाः शक्तेर्व्याप्तित्वे यथा दूरतो दृष्टिपथमारोहन्तो वृक्षादिसंलग्नाः पल्लवादयो वृक्षादिकमनुमापयन्ति । तथा छिन्ना अप्यनुमापयेयुः । वर्तमानस्वरूपत्वात् । न च ते तथाऽनुमापयन्ति । तस्मात्स्वरूपशक्तिर्न नियम इति भावः ॥ ३५ ॥

ननु मास्तु स्वरूपशक्तिर्व्याप्तिः । निजशक्त्यभिव्यक्तो योग एव व्याप्तिरस्तु । कृतमाधेयशक्त्या, तत्राह—

"आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात्" ॥ ३६ ॥

आधेयशक्तिसिद्धौ=संकेताभिव्यक्तशक्तेर्व्याप्तित्वसिद्धौ निजशक्तियोगः= निजशक्त्यभिव्यक्तो योगोऽपि व्याप्तित्वेन सिद्ध एव । कुतः? समानन्यायात्= युक्तिसाम्यादित्यर्थः ।

तत्र निजशक्त्यभिव्यक्तो योगो व्याप्तिरिति सांख्याचार्याः । संकेताभिव्यक्तशक्तिलक्षणो योगो व्याप्तिरिति पञ्चशिखाचार्या इति विवेकः ॥ ३६ ॥

नन्वनुमानं प्रमाणीकर्तुं यथालिङ्गलिङ्गिनोः संबन्धो निरूपितस्तथा शब्दं प्रमाणीकर्तुं शब्दार्थसंबन्धोऽपि निरूपणीयः, कश्च भवतां शब्दार्थयोः संबन्धः ? तत्राह—

"वाच्यवाचकभावः संबन्धः शब्दार्थयोः" ॥ ३७ ॥

शब्दार्थयोः=शब्दस्यार्थस्य च मिथो वाच्यवाचकभावः=वाच्योऽर्थो वाचकः शब्दस्तद्भावः=वाच्यवाचकत्वं तल्लक्षणः संबन्धः=सनातनः संबन्ध इत्यर्थः ।

अयमेव संबन्धो वृत्तिरित्याख्यायते । तत्र साक्षात्संबन्धः शक्तिवृत्तिः । परम्परासंबन्धो लक्षणावृत्तिः । सा च स्वशक्यसंबन्धिनि स्वशक्यगुणसंबन्धिनि च नियतेति बोद्धव्यम् ॥ ३७ ॥

ननु ज्ञातः संबन्धो बोधको भवति नाज्ञात इतितत्संबन्धज्ञप्तिः कथं स्यात्, तत्राह—

"त्रिभिः संबन्धसिद्धिः" ॥ ३८ ॥

त्रिभिः=आप्तोपदेशः, वृद्धव्यवहारः, प्रसिद्धपदसन्निधानमित्येभिस्त्रिभिः संबन्धसिद्धिः=संबन्धस्य=वाच्यवाचकभावलक्षणस्यशब्दार्थसंबन्धस्य सिद्धिः=ज्ञप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु भवतु त्रिभिः संबन्धसिद्धिः । तथापि तत्सिद्धिनियमः कस्मात् कार्ये वा कार्याकार्य्ययोरुभयत्र वा, तत्राह—

"न कार्य्ये नियम उभयथादर्शनात्" ॥ ३९ ॥

अस्माकं सांख्यानां कार्य्ये=कार्य्यबोधके "गामानय शुक्लां दण्डेन" इत्याद्यात्मके चोदनावाक्ये नियमः=संबन्धसिद्धिनियमो न=नास्ति। कुतः? उभयथादर्शनात्=कार्य्यवदकार्य्यबोधके "जगदधिपतिरीश्वरः पुत्रस्ते जातः" इत्याद्यात्मके सिद्धवाक्येऽप्याप्तोपदेशादिना संबन्धसिद्धिदर्शनादित्यर्थः ३९॥

नन्वेवं संबन्धसिद्धौ लोके शब्दार्थप्रतीतिसंभवेऽपि वेदे तदर्थप्रतीतिः कथं स्यात्, तत्राह—

"लोकेव्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः" ॥ ४० ॥

लोके=लौकिके शब्दे व्युत्पन्नस्य=आप्तोपदेशादिना गृहीतार्थसंबन्धस्य वेदार्थप्रतीतिः=वैदिकशब्दानामर्थस्य प्रतीतिः=ज्ञप्तिः संभवतीत्यर्थः ।

याहशा लौकिकाः शब्दास्ताहशा वैदिका इत्यभ्युपगमादिति भावः ॥ ४० ॥

ननु लौकिकशब्दानांपौरुषेयत्वादाप्तोपदेशेन, अर्थस्यातीन्द्रियत्वाभावाच्च वृद्धव्यवहारादिना संबन्धसिद्धौ तदर्थप्रतीतिः संभवति। वेदे तद्विपर्य्ययात्संबन्धासिद्धौ तदर्थप्रतीतिः कथं संभवेदित्याशङ्कते ।

"न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद् वेदस्य तदर्थस्यातीन्द्रियत्वात्" ॥ ४१ ॥

संबन्धसिद्धिरित्यनुवर्तते वेदस्य=ऋग्यजुःसामाथर्वनाम्नो भगवतो वेदस्यापौरुषेयत्वात्=पुरुषप्रणीतत्वाभावात्तदर्थस्य=वेदार्थस्य चातीन्द्रियत्वात्=इन्द्रियगोचरत्वाभावान्नाप्तोपदेशादिभिस्त्रिभिः संबन्धसिद्धिः संभवतीत्यर्थः ॥

संबन्धासिद्ध्यसंभवे दूरे तदर्थप्रतीतिसंभव इति भावः ।

तत्रापौरुषेयत्वादाप्तोपदेशासंभवः तदर्थस्यातीन्द्रियत्वाद्वृद्धव्यवहारप्रसिद्धपदसन्निधानयोरसंभवस्तदसंभवेचसंबन्धसिद्ध्यसंभव इति विवेकः ४१ ॥

तत्रादौ वेदस्यातीन्द्रियार्थत्वं निरस्यति ॥

"न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात्" ॥ ४२ ॥

न=यदुक्तं तन्न । यतो यज्ञादेः=यज्ञदानतपआदिकर्मणः स्वरूपतः=साक्षाद्धर्मत्वं=वेदार्थत्वमभ्युपगम्यते । वैशिष्ट्यात्=विशिष्टफलजनकत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अपौरुषेयत्वादाप्तोपदेशासंभवं निराकरोति ॥

"निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते" ॥ ४३ ॥

निजशक्तिः=वेदानामपौरुषेयत्वेऽपि या स्वाभाविकी शक्तिः=शब्दानामर्थैः स्वाभाविकः संबन्धः, सैवाप्तैरन्तर्वाणिभिरयमस्यार्थ इत्येवंरूपया व्युत्पत्त्या=शब्दार्थावबोधकशक्त्या व्यवच्छिद्यते=व्यावर्त्योपादिश्यते इत्यर्थः ।

तथाचाप्तोपदेशादीनां त्रयाणां संभवान्नापौरुषेयवेदेऽपि संबन्धसिद्ध्यसंभवः । तदसंभवाभावे चोपपन्ना लोकवत्तदर्थप्रतीतिरिति भावः ॥ ४३ ॥

ननु यज्ञादेः क्रियात्मकत्वेन योग्यत्वात्तत्राप्तोपदेशादिभिः संबन्धसिद्धिसंभवेऽप्ययोग्येषु वेदार्थेषु तत्सिद्धिःकथं स्यात्, तत्राह—

"योग्यायोग्येषुप्रतीतिजनकत्वात्तत्सिद्धिः" ॥ ४४ ॥

योग्यायोग्येषु=निदर्शनार्थं योग्यपदम् । इन्द्रिययोग्येषु यज्ञादिकर्मस्विव तदयोग्येष्वर्थेष्वपि पदानां प्रतीतिजनकत्वात्=प्रतीतिजनकत्वसाम्यात्तत्सिद्धिः=तस्य स्वाभाविकसंबन्धस्य सिद्धिः=ज्ञप्तिः संभवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु शब्दार्थसंबन्धस्य स्वाभाविकत्वे शब्दराशिवेदा अपि स्वाभाविकाः स्युस्तत्राह—

"ननित्यत्वं वेदानां कार्य्यत्वश्रुतेः" ॥ ४५ ॥

वेदानां=ऋग्यजुःसामाथर्वणां चतुर्णां वेदानां नित्यत्वं=स्वाभाविकत्वं न=नभवति । कुतः ? कार्य्यत्वश्रुतेः=[1]**'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत'** इति तेषां कार्य्यत्वस्य=ईश्वरजन्यत्वस्य श्रुतेः=श्रवणादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननु वेदानां कार्य्यत्वे भारतादिवत्पुरुषप्रणीतत्वमेवकिन्नस्यात् ? तत्राह—

"न पौरुषेयत्वं, तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्" ॥ ४६ ॥

वेदानामित्यनुवर्तते । वेदानां पौरुषेयत्वं=कार्य्यत्वेऽपि जीवकर्तृकत्वं

---

१ यजु.—२ । ३१ मं. ९ ।

न=न संभवति। कुतः ? तत्कर्तुः=वेदकर्तुः पुरुषस्य=जीवस्याभावात्=अनुपलम्भादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

ननु प्राचीनतमेषु धर्ममन्दिरेषु व्यभिचारात्कर्तुरनुपलम्भो न वेदानां जीवकर्तृकत्वं प्रतिक्षेप्तुमर्हति । कथं तेषां तदसंभवस्तत्राह—

" मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् " ॥ ४७ ॥

मुक्तामुक्तयोः=मुक्तस्य जीवस्य निःसङ्गत्वेनामुक्तस्य बद्धस्य सर्वज्ञत्वाभावेनायोग्यत्वात्=वेदकरणे योग्यत्वाभावादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु येषां कर्ता नोपलभ्यते जीवाश्च न तद्योग्यास्तेषामपौरुषेयत्वान्नित्यत्वं किन्नस्यात्, तत्राह—

" नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमंकुरादिवत् " ॥ ४८ ॥

अपौरुषेयत्वात्=पुरुषो जीवस्तत्कर्तृकत्वाभावान्नित्यत्वं=वेदानां नित्यत्वं न=न भवति, तत्रोदाहरणमङ्कुरादिवत् यथाऽङ्कुरादीनां जीवकर्तृकत्वाभावेऽपि न नित्यत्वमित्यर्थः ।

यदपौरुषेयं तन्नित्यमिति नियमो नास्ति, अङ्कुरादौ व्यभिचारादिति भावः ॥ ४८ ॥

नन्वङ्कुरादीनां कार्य्यत्वाज्जीवकर्तृकत्वमनुमेयं, तत्राह—

"तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः" ॥ ४९ ॥

तेषामपि=सस्यादिवदङ्कुरादीनामपितद्योगे=तस्यजीवकर्तृकत्वस्य योगे=प्रयोगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः=आदिपदेनादृष्टकल्पनं गृह्यते । दृष्टबाधस्यादृष्टकल्पनस्य च प्रसक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

नन्वेवं तर्हि जीवकर्तृकमेतदीश्वरकर्तृकश्चेदमिति कथं विज्ञेयं ? तत्राह—

"यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरुषेयम्" ॥५०॥

अदृष्टेऽपि=दृष्टिगोचराभावेऽपि तत्कर्तरि यस्मिन्=यद्वस्तुनि कृतबुद्धिः=जीवेन कृतमित्येषा धीरुपजायते=समुत्पद्यते । तत्=तद्वस्तु पौरुषेयं=जीवकर्तृक-मित्यर्थः ।

अत्र तु वेदांकुरादौ जीवकर्तृकत्वबुद्धिर्नोपजायते अयोग्यत्वात् । तत्रेश्वरः कर्तेति मन्तव्यम् ॥ ५० ॥

ननु वेदानामीश्वरोक्तत्वे परतः प्रामाण्यं किं न स्यात्, तत्राह—

"निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम्" ॥ ५१ ॥

निजशक्त्यभिव्यक्तेः=शब्दार्थसम्बन्धलक्षणया स्वाभाविक्या शक्त्याऽभिव्यक्तेः=प्रतिसर्गं भगवतो जगदधिपतेः प्रादुर्भावाद्वेदानां स्वतः प्रामाण्यं=स्वार्थसिद्धौ प्रमाणान्तरनिरपेक्षप्रमात्वमित्यर्थः ।

ईश्वरोच्चरितत्वेऽप्यनादित्वान्निजया शक्त्या प्रामाण्यं स्वतःप्रामाण्यं रूपविषये रवेरिवेति सांख्या इति भावः ॥ ५१ ॥

ननु शब्दप्रमाणविषयं सांख्यानामीदृशं मतमस्तु । भ्रान्तिविषये पुनस्तेषां कीदृशं मतमित्याकांक्षायामात्ममतं दिदर्शयिषुरादौ परमतं निराकुर्वन्नाह—

"नासतः ख्यानं नृशृङ्गवत्" ॥ ५२ ॥

असतः=शुक्तिशकलादौ नितान्तालीकस्य रजतादेः ख्यानम्=इदं रजतमित्यादौ भ्रान्तिज्ञाने विषयतया भानं न=नो पपद्यते।अयोग्यत्वात् । नृशृङ्गवत=यथा नितान्तासतोनृशृङ्गस्य क्वचिदपि ख्यानं नेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

नन्वसतो रजतादेः ख्यानं मास्तु विज्ञानात्मनः सत एव ख्यानमस्तु, तत्राह—

"न सतो बाधदर्शनात्" ॥ ५३ ॥

ख्यानमित्यनुवर्तते । सतः=शुक्तिशकलादौ विज्ञानात्मनः सद्रजतादेः ख्यानम्=इदं रजतमित्यादौ भ्रान्तिज्ञाने विषयतया भानं न=नोपपद्यते । कुतः? बाधदर्शनात=नेदं रजतमित्यादिना तद्बाधस्य दर्शनादित्यर्थः ।

रजतस्य विज्ञानात्मकत्वे शुक्तिशकलादिवद् बाधो न स्यादिति भावः ॥ ५३ ॥

अनिर्वचनीयवादिनं प्रत्याह—

"नानिर्वचनीयस्य तदभावात्" ॥ ५४ ॥

ख्यानमित्यनुवर्तते । अनिर्वचनीयस्य=सदसद्विलक्षणस्य रजतादेः ख्यानं=भ्रान्तिज्ञाने भानं न=नोपपद्यते। कुतः ? तदभावात्=तादृग्रूपदार्थस्यैवाभावादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्यथाख्यातिवादं निरस्यति ।

"नान्यथाख्यातिः स्ववचो व्याघातात्" ॥ ५५ ॥

अन्यथाख्यातिः=इदंरजतमित्यादौ पुरोवर्तिनः शुक्तिशकलादेरन्यथा=रजताद्यात्मना ख्यातिः=ख्यानं न=समीचीनं न । स्ववचोव्याघातात्=ज्ञेयानुरूपं ज्ञानम्' इति स्ववचसो व्याहतिप्रसंगादित्यर्थः॥ ५५ ॥

आत्ममतमाह—

"सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात्" ॥ ५६ ॥

सदसत्ख्यातिः= सांख्यानामस्माकं इद्दादौ सतः पुरोवर्तिनि चासतो रजतादेः पुरोवर्तिसामान्यांशेनेदमाऽसंसर्गाग्रहात्ख्यातिः=इदं रजतमित्यादौ भ्रान्तिज्ञाने विषयतया भानम् । कुतः ? बाधाबाधात्=तस्य रजतादेः संसर्गतः पुरोवर्तिनि बाधेऽपि स्वरूपतोऽबाधात्=बाधाभावादित्यर्थः ।

अख्यातिवादिनस्तावत्सांख्या इदं रजतमित्यादौ सर्वत्र ज्ञानद्वयमाचक्षते। तिमरादिना प्रमाणदोषेण पुरोवर्तिविशेष्यांशस्याग्रहात्सामान्यांशविषयमिदमाकारं सन्निकर्षमात्रजन्यमेकं ज्ञानम् । लोभादिप्रमातृदोषसमीचीनसादृश्यादिदोषोद्बुद्धरजतादिसंस्कारमात्रजन्यश्च सद्रजतादिविषयं स्मृत्यात्मकं द्वितीयम्।तयोश्चद्वयोर्ज्ञानयोः प्रमाणादिदोषवशेन स्वरूपतो विषयतश्चासंसर्गाग्रहलक्षणो 'मयि भिन्नविषयं ज्ञानद्वयं जातम्' इति विवेकमतिद्वन्द्वी योऽयमेकं ज्ञानमित्यविवेकः, स एव तेषां तद्रूपप्रतिष्ठितत्वात् भ्रमो विपर्य्ययो मिथ्या-

ज्ञानं, नापरः कश्चनपदार्थः । अत एव रजतादिज्ञानस्य विषयो रजतादिर्देशान्तरे सन्नपि न पुरोवर्तिनि सन् । तेन नेदं रजतमित्यादिना बाधकज्ञानेन देशान्तरे वर्तमानस्य तस्य स्वरूपतोबाधासंभवात्पुरोवर्तिनि संसर्गतोबाध इति भावः ।

तत्रासत्सदनिर्वचनीयेति ख्यातित्रयं वाह्यानाम् अन्यथाख्यातिः सदसत्ख्यातिश्चेति द्वयं वैदिकानाम् । बाधश्च प्रतिपन्नधर्मिणि निषेधबुद्धिविषयत्वमिति विवेकः ॥ ५६ ॥

एवं भ्रान्तिविषये स्वमतं प्रदर्श्य शब्दविषयं तत्प्रदर्शयितुमादौ परेण संमतं शब्दस्य स्फोटात्मकत्वं प्रतिषेधति ।

" प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः " ॥५७॥

शब्दः=गौरित्यादिशब्दः स्फोटात्मकः= हस्तपादाद्यवयवेभ्यो व्यतिरिक्तोऽखण्डैकमूर्तिरवयवीव गकारादिवर्णेभ्यो व्यतिरिक्तोऽखण्डैकमूर्तिरर्थप्रत्ययहेतुः पदादिसंज्ञाभाग् गौरित्यादिशब्दविशेषः स्फोटस्तदात्मकः=तत्स्वरूपो न=न भवति।कुतः? प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां=गकारादिवर्णानां प्रतीतेस्तद्व्यतिरिक्तस्य स्फोटस्य चाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु शब्दस्य स्फोटात्मकत्वाभावेऽपि नित्यत्वं किं नस्यात् ? तत्राह—

" न शब्दनित्यत्वं कार्य्यताप्रतीतेः " ॥ ५८ ॥

शब्दनित्यत्वं=शब्दस्य=गकारादिवर्णस्य नित्यत्वम्=उपत्तिविनाशशून्यत्वं न=नभवति। कुतः? कार्य्यताप्रतीतेः=उत्पन्नो गकार इत्यादिना तदुत्पादकताप्रतीतेरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

शब्दनित्यत्ववादी शंकते ।

" पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य "॥५९॥

ननु न कारणव्यापारेण शब्दस्योत्पत्तिर्भवति,येन तस्य नित्यत्वं न स्यात्। किंतु पूर्वसिद्धसत्त्वस्य=कारणव्यापारात्पूर्वं सिद्धं सत्त्वं यस्य; तस्याभिव्य-

क्तिः= प्रादुर्भूतिर्दीपेनेवघटस्य=यथा पूर्वसिद्धसत्त्वस्यघटस्य दीपनाभिव्यक्तिरित्यर्थः ।

उत्पन्नो गकारो नष्टः ककार इत्यादिप्रतीतिस्तु ध्वन्युपाधिकृता न स्वतः। कारणव्यापारेण ध्वनेरेवोत्पत्तिविनाशयोरभ्युपगमादिति भावः॥५८॥

परिहरति ।

" सत्कार्य्यसिद्धान्तश्चेत्सिद्धसाधनम् " ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तया नित्यत्वं साधयतस्ते कः सिद्धान्तः। सत्कार्य्यसिद्धान्तश्चेत्=कारणव्यापारात्पूर्वं सतः कार्य्यस्य ,तेनाभिव्यक्तिरिति ते सिद्धान्तश्चेत् तदा सिद्धसाधनम=अस्माकं सिद्धस्यैवैतत्साधनमित्यर्थः ।

तादृशनित्यत्वस्यास्माकं कार्य्यमात्रे सिद्धत्वादिति भावः ॥ ६० ॥

आत्माद्वैतवादं प्रतिक्षिपति ।

" नाद्वैतमात्मनो लिंगात्तद्भेदप्रतीतिः " ॥ ६१ ॥

आत्मनः =पुरुषात्मनोऽद्वैतम्=ऐक्यं न=न संभवति । कुतः? लिङ्गात्=सुखदुःखजरामरणादिलिंगात् तद्भेदप्रतीतेः=तस्यपुरुषात्मनोभेदस्य सिद्धेरित्यर्थः ।

आत्मैक्ये प्रतिपुरुषं सुखदुःखादिभेदो न स्यादिति भावः ॥ ६१ ॥

ननु मा भूत्सजातीयाद्वैतं, विजातीयाद्वैतं भविष्यति, तत्राह—

" नानात्मनाऽपि, प्रत्यक्षबाधात् " ॥ ६२ ॥

अद्वैतमात्मन इत्यनुवर्तते।आत्मनोऽनात्मनापि =भोग्येन जगताऽपि नाद्वैतम् =नात्यन्ताभेदः संभवति । कुतः ? प्रत्यक्षबाधात् =भेदग्राहकप्रत्यक्षेण बाधादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नन्वस्तु तर्हि समुच्चिताभ्यामात्मानात्मभ्यामद्वैतं,तत्राह—

" नोभाभ्यां तेनैव " ॥ ६३ ॥

अद्वैतमात्मन इत्यनुवर्तते । नोभाभ्यां=न समुच्चिताभ्यामात्मानात्मभ्यामभ्यात्मनोऽद्वैतं संभवति । कुतः ? तेनैव=पूर्वोक्तहेतुद्वयेनैवेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

नन्वेवमद्वैतप्रतिपादकश्रुत्या विरोधः स्यात्, तत्राह—

" अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र " ॥ ६४ ॥

तत्र=अद्वैतप्रतिपादकश्रुतावन्यपरत्वं=द्वैतादन्यदद्वैतंतत्परत्वम्=आत्माद्वैतप्रतिपादिकत्वमविवेकानां=शास्त्रव्युत्पत्तिशून्यानांप्रतिभाति न जातविवेकानामिति न विरोध इत्यर्थः ।

क्वचित्कार्य्यकारणयोरभेदविवक्षया क्वचिच्चात्मतयैक्यप्रतिपादिकत्वमद्वैतश्रुतीनामिति भावः ॥ ६४ ॥

नन्वात्मोपादानकं जगदात्माभिन्नं किं न स्यान्मृदुपादानकस्य मृदभिन्नत्वदर्शनात्, तत्राह—

" नात्माऽविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं
निःसङ्गत्वात् " ॥ ६५ ॥

आत्मोपादानकं जगदिति कोऽभिप्रायः ? किमात्ममात्रोपादानकम्, उतात्माश्रिताविद्योपादानकम् ? आहोस्विदात्माविद्योभयोपादानकं ? तत्रात्मा कूटस्थत्वादविद्याकल्पितत्वादुभयम्=आत्माऽविद्या चेति द्वयं निःसङ्गत्वात्=परस्परसंगाभावाद् जगदुपादानकारणं न संभवतीत्यर्थः ।

तदभावे कुतस्तदभेद इति भावः ॥ ६५ ॥

आत्माऽद्वैतं निराकृत्य सच्चिदानन्दस्वरूप ईश्वरः,सच्चित्स्वरूपो जीवः, सती च केवला प्रकृतिरित्यात्ममतं दृढीकर्तुं पराभिमतं जीवात्मनः पुरुषस्य तावदानन्दरूपत्वं निराचष्टे ।

" नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् " ॥ ६६ ॥

एकस्य=प्रतिशरीरमेकस्य=जीवात्मनः पुरुषस्येतियावदानन्दचिद्रूपत्वे=सुखमानन्दो ज्ञानं चित्तदुभयस्वरूपत्वंन=नभवति । कुतः ? द्वयोः=सुखज्ञानयो रुभयो र्भेदात्=भेदेनावगमादित्यर्थः ।

यथाऽऽत्मनोज्ञानं स्वरूपं, तथा चेदानन्दोऽपि । तदा तयोर्भेदेनावगमो न स्यात् । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वानियमात् । भवति च दुःखानुभववेळायां सुखाननुभवेन तद्भेदावगमः । ततो भवति प्रतिपत्तिः "ज्ञानवन्नात्मनः स्वरूपमानन्द" इति भावः ॥ ६६ ॥

ननु पुरुषस्यानन्दरूपत्वाभावे कदाचिदस्यात्मनिजायमानः "सुखमहमस्मीति सुखप्रत्ययो नोपपद्येत-तत्राऽऽह

"दुःखनिवृत्तेर्गौणः" ॥ ६७ ॥

दुःखनिवृत्तेः=कस्यचित्तीव्रतरदुःखस्य निवृत्तेर्गौणः=जायमानःसुखप्रत्ययो गौणो=भाक्तो मन्तव्य इत्यर्थः ।

दुःखाभावंहि तदा सुखं प्रत्येतीति भावः ॥ ६७ ॥

ननु कथन्तर्हि मुक्त्यवस्थायामात्मनः केचिदानन्दरूपतामाचक्षते तत्राह—

"विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम्" ॥ ६८ ॥

मन्दानां=कर्तरिषष्ठीयम् । अत्र वैदिकसिद्धान्तानभिज्ञा मन्दास्तेषां सा विमुक्तिप्रशंसा=श्रुतिस्मृतिविरुद्धा मुक्त्यवस्थायामानन्दरूपत्वेनात्मनः स्तुतिरित्यर्थः ।

मनोविभवं निराकरोति ।

"न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा" ॥ ६९ ॥

मनसो व्यापकत्वं=विभुत्वं न=न सम्भवति । कुतः ? करणत्वात्=साक्षात् क्रियासाधकत्वाद्वास्यादिवदिन्द्रियत्वाद्वा चक्षुरादिवदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

किञ्च—

"सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः" ॥ ७० ॥

न व्यापकत्वं मनसइत्यनुवर्तते । गतिश्रुतेः = मनःसहकृतस्यात्मनो लोकान्तरे गमनश्रुतेर्मनसःसक्रियत्वात्=सक्रियत्वावगमान्न तस्य व्यापकत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

ननु मास्तु मनसो व्यापकत्वम् । अणुत्वं भविष्यति, तत्राह—

"न निर्भागत्वं तद्योगाद्घटवत्" ॥ ७१ ॥

मनस इत्यनुवर्तते । मनसो निर्भागत्वं=भागोऽवयवस्तद्रहितत्वं=निरवयवत्वम्=अणुत्वमिति यावन्न=न संभवति । कुतः ? तद्योगात्=भागयोगस्तद्योगस्तस्मात्=सावयवत्वात् । घटवत्=यथा घटस्यसावयवत्वान्नाणुत्वमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

ननु मनसो नित्यत्वात्कथं सावयवत्वं,तत्राह—

"प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्" ॥ ७२ ॥

जीवेश्वरोभयपरोऽत्र पुरुषशब्दः, सांख्यानां पदार्थत्रयस्यैव नित्यत्वाभ्युपगमात, स्पष्टमन्यत् ।

मनसोऽपि प्रकृतिपुरुषान्यत्वान्न नित्यत्वमिति भावः ॥ ७२ ॥

नन्वीश्वरस्य भागयोगाभावेऽपि पुम्प्रकृत्योर्भागयोगः किं न स्यात्, तत्राह—

"न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः" ॥ ७३ ॥

भोगिनः=जीवात्मनः पुरुषस्य प्रधानस्य च भागलाभः=भागयोगः=सावयवत्वमिति यावन्न=न संभवति । कुतः ? निर्भागत्वश्रुतेः="अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्"[१]"अजामेकाम्"[२]इति निरवयवत्वस्य श्रवणादित्यर्थः ॥ ७३ ॥

परस्य मुक्तिं निराकुरुते ।

"नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात्" ॥ ७४ ॥

आनन्दाभिव्यक्तिः=संसारावस्थायामनभिव्यक्तस्यानन्दस्याभिव्यक्तिः=मोक्षावस्थायां प्रादुर्भूतिर्मुक्तिः=कैवल्यं न=न संभवति । कुतः ? निर्धर्मत्वात= आत्मनस्तादृग्धर्मानाश्रयत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ७४ ॥

नन्वस्तु तर्ह्यशेषविशेषगुणोच्छित्तिर्मुक्तिस्तत्राह—

" न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् " ॥ ७५ ॥

---

१ कठो०अ.१—वल्ली. २—१८ । २ श्वे०अ० ४ । मं० ५ ।

मुक्तिरित्यनुवर्तते । तद्वत्=आनन्दाभिव्यक्तिवद् विशेषगुणोच्छित्तिः= आत्ममनःसंयोगेनजातानांज्ञानादिविशेषगुणानामुच्छित्तिः=निवृत्तिरपि मुक्तिर्न=न संभवतीत्यर्थः ।

मनःसंयोगसत्वेतदुच्छित्तेरसंभवादितिभावः ॥ ७५ ॥

नन्वस्तु तर्हि निरन्तरोर्ध्वगतिरेव मुक्तिस्तत्राह—

" न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य " ॥ ७६ ॥

मुक्तिरित्यनुवर्तते । विशेषगतिः=लोकसिद्धगतिव्यावर्तनाय विशेषपदम् । निरन्तरोर्ध्वगतिरपि मुक्तिर्न । कुतः ? निष्क्रियस्य=स्वतःक्रियारहितस्य गत्यसंभवादित्यर्थः ॥ ७६ ॥

जैनमुक्तिं दूषयित्वा बौद्धमुक्तिं दूषयति ।

"नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात्" ॥ ७७ ॥

मुक्तिरित्यनुवर्तते । आकारोपरागोच्छित्तिः=आत्मनि क्षणिकविज्ञाने यो विषयाकाराणामुपरागः=तद्वासनालक्षणः संबन्धविशेषस्तस्योच्छित्तिः=उच्छेदोऽपि मुक्तिर्न=न संभवति । कुतः ? क्षणिकत्वादिदोषात्=आदिपदेन तदुच्छेदोपायाभावस्यसंग्रहः । क्षणिकत्वादिदोषात्तस्याः पुरुषार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

सर्वस्य क्षणिकत्वात्का मुक्तिः ? कस्य वा मुक्तिः स्यादिति भावः ॥ ७७ ॥

नन्वस्तु तर्हि सर्वोच्छित्तिर्मुक्तिस्तत्राह—

" न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् " ॥ ७८ ॥

मुक्तिरित्यनुवर्तते । सर्वोच्छित्तिः=सर्वस्य=विषयोपरागस्य तदाश्रयक्षणिकविज्ञानात्मनोजीवस्यचोच्छित्तिरपि मुक्तिर्न=न संभवति । कुतः ? अपुरुषार्थ त्वादिदोषात्=आदिपदेनात्मोच्छेदासंभवदोषस्यसंग्रहः, पुरुषार्थत्वाभावादि दोषप्रसंगादित्यर्थः ॥ ७८ ॥

शून्यवादिनं बौद्धं निरस्यति ।

"एवं शून्यमपि" ॥ ७९ ॥

मुक्तिर्नेत्यनुवर्तते । एवं=यथाऽपुरुषार्थत्वादिदोषात् सर्वोच्छित्तिर्न मुक्तिरेवं शून्यमपि=ज्ञानज्ञेयात्मकनिखिलप्रपञ्चनाशोऽपि मुक्तिर्न संभवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

देशविशेषादिलाभो मुक्तिरिति मतं व्युदस्यति ।

"संयोगाश्च वियोगान्ता इति न देशादिलाभोऽपि"॥८०॥

मुक्तिरित्यनुवर्तते।च=यस्मात्संयोगाः=सर्वे प्राप्तिलक्षणाः संबन्धा वियोगान्ताः=विभागसीमान इति=अस्माद्देशादिलाभोऽपि=प्रकृष्टदेशधनाङ्गनादिप्राप्तिरपि मुक्तिर्न=न संभवतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

जीवस्य परमात्मयोगो मुक्तिरिति मतं दूषयति ।

"न भागियोगो भागस्य" ॥ ८१ ॥

संयोगाश्च वियोगान्ता इत्यपि मुक्तिरित्यनुवर्तते । भागस्य=ईश्वरांशस्य जीवस्य भागियोगः=ईश्वरयोगोऽपि मुक्तिर्न संभवति।संयोगानां वियोगान्तत्वनिर्णयादित्यर्थः ।

निरंशस्य वास्तवांशासंभवाद्, भावेवासावयवत्वप्रसंगादौपाधिकस्य च प्रत्याख्यानाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ८१ ॥

नन्वस्तु तर्ह्यणिमादियोगो मुक्तिस्तत्राह—

"नाणिमादियोगोऽप्यवश्यंभावित्वात्तदुच्छित्तेरितरयोगवत्" ॥ ८२ ॥

मुक्तिरित्यनुवर्तते । अणिमादियोगोऽपि=अणिमा, लघिमा, महिमा, प्राप्तिः, प्राकाम्यं, वशित्वम्, ईशितृत्वम्, यत्र कामावसायित्वमित्यणिमाद्यष्टविधैश्वर्य्यप्राप्तिरपि मुक्तिर्न।कुतः? तदुच्छित्तेरवश्यंभावित्वात्=तस्याणिमादियोगस्योच्छित्तेः=वियोगस्यावश्यंभावित्वात्=आवश्यकत्वात् इतरयोगवत्=यथैश्वर्य्यान्तरयोगस्योच्छित्तेरवश्यंभावित्वमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

नन्विन्द्रादिपदयोगस्तर्हि मुक्तिरस्तु, तत्राह—

"नैन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत्" ॥ ८३ ॥

मुक्तिरित्यनुवर्तते । तद्वत्=अणिमादिप्राप्तिवत्तदुच्छित्तेरवश्यंभावित्वादैन्द्रादिपदयोगोऽपि=इन्द्रबृहस्पतिप्रजापत्यादिपदप्राप्तिरपि मुक्तिर्नेत्यर्थः ८३ ॥

ननु 'घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः'[1] इति नैयायिका वैशेषिकाश्च मन्यन्ते । सांख्यानामत्र कः सिद्धान्तः ? तत्राह—

"न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वश्रुतेः" ॥ ८४ ॥

सांख्यानामस्माकमिन्द्रियाणां=घ्राणादीनामिन्द्रियाणांभूतप्रकृतित्वं=भूतोपादानकत्वं न । किन्त्वहंकारोपादानकत्वम् । कुतः ? आहंकारिकत्वश्रुतेः=तेषामहंकारकार्यत्वश्रवणादित्यर्थः ।

नैयायिका वैशेषिकास्तु यस्मादिन्द्रियाणां भौतिकत्वमाहुस्तत्स्वयमग्रे वक्ष्यति ॥ ८४ ॥

नन्वेवं तदुक्तपदार्थनियमोऽपि भवतां न स्यात्, तत्राह—

"न षट्पदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिः" ॥ ८५ ॥

षट्पदार्थनियमः=द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां पदार्थानां नियमः=नियतिरस्माकं सांख्यानां न=नास्ति, न वा तद्बोधात्=तेषां षण्णां पदार्थानांबोधात्=विवेकप्रत्ययान्मुक्तिः=त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणंकैवल्यमित्यस्माकं नियमः । किन्तु पञ्चविंशतितत्त्वानां बोधादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

अतिदिशति ।

"षोडशादिष्वप्येवम्" ॥ ८६ ॥

एवं=यथा वैशेषिकोक्तेषु षट्सु पदार्थेषु तद्बोधान्मुक्तौ च सांख्यानामस्माकं नियमो न, तथा षोडशादिष्वपि=नैयायिकादिप्रोक्तेषु-प्रमाण-प्रमेयसंशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ताऽवयव-तर्क-निर्णय,वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वा

---

१ न्याय.अ. १–आ. १–सूत्रं १२ ।

भास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानादिषुपदार्थेष्वपि, तद्बोधान्मुक्तौ च बोद्धव्य इत्यर्थः ।

आदिशब्देन मीमांसकोक्ताः पदार्थाः संगृह्यन्ते ॥ ८६ ॥

वैशेषिकैकदेशिप्रोक्तत्रसरेणुनित्यत्वं मत्याह—

" नाणुनित्यता, तत्कार्य्यत्वश्रुतेः " ॥ ८७ ॥

अणुनित्यता=अणूनां=परमाणुनाम्नाऽभ्युपगतानांत्रसरेणूनां नित्यता=नित्यत्वं न=न संभवति । कुतः ? तत्कार्य्यत्वश्रुतेः=तेषां प्रकृतिकार्यत्वस्य श्रवणादित्यर्थः ।

इदमत्र बोध्यम् । यद्यपि सांख्या अप्येतादृक्परमाणून् मन्यन्ते तथापि तेषां वैशेषिकैकदेशिवन्न ते नित्याः । किन्तु पञ्चतन्मात्रकार्य्यभूता इति ॥ ८७ ॥

ननु निरवयवाः परमाणवः कथमनित्याः स्युः ? तत्राह—

" न निर्भागत्वं कार्य्यत्वात् " ॥ ८८ ॥

निर्भागत्वं=निरवयवत्वं न=भवदभ्युपगतपरमाणूनां न संभवति।कुतः ! कार्य्यत्वात्=जन्यत्वाद् घटवदित्यर्थः ॥ ८८ ॥

केवलरूपनिबन्धनं बहिरिन्द्रियैर्द्रव्यप्रत्यक्षनियमं निरस्यति ।

" न रूपनिबन्धनात्प्रत्यक्षनियमः " ॥ ८९ ॥

रूपनिबन्धनात्=रूपमात्रनिमित्तात्प्रत्यक्षनियमः=बाह्यद्रव्यप्रत्यक्षस्य नियमो न=न भवति । कुतः ? द्व्यणुकादेरपिप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥८९॥

" अणुमहद्दीर्घं ह्रस्वमिति चतुर्विधं परिमाणमिति वैशेषिकोक्तं परिमाणचातुर्विध्यं द्वैविध्येनचरितार्थयन्नाह ।

" न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् " ॥९०॥

परिमाणचातुर्विध्यम्=अणुमहद्दीर्घं ह्रस्वमिति परिमाणस्य चतुःप्रकारत्वं न=युक्तं न । किन्तु द्विप्रकारत्वम् । कुतः ? द्वाभ्यां तद्योगात्=अणुमहत्परिमाणाभ्यामेवं तस्य परिमाणचातुर्विध्यस्य सर्वत्र प्रतिपादनसंभवादित्यर्थः ।

मध्यादिवद्ध्रस्वदीर्घयोरपि महत्परिमाणावान्तरभेदत्वेनैवोपपत्तेरिति भावः ।

तत्राणुपरिमाणमाकाशस्य कारणं शब्दतन्मात्रलक्षणंगुणविशेषं वर्जयित्वा भूतेन्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वादिगुणेषु मन्तव्यमिति भाष्यम् ॥ ९० ॥

इदानीं स्वमतेन प्रत्यभिज्ञायाः सामान्यविषयत्वमुपपादयिष्यन् तदपलापिनं बौद्धं प्रत्याचक्षाण आह—

" अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात्प्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य " ॥ ९१ ॥

प्रत्यभिज्ञानं=स एवायमित्यादिप्रत्याभिज्ञानं सामान्यस्य=विषयत्वं षष्ठ्यर्थः । अनुगतधर्मविशेषःसामान्यं, तद्विषयमवगन्तव्यम् । कुतः ? अनित्यत्वेऽपिस्थिरतायोगात्=तस्यप्रकृतिपुरुषाभ्यामन्यत्वेन नित्यत्वाभावेऽपि चिरस्थायित्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ९१ ॥

नन्वस्तु सामान्यविषयं प्रत्यभिज्ञानं, किं तेन ? तत्राह—

" न तदपलापस्तस्मात् " ॥ ९२ ॥

तस्मात्=प्रत्यभिज्ञाविषयत्वात्तदपलापः=तस्यसामान्यस्यापह्नवो न=न संभवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

नन्वतद्व्यावृत्तिरूपमेव सामान्यं न किञ्चित्तत्त्वान्तरं, तत्राह—

" नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः " ॥ ९३ ॥

सामान्यस्येत्यनुवर्त्तते । घटत्वादिसामान्यस्यान्यनिवृत्तिरूपत्वं=घटादिभ्योऽन्ये पटादयस्तदभावस्वरूपत्वं न=न संभवति । कुतः ? भावप्रतीतेः=तस्य " स एवायं घट " इति भावत्वेन ज्ञप्तेरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

नन्वस्तु तर्हि सादृश्यनिबन्धनमेवैतत्प्रत्यभिज्ञानं न सामान्यनिबन्धनं, तत्राह—

" न तत्त्वान्तरं सादृश्यं, प्रत्यक्षोपलब्धेः " ॥ ९४ ॥

सादृश्यं=भवदभ्युपगतं सादृश्यं तत्त्वान्तरं=भूयोऽवयवसामान्यातिरिक्तं पदार्थान्तरं न=न भवति । कुतः? प्रत्यक्षोपलब्धेः=गोसदृशो गवय इत्यादिवत्सएवायं घट इत्यादौ सर्वत्र भूयोऽवयवसामान्यस्यैव प्रत्यक्षेणोपलब्धेरित्यर्थः ॥ ९४ ॥

ननु सापेक्षप्रतीतिविषयभूतं सादृश्यं कथं सामान्यतोऽतिरिक्तं तत्त्वान्तरं न स्यात्तत्राह—

" निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः "॥ ९५ ॥

सादृश्यमित्यनुवर्तते । वा=अथवा निजशक्त्यभिव्यक्तिः=वस्त्वन्तरदर्शनसापेक्षा वस्तुनः स्वाभाविक्याः शक्तेरभिव्यक्तिः=अभिव्यक्ता स्वाभाविकी शक्तिरितियावत्सादृश्यं मन्तव्यम्,न तत्त्वान्तरम्! कुतः?वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः=तादृशशक्तिसंबन्धोऽत्र वैशिष्ट्यम् । तस्मात्तस्य सादृश्यस्य प्रतीतेरित्यर्थः ।

तत्तत्पदार्थनिष्ठस्तादृक्शक्तिभेद एव सर्वत्र सादृश्यप्रतीतिविषयो न तत्त्वान्तरमिति भावः ॥ ९५ ॥

ननु सादृश्यस्य शक्तिरूपत्वकल्पनं न युक्तम् । संज्ञासंज्ञिसंबन्धग्रहहेतुत्वेन पृथक् तत्सिद्धेस्तत्राह—

" न संज्ञासंज्ञिसंबन्धोऽपि " ॥ ९६ ॥

वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेरित्यनुवर्तते।संज्ञासंज्ञिसंबन्धोऽपि=विषयेण विषयिणं लक्षयति।गवयादिशब्दः संज्ञा, तदर्थो व्यक्तिविशेषः संज्ञी,तत्संबन्धग्रहोऽपि न=सादृश्यहेतुको न। कुतः? वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः=आप्तोपदेशादिसंबन्धोऽत्र वैशिष्ट्यम् । तस्मात्तस्य संबन्धस्य प्रतीतेरित्यर्थः ॥ ९६ ॥

संप्रति दिक्कालादीनां संबन्धो नित्य इति मतमपाकरोति ।

" न संबन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् " ॥ ९७ ॥

संबन्धनित्यता=दिक्कालादीनां संबन्धस्य नित्यत्वं न=न सम्भवति । कुतः ? उभयानित्यत्वात्=दिक्कालयोर्वा कालाकाशयोर्वा संबन्धधर्मिणोरुभयोः प्रकृतिपुरुषान्यत्वेन नित्यत्वाभावादित्यर्थः ॥ ९७ ॥

ननु संबन्धिनामनित्यत्वेऽपि तत्संबन्धो नित्यः किं न स्यात्? तत्राह—

"नाजः संबन्धो धर्मिग्राहकमानबाधात्" ॥ ९८ ॥

संबन्धः=संबन्धिनामनित्यत्वे सति संयोगादिलक्षणस्तत्संबन्धोऽजः= नित्यो न=न संभवति। कुतः? धर्मिग्राहकमानबाधात्=धर्मिणः=संबन्धस्य ग्राहकं यन्मानं=प्रमाणं तेनैव तन्नित्यत्वस्य बाधात्=अभावनिश्चयादि- त्यर्थः ।

यो यः संबन्धः स सर्वः कादाचित्कविभागपूर्वक इति संबन्धं ग्राहय- त्प्रमाणं तदजत्वाभावमपि ग्राहयतीति भावः ॥ ९८ ॥

नन्वेवम् 'इहेदमिति यतः कार्य्यकारणयोः स समवायः' इति वैशेषिकोक्तः[१] समवायसंबन्धोऽपि नित्यो न स्यात्तत्राह—

"न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात्" ॥ ९९ ॥

समवायः=समवायाख्यः कश्चित्संबन्धो नास्ति=न विद्यते। कुतः? प्रमा- णाभावात्=तत्साधकप्रमाणानुपलम्भादित्यर्थः ।

तदाख्यःसम्बन्धएवास्माकं नास्ति दूरे तन्नित्यत्वमिति भावः ॥ ९९ ॥

ननु कथं तत्साधकप्रमाणाभावः प्रत्यक्षानुमानयोरेव तत्र प्रमाणत्वात्, तत्राह—

"उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा" ॥ १०० ॥

प्रत्यक्षं=शुक्लः पट इत्यादिप्रत्यक्षमनुमानं वा=विशिष्टबुद्धिः विशेषण- विशेष्यसंबन्धविषया, विशिष्टबुद्धित्वात्, दण्डीपुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदि- त्याद्यनुमानं वा न=तत्र प्रमाणं न भवति। कुतः? उभयत्राप्यन्यथासिद्धेः= प्रमाणद्वयेऽपि स्वरूपसंबन्धेनैवोपपत्तेरित्यर्थः ।

---

१ वैशेषिके—अ० ७—आ० २—सू० २६ ।

प्रमाणद्वयं स्वरूपसंबन्धं गोचरयति । न समवायसंबन्धमिति भावः इदमत्रबोध्यम् यंहि वैशेषिका नैयायिकाश्च समवायसंबन्धमाचक्षते तमेव सांख्या योगाश्च स्वरूपसम्बन्धं वैदान्तिकाश्चतादात्म्यसम्बन्धं व्याचक्षत इति न वैदिकदर्शनानां कश्चिन्मिथो विरोध इति ॥ १०० ॥

सर्वथाऽनुमेया क्रियेति बौद्धस्तं प्रत्याह—

"नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतोरेवापरोक्षप्रतीतेः" ॥ १०१ ॥

क्रियायाः=कर्मणोऽनुमेयत्वमेव=केवलंसंयोगविभागलिङ्गकानुमानविषयत्वमेव न=न मन्तव्यम् । कुतः ? नेदिष्ठस्य=अतिनिकटवर्तिनः पुरुषस्य तत्तद्वतेरेव=क्रियाक्रियावतोरुभयोरप्यपरोक्षप्रतीतेः=चलतीति प्रत्यक्षोपलब्धेरित्यर्थः ॥ १०१ ॥

समप्रधानानां क्षित्यादिपञ्चभूतानां परिणामः स्थूलो देह इत्येकदेशिनस्तान् निराकरोति ।

"न पाञ्चभौतिकं शरीरं, बहूनामुपादानायोगात्"॥१०२॥

शरीरं=स्थूलं शरीरं पाञ्चभौतिकं= पञ्चानांसमप्रधानानां क्षित्यादिभूतानां कार्य्यं न=न भवति । कुतः? बहूनां=भिन्नजातीयानां बहूनामुपादानायोगात्=एकं कार्य्यं प्रति समप्रधानभावेनोपादानत्वासंभवादित्यर्थः ।

तन्तूनां बहुत्वेऽपि समानजातीयत्वान्नदोष इति द्रष्टव्यम् ॥ १०२॥

स्थूलमेवैकं शरीरमिति बाह्यास्तान् प्रत्याह—

"न स्थूलमितिनियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमानत्वात्" ॥ १०३ ॥

स्थूलमितिनियमः = स्थूलमेवैकंशरीरमितिनियमो न = नोपपद्यते । कुतः ? आतिवाहिकस्यापि=जीवात्मानं पुरुषं देहाद्देहान्तरमतिवाहयतीत्यातिवाहिकं=सूक्ष्मं शरीरम् । तस्यापि विद्यमानत्वात्=स्थूलाभ्यन्तरे सत्त्वादित्यर्थः ।

लोकवल्लोकान्तरेऽपि निराश्रयस्य पुंसो गमनासंभवात्स्थूलादन्यदातिवाहिकं शरीरमभ्युपेतव्यमिति रहस्यम् ॥ १०३ ॥

अप्राप्तार्थप्रकाशकानीन्द्रियाणीति बौद्धास्तान् पराजयते ।

"नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेःसर्वप्राप्तेर्वा"१०४

इन्द्रियाणां=चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाणामप्राप्तप्रकाशकत्वम्=आत्मासम्बद्धार्थावभासकत्वं न=न संभवति । कुतः ? अप्राप्तेः=प्राप्तिरत्र ज्ञानम् । व्यवहितवस्तुज्ञानाभावात्, सर्वप्राप्तेर्वा=व्यवहिताऽव्यवहितसर्ववस्तुज्ञानप्रसंगादित्यर्थः ॥ १०४ ॥

नन्वेवं चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वमेव सिध्येत्, नाहङ्कारिकत्वम् । लोके तेजस एव विषयप्रकाशार्थं किरणरूपेण विषयदेशापसर्पणदर्शनात्, तत्राह—

" न तेजोऽपसर्पणात्तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः" ॥१०५॥

तेजोऽपसर्पणात्=दूरदेशस्थविषयप्रकाशार्थं किरणरूपेण तेजसोऽपसर्पणदर्शनाच्चक्षुः=चक्षुरिन्द्रियं तैजसं=तेजःकार्य्यं न=न संभवति । कुतः ? वृत्तितस्तत्सिद्धेः=तैजसत्वाभावेऽपितस्यशरीरमपरित्यज्यवृत्तिविशेषेण विषयदेशापसर्पणोपपत्तेरित्यर्थः ।

यत्स्वाश्रयमपरित्यज्य बहिरपसर्पति, तत्तैजसमिति नियमो नास्ति । प्राणानामतैजसत्वेऽपि नासाग्रतो बहिरपसर्पणदर्शनादिति भावः ॥१०५॥

ननु तद्वृत्तेरेवासिद्धत्वात्कथं वृत्तितस्तत्सिद्धिस्तत्राह—

" प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गाद्वृत्तिसिद्धिः " ॥ १०६ ॥

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गात्=इन्द्रियैः प्राप्तस्य=संबद्धस्यार्थस्य=विषयस्य जायमानो यः प्रकाशः=अर्थाकारःप्रत्ययस्तल्लक्षणाल्लिङ्गाद्वृत्तिसिद्धिः=चक्षुरादीनां तेषां वृत्तेः सिद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

आत्मासंबद्धमर्थमिन्द्रियाणि न प्रकाशयन्ति, प्रकाशश्चानुभवसिद्धः ।

स एवान्यथानुपपन्नः संबन्धमयोनिकां वृत्तिं साधयति । तत्सिद्धौ च सुतरां ततस्तात्सिद्धिरिति भावः ॥ १०६ ॥

ननु सा किं विस्फुलिङ्गादिवच्चक्षुरादिभागविशेषो वा रूपादिवत्तद्गुणविशेषो वा, तत्राह—

"भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिःसंबन्धार्थं सर्पतीति" १०७

वृत्तिः=चक्षुरादीन्द्रियाणां विषयैः संबन्धमयोनिका वृत्तिर्भागगुणाभ्यां= तद्विभक्तांशो भागः, गुणः प्रसिद्धो रूपादिस्ताभ्यां द्वाभ्यां तत्त्वान्तरम्= अन्यः पदार्थः=आहङ्कारिकश्चाक्षुपादिपरिणामविशेष इति यावत् । कुतः ? संबन्धार्थं सर्पतीति=इत्यर्थक इतिः । यस्मादेषा संबन्धार्थम्=इन्द्रियार्थसंयोगाय सर्पति=विषयदेशं गच्छतीत्यर्थः ।

वृत्तेर्विभक्तांशत्वे तद्वारा चक्षुरादीनामर्थसंबन्धो न भवेत्, गुणत्वे चाक्रियत्वात्स्वयं न सर्पत्संबध्नाति सर्पति च । तस्माद्द्वाभ्यां ताभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिरिति भावः ॥ १०७॥

ननु चक्षुरादीनां द्रव्यत्वे वृत्तिभिर्विषयदेशोपगमनं संभवति नाहंकारिकत्वे । लोके द्रव्यस्यैव तथात्वदर्शनात, तत्राह—

"न द्रव्यनियमस्तद्योगात्" ॥ १०८ ॥

न=सांख्यानामस्माकं द्रव्यत्वात् क्रियानियमो न । किन्तु तद्योगात्=क्रियायोगाद् द्रव्यनियमः=यत्क्रियायोगि तद्द्रव्यमिति नियम इत्यर्थः ।

तथा चेन्द्रियाणामाहंकारिकत्वेऽपि नद्रव्यत्वव्याघात इति भावः॥१०८॥

नन्वत्राहङ्कारिकाणि सन्त्यपीन्द्रियाणि देशान्तरे भौतिकानि भविष्यन्ति । देशभेदवत्कार्य्यभेदस्यापि संभवात्, तत्राह—

"न देशभेदेऽप्यन्योपादानताऽस्मदादिवन्नियमः"॥१०९॥

इन्द्रियाणामिति शेषः । चक्षुरादीन्द्रियाणां देशभेदेऽपि=ब्राह्मादिदेशविशेषेऽपि=देशान्तरेऽपीतियावदन्योपादानता=अहंकारातिरिक्तभूतोपादानता=

भौतिकत्वमिति यावन्न=नास्ति । किन्त्वस्मदादिवन्नियमः=अत्रेव सर्वत्र तेषामाहङ्कारिकत्वनियम इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

नन्वेवं तर्हि कथं वैदिकानां दर्शनान्तरे "भूतेभ्य इति भौतिकत्वव्यपदेशः? तत्राह—

" निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः "॥ ११०॥

निमित्तव्यपदेशात्=उपष्टम्भकत्वान्निमित्तभूतेषु तेजआदिभूतेषूपादानतोपचारो निमित्तव्यपदेशस्तस्मात्तद्व्यपदेशः=भौतिकत्वव्यपदेश इत्यर्थः ।

यथेन्धनोपष्टम्भेन तदनुगतात्तेजसो जायमानो वह्निरिन्धनाद्वह्निरिति व्यपदिश्यते । तथा तेजआदिभूतोपष्टम्भेन तदनुगतादहंकाराज्जायमानानीन्द्रियाणि भूतेभ्य इति व्यपदिश्यन्ते । नोपादानताऽभिप्रायादिति न दर्शनान्तरविरोध इतिभावः ॥ ११० ॥

अण्डजजरायुजस्वेदजोद्भिज्जमिति चतुर्विधं शरीरमिति केचित, तान् प्रत्याह—

"ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिकञ्चेति न नियमः" ॥ १११ ॥

हेत्वर्थकश्चकारः । सर्वेषां भौतिकत्वं समानमिति सूचनाय समाहारः।यस्मादूष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसांकल्पिकसांसिद्धिकम्=ऊष्मणो जातं कृमिदंशादिशरीरमूष्मजम् । अण्डाज्जातं पक्षिसरीसृपादिशरीरमण्डजम् । गर्भवेष्टनं चर्म जरायुस्तस्माज्जातंमनुजगवादिशरीरंजरायुजम् । भूमिमुद्भिद्य जातं तरुगुल्मादिशरीरमुद्भिज्जम् । सृष्ट्यादौ प्रजापतिसङ्कल्पाज्जातमार्षं शरीरं सांकल्पिकम् । योगसाधनाज्जाता सिद्धिः संसिद्धिस्ततोजातं योगिनां यथाकामं शरीरं सांसिद्धिकमिति षड्विधं शरीरमिति=अस्मान्नियमः=चतुर्विधमेव स्थूलं शरीरमिति नियमो न=न संभवतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

नन्वेषु सर्वेषु लोके पार्थिवत्वव्यपदेशदर्शनात्कथं "पाञ्चभौतिको देह"[1] इति तृतीये सूत्रितं, तत्राह–

"सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात्तद्व्यपदेशः पूर्ववत्" ॥ ११२ ॥

यतोऽत इति शेषः । यस्माद् सर्वेषु=पूर्वोक्तेषु षड्विधशरीरेष्वसाधारण्याद्=प्राधान्यात्पृथिव्युपादानं=भूमिरुपादानकारणमितराणि च जलादीनि साधारण्याद्,अतस्तद्व्यपदेशः=शरीरेषु तेषु पार्थिवत्वव्यपदेशः ।तत्रोदाहरणं पूर्ववद्=यथेन्द्रियेष्वाहङ्कारिकत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

ननु शरीराणां भौतिकत्वे तदन्तर्वर्तिनः प्राणस्यापि भौतिकत्वं किं न स्याद् ? तत्राह–

"न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितस्तत्सिद्धेः" ॥ ११३ ॥

देहारम्भकस्य= शरीरोत्पादकस्य भूतपञ्चकस्य प्राणत्वं=प्राणोत्पादकत्वं न=नास्ति । कुतः ? इन्द्रियशक्तितः=इन्द्रियाणांशक्तिविशेषात्तत्सिद्धेः=तस्य प्राणस्योत्पत्तेरित्यर्थः ॥ ११३ ॥

नन्वेतानि शरीराणि भोक्ता जीवः कदाऽधितिष्ठति ? तत्राह–

"भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" ॥ ११४ ॥

भोक्तुः=जीवात्मनः पुरुषस्याधिष्ठानाद्=अधिष्ठात्रधिष्ठेयभावलक्षणःसम्बन्धविशेषोऽधिष्ठानं, तस्मात्ततो भोगायतननिर्माणं=भौतिकाभ्यां शुक्रशोणिताभ्यां भोगायतनस्य=शरीरस्य निर्माणम्=आरम्भो भवति । अन्यथा=पुरस्तात्तदधिष्ठानाभावे पूतिभावप्रसङ्गाद्=मृतशरीरवच्छुक्रशोणितयोस्तयोःपूतित्वप्रसक्तेरित्यर्थः ॥ ११४ ॥

---

१ सां. अ. ३ सू. १७ ।

ननु परमात्मनोऽधिष्ठानात्कार्य्यमात्रारम्भश्रुतेः कथमुच्यते भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणं, तत्राह—

" भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात् "॥ ११५ ॥

भृत्यद्वारा=परमात्मना सर्वदाभरणीयत्वाद्भृत्योजीवात्मापुरुषः । तद्द्वारा तत्रस्वाम्यधिष्ठितिः=स्वामिनः=परमात्मनोऽधिष्ठानम् । '[१] **य आत्मनि तिष्ठन्** ' इति श्रुतेः । नैकान्तात्=न साक्षादित्यर्थः ।

भोक्तारं जीवात्मानं पुरुषमधिष्ठाय जगदधिपतिरीश्वरस्तदधिष्ठितं भोग्यजातमधितिष्ठतीति भावः ।

यद्वा ननु जीवात्मनः पुरुषस्य कूटस्थत्वेन स्वतो व्यापाराभावात्कथं तत्र तस्याधिष्ठानं स्यात् ? तत्राह । भृत्यद्वारा=भृत्यतुल्यमत्र बुद्धिसत्त्वप्रधानं सूक्ष्मं शरीरम् । तद्द्वारा तत्र स्वाम्यधिष्ठितिः=स्वामिनः पुरुषस्याधिष्ठानं नैकान्तात्=न साक्षादित्यर्थः ॥ ११५ ॥

नन्वेवं परमात्मनोऽप्यधिष्ठातृत्वेन सन्निहिततरत्वाद् बुद्धिसत्त्वसरूपतावत्तत्सरूपताऽपि जीवात्मनः स्यात्, तत्राह—

" समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता " ॥ ११६ ॥

भोक्तुरित्यनुवर्तते । जीवात्मनः पुरुषस्य जाग्रदादौ बुद्धिसत्त्वसरूपतावत्समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु=समाधिर्योगः, सुषुप्तिर्निद्रा, मोक्षो विदेहकैवल्यम् । समाधिश्च सुषुप्तिश्च मोक्षश्च, ते तथा, तेषु ब्रह्मरूपता=परमात्मसरूपता भवतीत्यर्थः ।

यथाहि जाग्रदादौ बुद्धिधर्मान् दुःखादीन् धारयन् जीवोऽयं बुद्धिरूपः सम्पद्यते यत्रेदमुक्तं भवति '[२] **ध्यायतीव लेलायतीव । [३] वृत्तिसारूप्यमितरत्र** ' इत्यादीति । तथैव समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु निर्दुःखादीन् ब्रह्मधर्मान् धारयन् तत्स्वरूपानन्दमुपभुञ्जानो ब्रह्मरूपः सद्यते । न तद्-

१ बृ.—अ. ५—ब्रा. ७—२२॥२बृ.अ.६ ब्रा. ३—७ । ३॥यो. पा. १सू. ४ ।

भेदमापद्यते । '**यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसासह । बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम्**'[1] '**सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति**'[2] '**जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः । निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति**'[3] '**ब्रह्मविदाप्नोति परम्**'[4] '**आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कदाचन**'[5] इत्यादिश्रुतेरिति मन्तव्यम् ॥ ११६ ॥

ननु ब्रह्मरूपतातौल्ये समाधिसुषुप्तिभ्यां मोक्षस्य विशेषो न स्यात, तत्राह–

" द्वयोः सबीजमन्यत्र तद्धतिः " ॥ ११७ ॥

ब्रह्मरूपत्वमित्यनुवर्तते । द्वयोः=समाधिसुषुप्त्योः सबीजं=क्लेशकर्मादिवासनान्तेन बन्धबीजेन सहितं ब्रह्मरूपत्वम्, अन्यत्र=मोक्षे तु तद्धतिः=तस्य बन्धबीजस्य हानं भवतीत्यर्थः ।

बन्धबीजहानाहानाभ्यां विशेष इति भावः ॥ ११७ ॥

ननु समाधिसुषुप्ती दृष्टे न मोक्षस्तत्राह–

" द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वान्न तु द्वौ " ॥ ११८ ॥

द्वयोरिव=समाधिसुषुप्त्योरिवत्रयस्यापि=तृतीयस्यमोक्षस्यापिदृष्टत्वात्=श्रुतिस्मृतिभ्यामवगतत्वान्न तु द्वौ=न समाधिसुषुप्ती एव स्तोऽपि च मोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

ननु समाधौ क्लेशकर्मादिवासनायाः कौण्ठ्यात्सर्ववृत्तिविलये जीवात्मनः पुरुषस्य ब्रह्मरूपत्वमस्तु । सुषुप्तौ पुनस्तदभावात्कथमस्य ब्रह्मरूपता स्यात, तत्राह–

" वासनयाऽनर्थख्यापनं दोषयोगेऽपि न, निमित्तस्य प्रधानबाधकत्वम् " ॥ ११९ ॥

---

१ कठो. व.६+१० । २ छां. प्र. ६ खं. ८+१ । ३ मुं. ३ खं. १–२–३ । ४ तै. ब्र. व. अनु. १+१ । ५ तै. ब्र. व अनु. ४–१ ।

दोषयोगेऽपि=यथा समाधौ तथा निद्रादोषयोगेऽपि=सुषुप्तावपीति-यावद् वासनया=क्लेशकर्मादिवासनयाऽनर्थख्यापनम्=आत्मातिरिक्तार्थानु-भावनं न=न संभवति । कुतः? यतो निमित्तस्य=सुषुप्तिंप्रति निमित्तभूतस्य-निद्रादोषस्य प्रधानबाधकत्वं=ख्यातिं प्रति प्रधानं कारणं वासना, तद्बाध-कत्वं=तदभिभावकत्वमस्तीत्यर्थः ।

तथा च समाधिवत्सुषुप्तावपि वासनाकौण्ठ्यात्सर्ववृत्तिविलये ब्रह्मरूपता संभवतीति भावः ॥ ११९ ॥

यत्नेनेष्वादिक्षेपे जायमानादाद्यकर्मणो वेगाख्यः संस्कारो जायते ततः कर्म, ततश्च संस्कारः, पुनरप्येवमितिनैयायिकैकदेशिनस्तान्निरा-कुर्वन्नाह—

" एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्त्तको न तु प्रतिक्रियं संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः" ॥ १२० ॥

एकः=आद्यकर्मनिर्वर्त्यः प्रथम एव संस्कारः=वेगाख्यः संस्कारः-क्रियानिर्वर्तकः=यावदिष्वादिपतनंतावत्क्रियासन्तानस्य जनको, नतु प्रति-क्रियं=क्रियां क्रियां प्रति संस्कारभेदाः=वेगाख्यसंस्कारभेदाः सन्ति । कुतः? बहुकल्पनाप्रसक्तेः=बहुसंस्कारकल्पनाप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ १२० ॥

ननु यदुक्तमुद्भिज्जं भोक्तृशरीरं, तन्न युक्तम् । तत्र शरीरत्वप्रयोजिं-काया बाह्यबुद्धेरनुपलम्भात्तत्राह—

" न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतितृ-णवीरुधादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्" ॥ १२१ ॥

बाह्यबुद्धिनियमः=बहिरिन्द्रियजन्यं बाह्यवस्तुविषयं ज्ञानं बाह्यबुद्धिः सा यत्र, तदेव भोक्तृशरीरमिति नियमो न=न भवति । किन्तु ज्ञानमात्रम्, अतो वृक्षादिवीरुधन्तानामप्यन्तःसंज्ञत्वाद्भोक्तृभोगायतनत्वं=भोक्तृशरीरत्वं पू-र्ववत्=ऊष्मजादिवन्मन्तव्यमित्यर्थः ।

तत्र पुष्पाज्जायमानफलाश्चूतादयस्तरवो वृक्षाः,गुल्माकाराः सोमलताप्रभृतयो गुल्मलताः, ओषधयः फलपाकान्ता व्रीहियवादयः,पुष्पादृते जायमानफलाः पनसोदुम्बराश्वत्थादयो वृक्षविशेषा वनस्पतयः,नडप्रभृतीनि तृणानि, शाखादिभिर्विस्तृता लता वीरुधः, फलहीनाः केवलपुष्पिणो वृक्षविशेषा आदिपदार्था इति विवेकः ॥ १२१ ॥

तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणयति ।

" स्मृतेश्च " ॥ १२२ ॥

वृक्षादीनां भोक्तृभोगायतनत्वमित्यनुवर्तते।श्रुतिसमुच्चयाय चः '**अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति**' इत्यादिश्रुतेः '**शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचकैःपक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्**' इत्यादिस्मृतेश्च वृक्षादीनां भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

ननु वृक्षादीनां भोक्तृभोगायतनत्वे तेषां लौकिकवैदिककर्माधिकारिताऽपि स्यात्तत्राह—

"न देहमात्रतः कर्माधिकारिता, वैशिष्ट्यश्रुतेः"॥१२३॥

देहमात्रतः=शरीरमात्रात्कर्माधिकारिता=लौकिकवैदिककर्माधिकारित्वं न=कस्यचिन्न भवति । कुतः ? वैशिष्ट्यश्रुतेः=मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिवैशिष्ट्यस्यापि तत्र श्रवणादित्यर्थः ॥ १२३ ॥

ननु समाने देहे कुत एष भेदः? तत्राह—

" त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः " ॥ १२४ ॥

यत इति शेषः । यस्मात् त्रयाणाम्=उत्तममध्यमाधमानां सर्वदेहिनां कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहा इति त्रिधा=त्रिप्रकारा व्यवस्था=देहव्यवस्थेत्यर्थः ।

---

१ छां. प्र. ६–ख. ११–२।२मनु–अ. १२–श्लोक ८ ।

तत्र ब्रह्मचारिवानप्रस्थानां कर्मदेहः।पश्वादिस्थावरान्तानामुपभोगदेहः। गृहस्थानामुभयदेह इति विवेकः ।

यद्यपि ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां सर्वेषामुपभोगदेहत्वतौल्यात्त्रिधा विभागो न संभवति, तथापि प्राधान्येनैष विभाग इति विज्ञेयम् ॥ १२४ ॥

ननु चतुर्थाश्रमिणः शरीरं न गणितं, तत्राह—

" न किञ्चिदप्यनुशयिनः " ॥ १२५ ॥

अनुशयिनः=प्रारब्धकर्मविशेषोऽनुशयः, स विद्यते यस्य, तस्य=त्यक्तसर्वकर्मणो विवेकवतः संन्यासिनः किञ्चिदपि=पूर्वोक्तेषु त्रिविधशरीरेषु किमपि शरीरं न=नास्तीत्यर्थः ।

उपदेशादिकन्तु तस्य स्वाभाविकी लीलेति सर्वमवदातम् ॥ १२५ ॥

ज्ञानेच्छाकृत्यादयोबुद्धिसत्त्वगुणास्तादात्म्यात्पुरुषे व्यपदिश्यमाना बुद्धिसत्त्वपरिणामविशेषत्वादनित्या इति सिद्धान्तः। तत्रैकस्मिन् कस्मिंश्चिदाश्रये तेषामनित्यत्वदर्शनेऽप्याश्रयान्तरे नित्यत्वं भविष्यति, किमवशेषेण सर्वत्रानित्यत्वाभ्युपगमेनेति परेणाशङ्किते आह—

"न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि वह्निवत्"॥१२६॥

आश्रयविशेषेऽपि=एकाश्रयवदाश्रयान्तरेऽपि बुद्ध्यादिनित्यत्वं=बुद्धिर्ज्ञानम् । आदिपदेनेच्छाकृत्यादिसंग्रहः । तेषां ज्ञानेच्छाकृत्यादीनां नित्यत्वम्=उत्पत्तिविनाशशून्यत्वं नं=न संभवति । वह्निवत्=यथा महानसादावेकत्राश्रयेऽनित्यत्वेन दृष्टस्य वह्नेराश्रयान्तरे न नित्यत्वमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

ननु ज्ञानादयो न बुद्धिसत्त्वगुणाः किन्तु जीवगुणाः, जीवाश्च नित्या इति तद्गुणा अपि नित्याः किं न स्युस्तत्राह—

" आश्रयासिद्धेश्च " ॥ १२७ ॥

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमित्यनुवर्त्तते । पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धिः । पक्षश्चात्र जीवगुणाबुद्ध्यादयः, तेषां जीवगुणत्वस्यासिद्धेश्च न नित्यगुणत्वेन हेतुना नित्यत्वं सिध्यतीत्यर्थः ।

अत्र वृत्त्यात्मनो ज्ञानस्य नित्यत्वं प्रतिषिध्यते न स्वरूपभूतस्य ज्ञानस्येति द्रष्टव्यम् ॥ १२७ ॥

सांसिद्धिकं शरीरमित्युक्तम् । तदुपपत्तये योगसिद्धीरभ्युपाययति ।
"योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः" १२८॥

औषधादिसिद्धिवत्=आदिनामणिमन्त्रतपांसि संगृह्यन्ते । तत्प्रयोगेण जायमानरोगहरणादिसिद्धिवद् योगसिद्धयोऽपि=योगाभ्यासेन जायमाना-अणिमादिसिद्धयोऽपि नापलपनीयाः=नापह्नोतुमर्हाः सन्तीत्यर्थः ।

औषधादिसिद्धिवत्ता अप्यभ्युपगन्तव्या इति भावः ॥ १२८ ॥

सम्प्रति परमतनिराकरणाध्यायमुपसंहरन्नन्ते पुरुषसिद्धिप्रतिकूल-तया भूतचैतन्यवादिनं चार्वाकं प्रत्याचष्टे ।

" न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि च सांहत्येऽपि च " ॥ १२९ ॥

अध्यायपरिसमाप्तिपरा वीप्सा । भिन्नक्रमश्चः । भूतचैतन्यं=भूतानां=वियन्मरुत्तेजोऽम्बुपृथिवीनां चैतन्यं=प्रत्येकं चेतनत्वं न=न दृश्यते।प्रत्येका-दृष्टेश्च=एकैकस्मिन्नदर्शनाच्चसांहत्येऽपि=देहाकारेण परिणते तत्संघातेऽपि चैतन्यं न युक्तमित्यर्थः ।

तृतीयाध्यायेचेदं स्वसिद्धान्तविषयोक्तम् । अत्र च परमतनिराकर-णायेति न पौनरुक्त्यमिति भाष्यम् ॥ १२९ ॥

स्वसिद्धान्तं दृढीकर्तुं परसिद्धान्तनिर्जयः ।
प्रसङ्गाच्चात्मसिद्धान्तः पञ्चमेऽस्मिन्निरूपितः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्यात्मारामभगवत्पादशिष्यहरिप्रसा दकृतायां सांख्यसूत्रवृत्तौ परमतनिर्जयाध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

पञ्चमाध्यायेन परसिद्धान्तं निराकृत्य चतुर्भिःपूर्वाध्यायैर्निरूपितस्यात्मसिद्धान्तस्य स्थूणानिखननन्यायेन पुनः स्थिरीकर्तुं षष्ठाध्यायमारभमाणः पूर्वन्तावदात्मास्तित्वमाह—

" अस्त्यात्मा, नास्तित्वसाधनाभावात् " ॥ १ ॥

आत्मा=देहेन्द्रियादिसंघातद्रष्टा जीवात्मा पुरुषोऽस्ति=विद्यते । कुतः ? नास्तित्वसाधनाभावात्=तन्नास्तित्वसाधकस्य हेतोरनुपलम्भादित्यर्थः ॥१॥

नतु नास्माभिरात्मा प्रतिषिध्यते, किन्तु तस्यदेहादिव्यतिरिक्तत्वं, तत्राह—

" देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् " ॥ २ ॥

असौ=जीवात्मा पुरुषो देहादिव्यतिरिक्तः=देहादिप्रकृत्यन्तेभ्यस्तत्त्वेभ्यो भिन्नो भवितुमर्हति । कुतः ? वैचित्र्यात्=ततो विलक्षणत्वादित्यर्थः॥२॥

व्यतिरिक्तत्वे हेत्वन्तरमाह—

" षष्ठीव्यपदेशादपि " ॥ ३ ॥

देहादिव्यतिरिक्तोऽसावित्यनुवर्तते । ममेदं शरीरं ममेयं बुद्धिरित्यादिर्भेदव्यपदेशादपि देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ पुरुष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु शिलापुत्रकस्य शरीरं, पुरुषस्य चैतन्यं, राहोःशिर इत्यादिव्यपदेशवदयमपि गौणो व्यपदेशो न मुख्यस्तत्राह—

" न शिलापुत्रवद्धर्मिग्राहकमानबाधात् " ॥ ४ ॥

शिलापुत्रवत्=शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवन्न=ममेदं शरीरमित्यादिव्यपदेशो गौणो न ।कुतः? धर्मिग्राहकमानबाधात्=धर्मिणः=जीवात्मनः पुरुषस्य ग्राहकं=शरीरादिभ्यो भेदेनानुभावकंयन्मानं=प्रत्यक्षानुमानशब्दलक्षणं प्रमाणं, तेन बाधात्=भेदगौणत्वस्य बाधनादित्यर्थः ।

शिलापुत्रादौ तु न तद्ग्राहकमानेन भेदगौणत्वबाध इति भावः ॥४॥

नन्वस्तु देहादिव्यतिरिक्तः पुमान्, तथापि दुःखिनस्तस्य कृतकृत्यता कथं स्यात् ? तत्राह—

" अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता " ॥ ५ ॥

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या=अन्तमतिक्रान्ता त्रिविधदुःखनिवृत्तिरत्यन्तदुःखनिवृत्तिस्तयैवास्य कृतकृत्यता=कृतकार्य्यता=कृतार्थत्वं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु कस्मादस्य दुःखात्यन्तनिवृत्त्यैव कृतकृत्यता, न सुखावाप्त्या, तत्राह—

" यथा दुःखात्क्लेशः पुरुषस्य न तथा सुखादभिलाषः " ॥ ६ ॥

यत इति शेषः । यस्मात्पुरुषस्य=भोक्तुर्जीवात्मनो यथा=येन प्रकारेण दुःखात्=दुःखसंबन्धात्क्लेशः=तद्विषयोद्वेषस्तथा=तेनप्रकारेण सुखात्=सुखसंबन्धादभिलाषः=तद्विषयः कामो न=न भवतीत्यर्थः ।

सुखाभिलाषतो दुःखद्वेषस्य बलीयस्त्वात्तदत्यन्तनिवृत्तिरेवोत्कटेच्छाविषयत्वात् परमपुरुषार्थो न सुखावाप्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

ननु कस्मादस्य दुःखनिवृत्तिवत्सुखमभिलाषगोचरो न भवति, तत्राह—

" कुत्रापि कोऽपि सुखीति " ॥ ७ ॥

इतिर्हेतौ। यस्मात्कुत्रापि=ब्रह्माण्डमध्ये क्वचिदेव कोऽपि=ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानां जीवानां मध्ये कश्चिदेव सुखी=सुखभाग्भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वेतेन सुखस्य दौर्लभ्यमायातं नाभिलाषाविषयत्वं, तत्राह—

" तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निःक्षिपन्ते विवेचकाः" ॥ ८ ॥

तदपि=ब्रह्माण्डमध्ये कदाचित्कुत्रचित्कस्यचित्कथंचिज्जायमानं सुखमपि विवेचकाः=विवेकिनो जना दुःखपक्षे=दुःखकोटौ निःक्षिपन्ते=व्यवस्थापयन्ते। कुतः ? दुःखशबलमिति=हेत्वर्थक इतिः। यतो दुःखसंभिन्नमित्यर्थः ।

यथा विषसंसृष्टमन्नं बुद्धस्याभिलापगोचरो न भवति तथैव दुःखशबलत्वात्सुखमपि दुःखनिवृत्तिवदस्यमुमुक्षुपुरुषस्याभिलापगोचरो न भवतीति भावः ॥ ८ ॥

ननु केवला दुःखनिवृत्तिरपि परमपुरुषार्थो न संगच्छते, लोके सुखी-स्यां दुःखी न स्यामिति दुःखनिवृत्तिवत्सुखस्याप्यभिलापविषयत्वदर्शनादित्याशंक्य दुःखात्यन्तनिवृत्त्या ब्रह्मानन्दोपभोगावश्यंभावादभिलाषोपपत्तेरदोष इति तात्पर्य्येण समादधान आह—

" सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वैविध्यात् " ॥ ९ ॥

ननु सुखलाभाभावात्=मुक्तौ सुखावाप्त्यभावादपुरुषार्थत्वं=केवलदुःखनिवृत्तेरपि पुरुषार्थत्वं न स्यादिति चेन्न द्वैविध्यात्=दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपतया परमपुरुषार्थस्यैकप्रकारत्वेऽपि तदविनाभूतेन ब्रह्मानन्दोपभोगेन तस्य द्विप्रकारत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ।

इदमत्रबोध्यम् । यद्यपि सांख्यानां दुःखात्यन्तनिवृत्तिरेवैकः परमपुरुषार्थो न सुखावाप्तिः, तेषां जायमानसुखमात्रस्य प्राकृतत्वेन दुःखशबलतया दुःखवत्परिहार्य्यत्वात् । तथापि ते मुक्त्यवस्थायां जीवात्मनः पुरुषस्य ब्रह्मानन्दोपभोगं मन्यन्ते '**सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता**'[१] '**आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन**'[२] इत्यादिश्रुतेः । स च दुःखात्यन्तनिवृत्तिवन्नस्वतन्त्रःकश्चित्पुरुषार्थः, पुरुषपुरुषकारेण तस्य साक्षात्साध्यत्वाभावात् । किन्तु दुःखात्यन्तनिवृत्तौ सिद्धायामवश्यंभावित्वात्तन्नान्तरीयकः, तेनद्वैविध्ये सत्यपि प्रधानतः परमपुरुषार्थस्यैकत्वान्न पूर्वापरविरोध इति ॥ ९ ॥

---

१ तै. ब्र. व. अनु. १ । २ तै. ब्रह्मा. व.अनु ९ ।

ननु साख्यानां दुःखमात्रस्य बुद्धिधर्मत्वेनात्मनिष्ठत्वासिद्धेः कथं तन्निवृत्तिरपि परमपुरुषार्थः स्यादिति शंकते ।

"निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः" ॥ १० ॥

नन्वात्मनः=जीवात्मनः पुरुषस्य निर्गुणत्वं=दुःखादिनिखिलगुणसंबन्धशून्यत्वं स्वतः सिद्धमस्ति । कुतः ? असङ्गत्वादिश्रुतेः='**असङ्गो ह्ययं पुरुषः**'[१] इत्यादिना तस्यासङ्गत्वादिश्रवणादित्यर्थः ।

यस्य यत्संबन्धो न भूतो न भवति न भविता, तस्य तन्निवृत्तिः कथमभ्यर्थनीया स्यादिति भावः ॥ १० ॥

समाधत्ते ।

" परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् " ॥ ११ ॥

परधर्मत्वेऽपि=दुःखादेर्बुद्धिसत्त्वधर्मत्वेऽप्यविवेकात=पूर्वोक्तलक्षणादविवेकाद्बुद्धिसत्त्वतादात्म्यापत्त्यातत्सिद्धिः=तस्य दुःखादेःपुरुषनिष्ठत्वसिद्धिरस्तीत्यर्थः ।

यथा वह्नितादात्म्याल्लोहस्य दाहादिमत्त्वं, तथा पुरुषस्यापि बुद्धिसत्त्वतादात्म्याद्दुःखादिमत्त्वमस्ति, तेन तस्य तदत्यन्तनिवृत्तिः परमाभ्यर्थनीयेति भावः ॥ ११ ॥

नन्वस्त्वविवेकमूलकंपुरुषस्य दुःखादिगुणजातमविवेकः पुनः किंमूलकः ? तत्राह—

" अनादिरविवेकोऽन्यथादोषद्वयप्रसक्तेः " ॥ १२ ॥

अविवेकः=पूर्वोक्तलक्षणोऽविवेकोऽनादिः=आदिः=कारणं, तन्नविद्यते यस्य, स तथा । कुतः ? अन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः=अन्यथा=सादित्वे दोषद्वयप्रसक्तेः=स्वोत्पत्तौ कारणान्तरापेक्षायामनवस्था, तदनपेक्षणेचमुक्तस्यापिपुनर्बन्ध इति दोषद्वयस्य प्रसंगादित्यर्थः ॥ १२ ॥

---

१ बृ. अ. ५ ब्रा.३–१५ ।

नन्वनादिश्चेदविवेकस्तर्हि नित्यः सेत्स्यति, तत्राह—

" न नित्यः स्यादात्मवदन्यथाऽनुच्छित्तेः " ॥ १३ ॥

अनादिरविवेक इत्यनुवर्तते। अनादिः सन्नप्यविवेको न नित्यः स्यात=प्रागभाववन्नित्यो न भवेत् । अन्यथा=नित्यत्वेत्वात्मवदनुच्छित्तिः=यथाऽऽत्मनो नित्यत्वान्नाशो न भवति।तथाऽविवेकस्यापि नाशो न स्यादित्यर्थः १३॥

ननु किन्नाश्यस्तर्ह्यविवेकः ? तत्राह—

" प्रतिनियतकारणनाश्यत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

अस्य=अविवेकस्यप्रतिनियतकारणनाश्यत्वम्=अविवेकनाशंप्रतियन्नियतंकारणंविवेकस्तन्नाश्यत्वं, ध्वान्तवत्=यथा ध्वान्तस्य=तमसःस्वनाशं प्रति नियतकारणेनालोकेन नाश्यत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु ध्वान्तालोकयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां नाश्यनाशकभावनियमोऽवगम्यते न विवेकाविवेकयोस्तत्राह—

" अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् " ॥ १५ ॥

अत्रापि=ध्वान्तालोकयोरिव विवेकाविवेकयोरपि प्रतिनियमः=नाश्यनाशकभावनियमोऽन्वयव्यतिरेकात्=विवेकसत्वेऽविवेकनाशसत्वम् । विवेकासत्वेऽविवेकनाशासत्वमित्यन्वयव्यतिरेकादवगन्तव्य इत्यर्थः ।

शुक्तिरजतादौ तथा दर्शनादिति भावः ॥ १५ ॥

नन्वेवं विवेकेनाविवेकनाशेऽपि बन्धनिवृत्तौ किमायातं, यत्कृते पुरुषस्य महान् प्रयत्नस्तत्राह—

" प्रकारान्तरासंभवाद्विवेक एव बन्धः " ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरासंभवात्=प्रथमाध्यायोक्तानामविवेकातिरिक्तानां स्वभावादिबन्धप्रकाराणामसंभवादविवेक एव बन्धः=बन्धकत्वाद्बन्ध इत्यर्थः ॥१६॥

नन्वविवेकस्य बन्धत्वे तन्निवृत्तिरूपाया मुक्तेर्विवेकसाध्यत्वेन कार्य्यत्वापत्तौ विनाशावश्यंभावान्मुक्तस्यापि पुनर्बन्धयोगोदुर्वारणः प्रसज्येत तत्राह—

" न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः " ॥ १७ ॥

अपि=मुक्तेर्विवेकसाध्यत्वेऽपि मुक्तस्य=मुक्तपुरुषस्य पुनर्बन्धयोगः=पुनरविवेकसंबन्धो न=न भवति।कुतः?अनावृत्तिश्रुतेः="न च पुनरावर्त्तते, न च पुनरावर्त्तते"[1] इत्यादिना तस्यापुनरावृत्तिश्रवणादित्यर्थः ॥१७॥

ननु श्रुतिरुक्ता न युक्तिस्तत्राह—

"अपुरुषार्थत्वमन्यथा " ॥ १८ ॥

अन्यथा=मुक्तस्यापि पुनर्बन्धयोगेऽपुरुषार्थत्वं=मुक्तेः परमपुरुषार्थत्वं न स्यादित्यर्थः ।

भाधि क्षयानुसन्धानादिति भावः ॥ १८ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

" अविशेषापत्तिरुभयोः " ॥ १९ ॥

उभयोः=बद्धमुक्तयोर्द्वयोरविशेषापत्तिः=अविशेषत्वं=तुल्यत्वमापद्येतेत्यर्थः—

मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगे संसारितो विशेषो न स्यादिति भावः ॥१९॥

ननु का सा मुक्तिर्यल्लाभादस्य पुनरावृत्तिर्न भवति? तत्राह—

" मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः " ॥ २० ॥

अन्तरायध्वस्तेः=अन्तरायोऽविवेकस्तस्य ध्वस्तिः=विवेकेनध्वंसस्तस्मात्परः=अन्यः पदार्थो मुक्तिर्न=न भवतीत्यर्थः ।

अविवेकनिवृत्तिर्मुक्तिरिति भावः ॥ २० ॥

---

१ छां.प्रपा. ८ खं. १५ ।

ननु दुःखात्यन्तनिवृत्तिर्मुक्तिरिति पुरस्तादुक्तम् । इदानीमन्तरायध्वस्तिर्मुक्तिरित्युक्तौ विरोधः स्यात, तत्राह—

" तत्राप्यविरोधः " ॥ २१ ॥

तत्रापि=अन्तरायध्वस्तिर्मुक्तिरित्युक्तावप्यविरोधः=विरोधोनास्तीत्यर्थः। निमित्तापाये नैमित्तिकापायस्यार्थसिद्धत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

ननुवन्तरायध्वस्तिश्चेन्मुक्तिस्तर्हि सर्वेषां श्रवणमात्रादेव विवेकज्ञाने जाते सा सेत्स्यति । किं मनननिदिध्यासनादिभिः साधनान्तरैस्तत्राह—

" अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः " ॥ २२ ॥

अधिकारित्रैविध्यात्=अधिकारिणां=विवेकज्ञानाधिकारिपुरुषाणां त्रैविध्यात्=उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिप्रकारत्वान्ननियमः=श्रवणमात्रादेव सर्वेषां दृढविवेकज्ञानोदयनियमो नेत्यर्थः ।

असंभावनाविपरीतभावनयोरुपमर्दकत्वादपरोक्षं विवेकज्ञानं दृढमित्याख्यायते । तदेवानादित्वाद्दृढीभूतमविवेकं समूलकाषंकषितुं पारयति, नेतरत । तच्च न सर्वेषांश्रवणमात्रादुत्पत्तुमर्हति । शब्दमात्रस्य परोक्षज्ञानोपजननस्वाभाव्यात । किन्तु भगवदनुगृहीतानां पूर्वजन्माभ्यस्तश्रवणमनननिदिध्यासनादिसाधनानां केषांचित्पुण्यात्मनामुत्तमानामेवेति भावः॥२२॥

ननु येषां श्रवणमात्राद्विवेकज्ञानं दृढं नोत्पन्नं, तैस्तद्दार्ढ्यार्थं किं विधेयं ? तत्राह—

" दार्ढ्यार्थमुत्तरेषाम् " ॥ २३ ॥

दार्ढ्यार्थं=श्रवणाज्जायमानस्य विवेकप्रत्ययस्यदृढीभावायोत्तरेषां=श्रवणादुत्तरेषां मनननिदिध्यासनादीनांदीर्घकालनैरन्तर्य्यसत्कारादिपूर्वकं नियमेनानुष्ठानं विधेयमित्यर्थः ॥ २३ ॥

नन्वासनाभावे ध्यानादिकं न संभवति तत्र कस्यासनस्य नियमः?तत्राह-

" स्थिरसुखमासनमिति न नियमः " ॥ २४ ॥

स्थिरसुखं=यदेवस्थिरं=निश्चलंसत्सुखं=ध्यायिनः सुखावहं, तदेवासनम्=आसनपदवाच्यमिति=अतो ध्यानादौ नियमः=कस्य चित्पद्मा्द्यासनविशेषस्य नियतिर्न=नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु ध्यानस्य किं लक्षणं ? तत्राह—

" ध्यानं निर्विषयं मनः " ॥ २५ ॥

निर्विषयं=यदात्मातिरिक्तसर्वविषयान्निष्कान्तं मनः=चाञ्चल्यहेतुविषयानुरागाभावादात्मैकप्रत्ययकं चित्तं, तद्ध्यानं=ध्यानपदवाच्यं निदिध्यासनमिति यावदित्यर्थः ।

अत्र ध्यानमित्युक्तौ तदवस्थाभेदः समाधिस्तदवस्थाभेदः संप्रज्ञातादिसमाधिरप्युक्तोभवतीतिद्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

ननु ध्यानाध्यानयोःपुरुषस्यविशेषाभावात्किंध्यानेनेत्याशंक्य विशेषमाह—

"उभयथाप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः" ॥२६॥

उभयथापि=ध्यानादिकं स्यान्न वा स्यादुभयप्रकारेणाप्यविशेषः=पुरुषस्य विशेषो न भवति, निःसङ्गत्वादन्यथा विकारित्वापत्तेरिति चेत्=यदि शंकसे, नैवम्=एवं मा शङ्किष्ठाः । कस्मात् ? यस्मादुपरागनिरोधात्=ध्यानादौ क्लेशकर्मादिनानाविधवासनालक्षणस्योपरागस्यापगमाद्विशेषः=पुरुषस्य विशेषोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु निःसङ्गे निर्विकारिणि पुरुषे कथमुपरागस्तत्राह—

" निःसंगेऽप्युपरागोऽविवेकात् " ॥ २७ ॥

निःसंगेऽपि=क्लेशकर्मादिनानाविधवासनावासितबुद्धिसत्त्वसंसर्गरहितेऽपि पुरुषेऽविवेकात्=सत्त्वपुरुषानन्यताप्रत्ययमात्रलक्षणादविवेकादुपरागः=उक्तवासनलक्षणोपरागोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु कीदृशोऽयं पुरुषस्योपरागः? तत्राह—

"जवास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमानः"॥२८॥

जवास्फटिकयोरिव नोपरागः=यथा जवास्फटिकयोः परस्परसंसर्गात्स्फटिके जवावर्णोपरागो,न तथा सत्त्वपुरुषयोः संसर्गात्पुरुषे वासनोपरागः, किन्त्वभिमानः=बुद्धिसत्त्वतादात्म्यात्पुरुषस्य तद्वासनाभिमान इत्यर्थः ॥२८॥

ननु तन्निरोधः किं ध्यानमात्रेण संभवति, तत्राह—

"ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः" ॥ २९ ॥

आदिपदेन दोषदर्शन-यमनियमादिसाधनसंग्रहः।दोषदर्शनादिना विषयेषु वैराग्यं, तदनु यमनियमादिचित्तस्थैर्य्यसाधनानुष्ठानमभ्यास, स्तदन्वात्मनि चित्तबन्धो धारणा, तदनु पूर्वोक्तलक्षणं ध्यानादिकमित्येवंविधधारणादिसहितेनध्यानेनतन्निरोधः=तस्योक्तलक्षणोपरागस्यनिरोधोभवतीत्यर्थः ॥२९॥

ननु ध्यानादिभिरेभिः किं साक्षादुपरागनिरोधो भवति ? तत्राह—

"लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्य्याः"॥ ३० ॥

पूर्वसूत्रं समग्रमनुवर्तते । पूर्वोक्तैर्ध्यानादिभिर्लयविक्षेपयोः=निद्रावृत्तिर्लयः,प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतिलक्षणावृत्तिर्विक्षेपस्तयोर्व्यावृत्त्या=निवृत्त्या=तन्निवृत्तिद्वारेतियावत्तन्निरोधः=वासनानिरोधोभवतीत्याचार्य्याः=सांख्याचार्य्या मन्यन्त इत्यर्थः ।

तथा च न पवापरावराध इति द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

ननु लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्यर्थं क्व ध्यानादिकं कर्तव्यं ? तत्राह—

"न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात्" ॥ ३१ ॥

चित्तप्रसादात्=चित्तप्रसन्नतातो ध्यानादिकं भवति । तस्मात्स्थाननियमः=ध्यानाद्यर्थं कस्य चित्स्थानविशेषस्य नियमो न=नास्तीत्यर्थः ।

यत्र चित्तप्रसाद आलक्ष्येत, तत्र ध्यानादिकं कर्तव्यमिति भावः॥३१॥

ननु येषां बुद्ध्यादीनां तादात्म्यात्पुरुषस्य तद्वासनाभिमानस्तेषु मूलकारणता कस्यास्ति ? तत्राह—

"प्रकृतेराद्योपादानताऽन्येषां तत्कार्य्यत्वश्रुतेः" ॥३२॥

आद्योपादानता=प्रथमोपादानकारणता=मूलकारणतेति यावत्, प्रकृतेः= त्रिगुणात्मकस्य प्रधानस्य सर्वत्र मन्तव्या । कुतः ? अन्येषां=महदादीनां तेषां तत्कार्य्यत्वश्रुतेः='**मायां तु प्रकृतिं विद्यात्**' इत्यादिना प्रकृतिकार्यत्वस्य श्रवणादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ननु पुरुषस्यापिनित्यत्वात्तस्यैवाद्योपादानताऽस्तु, कृतंप्रकृत्या, तत्राह—

"नित्यत्वेऽपि नात्मनो, योग्यत्वाभावात्" ॥ ३३ ॥

आद्योपादानतेत्यनुवर्तते, आत्मनः=पुरुषस्य नित्यत्वेऽपि=प्रकृतिवन्नित्यत्वे सत्यप्याद्योपादानता न=न संभवति। कुतः? योग्यत्वाभावात्=तदयोग्यत्वादित्यर्थः ।

न केवलं नित्यत्वमेव तद्योग्यत्वप्रयोजकं किन्तु परिणामिनित्यत्वं । पुरुषस्य च नित्यत्वेऽपि परिणामिनित्यत्वाभावान्नतद्योग्यत्वमितिभावः ।

गुणवत्त्वं सङ्गित्वश्चोपादानतायोग्यत्वमिति भाष्यम् ॥ ३३ ॥

ननु केवलात्मनस्तद्योग्यत्वाभावेऽप्यविद्यासहकृतस्य तस्य तद्योग्यत्वसंभवादसिद्धो हेतुस्तत्राह—

"श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः" ॥ ३४ ॥

कुतर्कापसदस्य=इत्थं कुतर्केण=कुत्सिततर्केण=वेदविरुद्धेनतर्केणेति यावदात्मानं जगदुत्पादानकारणं मन्वानस्य ते पुरुषाधमस्यात्मलाभः=अखण्डैकरससदात्मप्राप्तिर्न=न भवेत् । कुतः ? श्रुतिविरोधात्='**असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेदचेत्**' इत्यादिश्रुतिविरोधादित्यर्थः ।

---

१ श्वे. अ. ४–१० । २–तै. ब्राह्म. वल्ली. २ अनु. ६–१ ।

त्वया कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यस्याभ्युपेतत्वात्कारणस्यात्मनः स्वरूपतोऽसत्त्वाभावेऽपि कार्य्यात्मनाऽसत्त्वं वक्तव्यं, तदसत्त्वे च कुतस्तल्लाभ इति भावः ॥ ३४ ॥

ननु स्थावरादिषुसर्वेषुक्षित्यादीनामेवोपादानकारणतादर्शनात्कथं सर्वत्र प्रकृतेराद्योपादानता, तत्राह—

"पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत्" ॥ ३५ ॥

पारम्पर्य्येऽपि=स्थावरादिषु साक्षात्कारणत्वाभावेऽपि प्रधानानुवृत्तिः= प्रधानस्य=प्रकृतेरनुवृत्तिः=तेषु कारणतयाऽन्वयोऽस्त्येव। तत्रोदाहरणमणुवत्=यथा वैनाशिकसमयेऽणूनां=परमाणूनां साक्षात्कारणत्वाभावेऽपि सङ्घातादिषु कारणतयानुवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु प्रकृतेराद्योपादानत्वे निश्चितेऽपि विभुत्वं कुतो निश्चेयं ? तत्राह—

"सर्वत्र कार्य्यदर्शनाद्विभुत्वम्" ॥ ३६ ॥

प्रकृतेरिति संबन्धः । सर्वत्र कार्य्यदर्शनात्=सर्वासु दिक्षु सर्वेषु लोकेषु तद्विकारोपलम्भात्प्रकृतेर्विभुत्वं निश्चेतव्यमित्यर्थः ।

अत्र विभुत्वं सापेक्षं मन्तव्यं, नंनिरपेक्षं, तस्य परमात्मन्ये वा भ्युपगमादिति दिक् ॥ ३६ ॥

ननु प्रकृतेर्विभुत्वे तस्या जगत्सर्जनानुकूलक्रियायोगो न भवेत। कथश्चित्तद्योगे वा तन्त्वादिवदाद्योपादानकारणता न सिध्येव, तत्राह—

"गतियोगेऽप्याद्यकारणताऽहानिरणुवत्" ॥ ३७ ॥

गतियोगेऽपि=भगवदिच्छया जगत्सर्जनानुकूलक्रियायोगे सत्यपि प्रकृतेराद्यकारणताऽहानिः=मूलकारणताया हानिर्न भवति । अत्रोदाहरणमणुवत्=यथा वैनाशिकसमयेऽणूनां=परमाणूनां सङ्घातादिसर्जनानुकूलक्रियायोगेऽपि मूलकारणताया हानिर्नेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

नतु प्रकृतेर्गतियोगे द्रव्यत्वावश्यंभावात्पृथिव्यादिषु द्रव्येषु क तस्या अन्तर्भावो भविष्यति? तत्राह—

"प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः" ॥ ३८ ॥

प्रधानस्य=प्रकृतेः प्रसिद्धाधिक्यं=प्रसिद्धेभ्यः पृथिव्यादिद्रव्येभ्योऽधिकत्वमस्ति । मूलकारणत्वात् । अतो न नियमः=यद्द्रव्यं तेन प्रसिद्धेष्वेवान्तर्भवितव्यमिति नियमो नेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नतु प्रकृतेर्द्रव्यत्वे क्रियावत्सत्त्वादीनामपि तद्धर्मत्वमेव सिध्येत्, न तद्रूपत्वं, गुणत्वात्, तत्राह—

"सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं, तद्रूपत्वात्" ॥ ३९ ॥

सत्त्वादीनां=सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणामतद्धर्मत्वं=प्रकृतिधर्मत्वं न भवति । कुतः? तद्रूपत्वात्=प्रकृतिस्वरूपत्वादित्यर्थः ।

गुणशब्दप्रयोगस्तु तत्र केवलं रज्जुवद्बन्धनहेतुत्वादिति भावः ॥३९॥

नतु प्रधानस्य जड़त्वेनात्मोपभोगाभावात् किमर्थं तस्यैषा सृष्टिः? तत्राह—

"अनुपभोगेऽपिपुमर्थसृष्टिःप्रधानस्योष्ट्रकुङ्कुमवहनवत्" ॥ ४० ॥

प्रधानस्य=प्रकृतेरनुपभोगेऽपि=आत्मोपभोगाभावेऽपिपुमर्थं=पुरुषार्थं सृष्टिः=जगतः सर्जनम् । तत्रोदाहरणमुष्ट्रकुङ्कुमवहनवत्=यथोष्ट्रस्यात्मोपभोगाभावेऽपि पुरुषार्थं कुङ्कुमवहनमित्यर्थः ॥ ४० ॥

नन्वेकाकिन्याः प्रकृतेः सृष्टिवैचित्र्यं कुतो जातं? तत्राह—

"कर्मवैचित्र्यात्सृष्टिवैचित्र्यम्" ॥ ४१ ॥

कर्मवैचित्र्यात्=प्रकृतेरेकत्वेऽपि सहकारिभूतानां पुरुषकर्मणां वैचित्र्यात्सृष्टिवैचित्र्यं=तत्सृष्टिवैचित्र्यं जातमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

नतु भवतु कर्मसहकृतात्प्रधानाद्विचित्रा सृष्टिः, प्रलयः पुनः कस्माद्भविष्यति? न ह्येकस्मात्कारणाद्विरुद्धकार्य्यद्वयं घटते । तत्राह—

" साम्यवैषम्याभ्यां कार्य्यद्वयम् " ॥ ४२ ॥

साम्यवैषम्याभ्यां=प्रकृतेरेव समभावविषमभावाभ्यां=सरूपविरूपपरिणामाभ्यामिति यावत्कार्य्यद्वयं=सृष्टिप्रलयलक्षणं कार्यद्वयं भवतीत्यर्थः ।

प्रकृतेःसरूपपरिणामात्प्रलयो विरूपपरिणामाच्चसृष्टिरितिभावः ॥४२॥

ननु कदा पुनः प्रकृतेः पुरुषार्थं सृष्टिर्न भवति? तत्राह—

"विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत्" ॥ ४३ ॥

विमुक्तबोधात्=विवेकेनमुक्तस्यपुरुषस्यविवेकप्रत्ययोदयात्पश्चात् प्रधानस्य=कृतकार्य्यायाःप्रकृतेःसृष्टिः=तंविवेकिपुरुषंप्रतिजगतः सर्जनं न=नभवति, लोकवत्=यथाकृतकार्य्यस्यलोकस्यनपुनःप्रवर्तनमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु प्रकृतेर्व्यापकत्वादन्यान् प्रति भोगार्थमुपसर्पणे मुक्तस्यापि पुनर्भोगो भवेत्, संबन्धाविशेषात्, तत्राह—

"नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात्" ॥४४॥

अन्योपसर्पणेपि=अन्यानविवेकिपुरुषान् प्रति प्रकृतेरुपभोगार्थप्रवर्तनेऽपि मुक्तोपभोगः=मुक्तस्य पुनरुपभोगो न=न भवति । कुतः? निमित्ताभावात्=भोगनिमित्तस्याविवेकस्याभावादित्यर्थः ।

अविवेककृतः पुरुषस्योपभोग इति भावः ॥ ४४ ॥

नन्वन्योपसर्पणेऽपीत्येतदयुक्तम्, अद्वैतात्मवादिनामस्माकंपुरुषबहुत्वाभावात्तत्राह—

" पुरुषबहुत्वंव्यवस्थातः " ॥ ४५ ॥

पुरुषबहुत्वं=पुरुषाणां=जीवात्मनां बहुत्वं=नानात्वमस्ति । कुतः? व्यवस्थातः=जन्ममरणबन्धमोक्षादिव्यवस्थात इत्यर्थः ।

अन्यथा व्यवस्था न स्यादिति भावः ॥ ४५ ॥

ननु पुरुषैकत्वेऽप्युपाधिबहुत्वाद्व्यवस्था सेत्स्यति किं पुरुषबहुत्वाभ्युपगमेन, तत्राह—

" उपाधिश्चेत्तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम्" ॥ ४६ ॥

चेत्=यदि जन्ममरणादिव्यवस्थासिद्ध्यर्थमुपाधिः=अविद्यालक्षणोपाधिः साध्यते, तर्हि मा साध्यताम्। कुतः ? यतस्तत्सिद्धौ=उपाधिसिद्धौ सत्यां पुनर्द्वैतं=पुनस्ते द्वैतं प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

ननु साध्यमानाउपाधयोऽपि न परमार्थभूताः, किन्त्वाविद्यकाः, तेन तत्सिद्धावपि न नः पुनर्द्वैतप्रसङ्गः, तत्राह—

" द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः " ॥ ४७ ॥

अपि=तथापि द्वाभ्याम्=अविद्या, पुरुष इति द्वाभ्यामभ्युपगताभ्यां सद्भ्यां प्रमाणविरोधः=अद्वैतसाधकत्वेनाभिमतेन प्रमाणेन विरोधस्त स्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

किञ्च—

"द्वाभ्यामप्यविरोधान्नपूर्वमुत्तरञ्चसाधकाभावात्"॥४८॥

द्वाभ्यामप्यविरोधात्=प्रकृतिपुरुषौ चेदविद्यात्मानौ ते, तर्हि द्वाभ्यामप्यस्माकं विरोधाभावात्पूर्वम्=उपाधितो जन्ममरणादिव्यवस्थोपपादनं न=न सङ्गच्छते । परमार्थतः पुरुषनानात्वाभ्युपगमात्। उत्तरञ्च=तथा पुरुषाद्वैतसाधनमपि न=न सङ्गच्छते, साधकाभावात्=पुरुषाद्वैतसाधकप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु स्वप्रकाशत एवाद्वितीयपुरुषः सेत्स्यति, किं साधकप्रमाणेन, तत्राह-

"प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

प्रकाशतः=स्वस्यप्रकाशतस्तत्सिद्धौ=तस्य=प्रकाशरूपस्याद्वितीयात्मनः स्वस्य सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः=एकस्मिन् प्रकाश्यप्रकाशकभावसंबन्धासंभवाद् यत्कर्म स एव कर्तेति कर्मकर्तृभावविरोध आपतेदित्यर्थः ।

अस्मन्मतेतुबुद्धिवृत्त्याख्यप्रमाणाङ्गीकारात्तद्द्वारा प्रतिबिम्बरूपस्य स्वस्य बिम्बरूपे स्वस्मिन् सम्बन्धो घटते, यथा सूर्य्ये जलद्वारा प्रतिबिम्बरूपस्वसंबन्ध इति भाष्यम् ॥ ४९ ॥

नन्वस्तु तर्हि प्रकाशाश्रयतया तत्सिद्धिः ? तत्राह–

"जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः" ॥ ५० ॥

यत इति शेषः।यस्माज्जडव्यावृत्तः=जाड्यधर्मकात्साक्ष्यभूताद्बुद्ध्यादेः भिन्नो जडं=जडजातं प्रकाशयति=भासयति,तस्माच्चिद्रूपः=चित् प्रकाशो ज्ञानमित्यनर्थान्तरं, प्रकाशस्वरूपः पुरुषो न प्रकाशाश्रय इत्यर्थः ।

तत्र जडव्यावृत्त इति प्रकाशाश्रयत्वंप्रतिषिद्धं, जडं प्रकाशयतीति सर्वसाक्षित्वमुक्तं, चिद्रूप इति पुरुषस्वरूपं निर्धारितमिति विवेकः ॥ ५० ॥

नन्वेवमद्वैतासिद्धेः "सएषनेतिनेति" इति जगन्निषेधेनात्मैकग्राहयन्त्या श्रुत्या विरोधः किन्न स्यात्, तत्राह–

"न श्रुतिविरोधोरागिणांवैराग्यायतत्सिद्धेः" ॥ ५१ ॥

श्रुतिविरोधः=पुरुषबहुत्वेऽपि जगन्निषेधकश्रुत्या विरोधो न=न भवति । कुतः ? रागिणां=विषयासक्तचेतसां वैराग्याय=विषयेषु हेयत्वबुद्ध्युत्पादनाय तत्सिद्धेः=जगन्निषेधोपपत्तेरित्यर्थः ।

जगतोविरक्तःसन्नात्मानंगृह्णातीति श्रुतेराशय इति भावः ॥ ५१ ॥

ननु जगत्सत्यत्वे कल्पनैषा युज्यते, तदेव कुतः ? तत्राह–

"जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्बाधकाभावात्" ॥ ५२ ॥

जगत्सत्यत्वं=जगतः=महदादिप्रपञ्चस्यसत्यत्वं=त्रिषु कालेषु विद्यमानत्वमस्ति । कुतः? अदुष्टकारणजन्यत्वात्=निद्रादिदोषयुक्तं कारणं दुष्टकारणं,तद्भिन्नमदुष्टकारणं=भगवद्बुद्धिसहकृता प्रकृतिस्तज्जन्यत्वं=तदुपादेयत्वं, तस्मात्=भगवद्बुद्धिसहकृतप्रकृतिकारणकत्वात्, बाधकाभावात्=बाधकज्ञान विषयत्वाभावाच्चेत्यर्थः ।

तत्राद्येनहेतुना स्वाप्नार्थशशपीतिमादिव्यावृत्तिः, द्वितीयेनशुक्तिरजतादिव्यावृत्तिरितिविवेकः ॥ ५२ ॥

१–बृ०अ०६–ब्रा०२–४ ।

ननु वर्तमानकालेसद्वदापिजगदुत्पत्तेःप्राक्कथंसद्भवेत् ? तत्राह—

"प्रकारान्तरासंभवात्सदुत्पत्तिः" ॥ ५३ ॥

प्रकारान्तरासंभवात्=प्रथमाध्यायोक्तरीत्या प्रकारान्तरस्य संभवाभावात्सदुत्पत्तिः=सतः=उत्पत्तेःपूर्वं सूक्ष्मरूपेण विद्यमानस्यैव जगतः कारणव्यापारेणोत्पत्तिः=अभिव्यक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननु जगतः सत्यत्वे पुरुषस्य कर्तृत्वमपि सत्यं किन्न स्यात् ? तत्राह—

"अहंकारः कर्ता न पुरुषः" ॥ ५४ ॥

अहंकारः=चित्प्रतिबिम्बसमन्वितमहंकारावस्थापन्नं बुद्धिसत्त्वमेव कर्ता=कर्तृत्वाश्रयो, न पुरुषः=न पुमान्, अपरिणामित्वादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु पुरुषस्य कर्तृत्वाभावे भोक्तृत्वमपि न स्यात्, तत्राह—

"चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्मार्जितत्वात्" ॥ ५५ ॥

भुक्तिः=सुखदुःखयोरनुभूतिश्चिदवसाना=चिति=पुरुषेऽवसानं=पर्य्यवसानं यस्याः सा तथा । कुतः ? तत्कर्मार्जितत्वात्=अहंकारेणाश्रितंपुरुषे कर्म, तत्कर्म, तेनार्जितत्वं=संपादितत्वं, तस्मात्=तत्पुरुषीयाहंकारकर्तृकर्मजन्यत्वादित्यर्थः ।

यद्यपि कर्तृत्वमिवतत्समकक्षंभोक्तृत्वमपिपुरुषस्यनास्ति, तस्यविशिष्टधर्मत्वात् । तथाप्यहंकारस्य जड़त्वेन भोक्तृत्वासंभवात्तदवसानं चित्येवेति भावः ॥ ५५ ॥

नन्वेवं कर्मणामानन्त्याद्भोगार्थंचन्द्रादिलोकंगतानांततःपुनरावृत्तिर्न स्यात्, तत्राह—

"चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसद्भावात्" ॥ ५६ ॥

चन्द्रादिलोकेऽपि=भूलोकवच्चन्द्रादिलोकेगतानामप्यावृत्तिः=तल्लोकोचितकर्मफलभोगानन्तरं पुनरावृत्तिर्भवत्येव । कुतः ? निमित्तसद्भावात्=पुनरावृत्तिनिमित्तस्याविवेककर्मादेः सत्त्वादित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु तल्लोकवासिपुरुषोपदेशात्तत्र गतानांविवेकेनाविवकादिनष्टे पुनरावृत्तिर्न भविष्यति, तत्राह—

"लोकस्य नोपदेशात्सिद्धिः पूर्ववत्" ॥ ५७ ॥

लोकस्य=तल्लोकवासिपुरुषस्योपदेशात्=उपदेशमात्राद सिद्धिः=स्वकर्म फलोपभोगार्थं तल्लोकं गतानां विवेकज्ञाननिष्पत्तिर्न=न संभवति । पूर्ववत्=यथा पूर्वस्मिन् भूलोके भोगासक्तचेतस्कतयोपदेशमात्रान्नविवेकज्ञाननिष्पत्तिर्जातेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु किमर्थन्तर्हि **"चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते"** इति श्रुतिश्चन्द्रादिलोकं गतानामपुनरावृत्तिमभिधत्ते ? तत्राह—

"पारम्पर्य्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः" ॥ ५८ ॥

पारम्पर्य्येण=कथञ्चिद्वैराग्योदयाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनाद्यनुष्ठानपरम्परया तत्सिद्धौ=विवेकज्ञाननिष्पत्तौ सत्यां विमुक्तिश्रुतिः=एषाऽपुनरावृत्तिश्रुतिरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

ननु सांख्यानां पुरुषस्याणुत्वेऽपिकूटस्थनित्यतया गतिपरिणामासम्भवात् कथं तस्यकर्मफलोपभोगार्थं देशविशेषस्य लाभो भवेत्, तत्राह—

"गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाललाभो व्योमवत्" ॥ ५९ ॥

व्यापकत्वेऽपि=यथास्वशास्त्रमनुरुन्धतां विभुवादिनां भवतामात्मनो व्यापकत्वेऽपिशरीरोपाधिसम्बन्धाद्देशविशेषस्यलाभः, तथैव गतिश्रुतेश्च=स्मृत्यभ्युच्चयार्थश्चः, गतिप्रतिपादिकायाः श्रुतेः स्मृतेश्चवशवर्त्तिनामस्माकं सांख्यानामुपाधियोगात्=बुद्धिसत्त्वप्रधानलिङ्गशरीरलक्षणोपाधिसंयोगाद्भोगदेशकाललाभः=स्वकर्मफलोपभोगार्थंतदुचितदेशविशेषस्य कालेन लाभः=प्राप्तिः

१—छां०प्रपा०४—खं० १५+६ ।

संभवति। तत्रोपाधिसम्बन्धादेकदेशतो देशान्तरस्य लाभमात्रे निदर्शनं व्योमवत्=यथा व्योम्नो घटोदञ्चनाद्युपाधिसंयोगादेकदेशतो देशान्तरस्य लाभ इत्यर्थः॥ ५९॥

ननु यथा पुरुषोपभोगार्थं पूर्वं तदनाधिष्ठितस्यैव लोकविशेषस्य सिद्धिर्जायते, तथैव भोगायतनसिद्धिरपि किन्न जायेत? तत्राह—

"अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसंगान्न तत्सिद्धिः"॥ ६०॥

तत्सिद्धिः=तच्छब्दो बुद्धिस्थत्वाद्भोगायतनमाचष्टे। भोक्तृपुरुषाधिष्ठानं विना तस्य भोगायतनस्य सिद्धिः=निष्पत्तिर्न=न संभवति। कुतः? अनाधिष्ठितस्य=भोक्तृपुरुषानाधिष्ठितस्य तद्बीजभूतस्य शुक्रशोणितस्य पूतिभावप्रसङ्गात्=पूतित्वप्रसक्तेरित्यर्थः॥ ६०॥

ननु भोक्तृपुरुषादृष्टवशादपूतित्वप्रसक्तेस्तत्सिद्धिर्भविष्यति। किं तदाधिष्ठानेनेत्याशंक्य समाधत्ते।

"अदृष्टद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसंभवाज्जलादिवदङ्कुरे"॥ ६१॥

न तत्सिद्धिरित्यनुवर्तते। अदृष्टद्वारा=भोक्तृपुरुषादृष्टद्वारा चेत्=यदि तत्सिद्धिरित्याशङ्क्यते, तर्हि न=नाशङ्क्यम्, कुतः? असम्बद्धस्य=भोगायतनबीजभूते शुक्रशोणिते सम्बन्धरहितस्यादृष्टस्य तदसंभवात्=भोगायतनसिद्धिहेतुत्वासंभवात्। तत्रोदाहरणं जलादिवदङ्कुरे=यथा बीजासम्बद्धस्य जलादेरङ्कुरे हेतुत्वं न संभवतीत्यर्थः॥ ६१॥

किञ्च—

"निर्गुणत्वात्तदसंभवादहंकारधर्मा ह्येते"॥ ६२॥

एते=अदृष्टादयोऽहंकारधर्मा हि=अहंकारावस्थापन्नबुद्धिसत्त्वधर्मा एव

१—वृ० अ० ६ ब्रा० ४।

सन्ति न पुरुषधर्माः । कुतः ? तदसंभवात्=तेषां पुरुषधर्मत्वसंभवाभावात् । कुतोऽसंभवः ? निर्गुणत्वात्=पुरुषस्य सर्वधर्मासंगित्वाभ्युपगमादित्यर्थः ।

तथा चादृष्टादीनां पुरुषधर्मत्वासंभवान्न तत्र तत्संबन्धसंभव इति भावः ॥ ६२ ॥

नन्वेवन्तर्हि कथमदृष्टादीनां जीवधर्मत्वव्यपदेश ? तत्राह–

" विशिष्टस्यजीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् " ॥ ६३ ॥

विशिष्टस्य=अहंकारविशिष्टपुरुषस्य जीवत्वं=जीवभावो न तु केवल-पुरुषस्य । कुतः? अन्वयव्यतिरेकात्=यत्राहंप्रत्ययस्तत्रजीवभावो, यत्र न तत्र नेत्यन्वयव्यतिरेकादित्यर्थः ॥

वैशिष्ट्यश्च तच्छायापत्तौतादात्म्यम् । तेनयुक्तोव्यपदेशइतिभावः ॥ ६३ ॥

ननु जीवस्ययेयंलौकिकवैदिककार्य्यसिद्धिःसाकितस्यात्मतन्त्रा, परत-न्त्रा वा ? तत्राह–

" अहंकारकर्त्रधीना कार्य्यसिद्धिर्नेश्वराधीना, प्रमाणा-भावात् " ॥ ६४ ॥

अहंकारकर्त्रधीना=पुरुषप्रतिबिम्बसमन्विताहंकारकर्तृतन्त्रा कार्य्यसिद्धिः= कार्य्यं कर्म, तस्य=लौकिकवैदिककर्मणःसिद्धिः=अनुष्ठितिर्विद्यते नेश्वरा-धीना=न परमात्मतन्त्रा । कुतः ? प्रमाणाभावात्=भोगवत्कार्य्यसिद्धेरीश्वर-तन्त्रत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

कर्मणि स्वतन्त्रो, भोगे परतन्त्रो जीव इति भावः ॥ ६४ ॥

ननु यथानेश्वरतन्त्राकार्य्यसिद्धिस्तथाहंकारकर्तृतन्त्रापिन, किन्तु जीवा दृष्टतन्त्रा, तत्राह–

" अदृष्टोद्भूतिवत्समानत्वम् " ॥ ६५ ॥

अदृष्टोद्भूतिवत्=उद्भूतिरनुष्ठितिः,जीवादृष्टतन्त्रा कर्मानुष्ठितिरित्युक्तिवत्=

इत्युक्तिसमैवेतियावत्पुरुषपुरुषकारतन्त्रा कर्मानुष्ठितिरित्युक्तिः, नास्ति किञ्चिदन्तरम् । अपि च समानत्वम्=उक्तिद्वयस्यार्थतस्तुल्यत्वमस्तीत्यर्थः ।

अदृष्टस्यापि पुरुषपुरुषकारसाध्यकर्मत्वाविशेषादिति भावः ॥ ६५ ॥

ननु पुरुषपुरुषकारसाध्यश्चेदखिलंकर्म, तदादुःखात्यन्तनिवर्तकं प्रकृतिपुरुषविवेकात्मकंमानसंकर्मास्यपुरुषस्ययथाकामंकुतोनजायते ? तत्राह—

"महतोऽन्यत्" ॥ ६६ ॥

महतः=अनेकजन्माभ्यासपाटवेनजायमानशुद्धसत्त्वगुणमयसूक्ष्मतमबुद्धिसत्त्वतोऽस्यकल्याणभाजःपुरुषोत्तमस्यान्यत्=दुःखफलकेभ्योलौकिकवैदिकाखिलकर्मभ्योविलक्षणंप्रकृतिपुरुषविवेकात्मकंमानसंकर्मोद्भवतीत्यर्थः ।

तथा च पुरुषपुरुषकारसाध्यमपि प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनं बुद्धितत्त्वमालिन्यादस्य पुरुषस्य यथाकामंनोत्पद्यते, तस्मान्मुमुक्षुणाऽनेन तच्छोधनोपायभूतं यमनियमादिकं यत्नतोऽनुष्ठेयमिति भावः ॥ ६६ ॥

ननु ययोः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकदर्शनादस्य पुरुषस्य तत्संबन्धोच्छित्तिपूर्विका दुःखात्यन्तनिवृत्तिः शास्त्रेणोपदिश्यते, तयोः संबन्धः किंनिमित्तकः? तत्रैकदेशिमतमाह—

"कर्मनिमित्तःप्रकृतेःस्वस्वामिभावोऽप्यनादिर्बीजाङ्कुरवत्" ॥ ६७ ॥

प्रकृतेः=उपलक्षणमेतत्, बुद्धिसत्त्वात्मिकायाः प्रकृतेः पुरुषस्य च परस्परं स्वस्वामिभावः=प्रकृतेर्भोग्यत्वात्पुरुषस्य च भोक्तृत्वात्स्वस्वामिभावलक्षणः संबन्धः कर्मनिमित्तः=कर्मनिमित्तकारणकः, स चापि=कर्मनिमित्तोऽपि बीजाङ्कुरवत्=बीजाङ्कुरयोरिवानादिः=प्रवाहरूपेणकर्मानादित्वादनादिरित्यर्थः ६७

तत्रात्मसंमतं पञ्चशिखाचार्य्याणां मतमाह—

"अविवेकनिमित्तोवापञ्चशिखः ॥ ६८ ॥

प्रकृतेः स्वस्वामिभाव इत्यनुवर्तते । पूर्वतो भेदसूचनाय वाकारः । प्रकृ-

तिपुरुषयोरविवेकनिमित्तकः स्वस्वामिभावलक्षणः संबन्ध इति पञ्चशिखः= पञ्चशिखाचार्य्यो मन्यते इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

मतान्तरमाह-

"लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य्यः" ॥६९॥

प्रकृतेः स्वस्वामिभाव इत्यनुवर्तते। प्रकृतिपुरुषयोः स्वस्वामिभावसंबन्धो लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

उपसंहरति।

"यद्वातद्वातदुच्छित्तिःपुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः" ॥ ७० ॥

अध्यायपरिसमाप्त्यर्थो वीप्सा । यत्तदिति हेत्वर्थकमव्ययम् । प्रकृतेः स्वस्वामिभाव इत्यनुवर्तते । यतो वा ततो वा=कर्मनिमित्ततो वाऽविवेकनिमित्ततो वा, लिङ्गशरीरनिमित्ततो वा बुद्धिसत्त्वप्रकृतिपुरुषयोः स्वस्वामिभावः संबन्धोऽस्तु । सर्वथाऽपि तदुच्छित्तिः=विवेकज्ञानं विना दुरुच्छेद्यस्य तस्य संबन्धस्योच्छेदः पुरुषार्थः=दुःखात्यन्तनिवृत्तिहेतुत्वात्परमपुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ ७० ॥

आत्मास्तित्वादिमोक्षान्तो विषयोऽपूर्वयुक्तिभिः ॥
स्थूणान्यायेन तन्त्राख्ये पुनः षष्ठे निरूपितः ॥ १ ॥
कपिलेन प्रणीतेयं वैदिकी सांख्यकप्रपा ॥
मया हरिप्रसादेन वृत्त्या सम्यक्परिष्कृता ॥ २ ॥
यत्प्रसादादियं वृत्तिर्नित्यं स्थास्यति निश्चला ॥
मद्भिभावेन वन्द्योऽसौ विद्यादातेश्वरस्सदा ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्यात्मारामभगवत्पादशिष्यहरिप्रसादकृतायां सांख्यसूत्रवृत्तौ तन्त्राध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

सांख्यसूत्रवैदिकवृत्तेः शुद्धाशुद्धपत्रम् ।

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५	३	कस्याप्यमनु	कस्याप्यनु
३२	१६	तेषां	तत्र सत्त्वं प्रकाशः,रजःक्रिया, आवरणं तमः,तेषाञ्चमीषां
६१	८	व्यारेत्	व्याहरेत्
८५	१६	परहंस	परमहंस
८५	११	जीजि	जिजी
८८	४	स्तेन	तेन
१०६	१५	निरस्पति	निरस्यति
१०७	१६	सर्बे	सर्वे
१०८	३	वेदाना	वेदानां
१०९	७	प्रमात्व	प्रमाणत्व
१११	२७	त्वादकता	त्वाद्यता
१२१	१६	सज्ञा	संज्ञा
१३७	१	साख्यानां	सांख्यानां
१४२	८	दोषदर्शनयमनियमादि साधन सङ्ग्रहः	दोषदर्शनादि सङ्ग्रहः
१४२	१५	नपवापरावराधइ	न पूर्वापरविरोध इ

क्वचित् तकारस्यद्वित्वमद्वित्वञ्च स्वयमूह्यम्—